

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy

DOI: 10.31651/2076-5843-2023-1-2
ISSN 2707-5036 (Print)

ВІСНИК
ЧЕРКАСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Серія
ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ

BULLETIN
OF THE CHERKASY
BOHDAN KHMELNYTSKY
NATIONAL UNIVERSITY

ECONOMIC SCIENCES

TOM 27
VOLUME 27

№ 1–2. 2023
NUMBER 1–2. 2023

Черкаси, 2023
Cherkasy, 2023

**Засновник, редакція, видавець і виготовлювач –
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького.**

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 2527 від 27.03.1997.

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 16161-4633ПР від 11.12.2009.

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 23902-13742Р від 11.05.2019.

Журнал розрахований на економістів, викладачів, науковців, аспірантів, студентів.

Журнал входить до «Переліку наукових фахових видань України категорії «Б», в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора наук і кандидата наук (доктора філософії) згідно з Наказом МОН України від 15 жовтня 2019 року № 1301 (додаток 8).

№ 1–2 (Том 27. 2023) наукового журналу «Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Серія «Економічні науки» рекомендовано до друку та до поширення через мережу Інтернет Вченою радою Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (протокол № 11 від 22.06.2023 року).

*Журнал індексується в міжнародних наукометричних базах **Index Copernicus (ICV 2021 = 79,56); Ulrichsweb (Ulrich's Periodicals Directory).***

Редакційна колегія:

Кирилюк Є.М., д.е.н., проф., ЧНУ ім. Б. Хмельницького (головний редактор); Зачосова Н.В., д.е.н., проф., ЧНУ ім. Б. Хмельницького (відповідальний секретар); Прощаликіна А.М., к.е.н., доц., ЧНУ ім. Б. Хмельницького (відповідальний секретар); Андрусак Н.О., д.е.н., проф., УНУС; Бабіна Н.О., к.е.н., доц., КНУТД; Білоус С.П., д.е.н., проф., ЧНУ ім. Б. Хмельницького; Буряк Р.І., д.е.н., проф., НУБІП України; Волейшо Я., д.е.н., проф., Державна вища професійна школа ім. Президента Станіслава Войцеховського в Каліші (м. Каліш, Польща); Врубель Ю., д.е.н., проф., Природничо-гуманітарний університет у Седльце (м. Седльце, Польща); Денисенко В.С., к.ф.-м.н., доц., ЧНУ ім. Б. Хмельницького; Зось-Кіор М.В., д.е.н., проф., ПДАУ; Кирилюк І.М., к.е.н., доц., ЧНУ ім. Б. Хмельницького; Кібальник Л.О., д.е.н., проф., ЧНУ ім. Б. Хмельницького; Клочан В.В., д.е.н., проф., АРР ПД; Краус Н.М., д.е.н., проф., КУ ім. Б. Грінченка; Кукурудза І.І., д.е.н., проф., ЧНУ ім. Б. Хмельницького; Мельниченко О.В., д.е.н., доц., Політехніка Гданська (м. Гданськ, Польща); Назаренко С.А., д.е.н., проф., ЧНУ ім. Б. Хмельницького; Пасека С.Р., д.е.н., проф., ЧНУ ім. Б. Хмельницького; Прямухіна Н.В., д.е.н., доц., ДНУ ім. В. Стуса; Сацевич В., доктор філософії, проф., Університет ім. Макмастера (McMaster University) (м. Гамільтон, Канада); Соловійов В.М., д.ф.-м.н., проф., КДПУ; Черевко О. В., д.е.н., проф., ЧНУ ім. Б. Хмельницького; Шевченко А.М., к.е.н., доц., ЧДТУ; Шпильова В.О., д.е.н., проф., Черкаська філія ПВНЗ «Європейський університет».

За дотримання права інтелектуальної власності, достовірність матеріалів та обґрунтування висновків відповідають автори.

Адреса редакційної колегії:

18031, Черкаси, бул. Шевченка, 81

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, к.224

тел: (067) 847 31 44; e-mail: etime.cnu@gmail.com

З електронною версією журналу можна ознайомитися за адресою: <http://econom-ejournal.cdu.edu.ua>

**Founder, editorial, publisher and manufacturer –
Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy.**

State registration certificate: KV No. 2527 dated 27.03.1997.

State registration certificate: KV No. 16161-4633PR dated 11.12.2009.

State registration certificate: KV No. 23902-13742R dated 11.05.2019.

This journal is meant for economists, teachers, researchers, postgraduates and students.

Journal is entered into the «List of scientific professional editions of Ukraine of category «B» in which results of dissertational researches in competition for scientific degrees of doctor of science and candidate of science (PhD) may be published by a Decree of MES of Ukraine dd 15.10.2019 № 1301 (Annex 8).

Issue 1–2 (Volume 27, 2023) of the scientific journal «Bulletin of the Cherkasy Bohdan Khmelnytsky national university. Economic sciences» is recommended for publication and dissemination through the Internet by the Academic Council of Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy (protocol number 11 dated 22.06.2023).

*The journal are indexed in an international scientific and metric databases **Index Copernicus (ICV 2021 = 79,56); Ulrichsweb (Ulrich's Periodicals Directory).***

Editorial board:

Kyryliuk Ye., Doctor of Economic Sciences, Professor (Editor in Chief); Doctor of Economic Sciences, Professor Zachosova N. (executive secretar); Candidate of Economic Sciences, Associate Professor Proshchalykina A. (executive secretar); Andrusyak N., Doctor of Economic Sciences, Professor; Babina N., Candidate of Economic Sciences, Associate Professor; Bilous S., Doctor of Economic Sciences, Professor; Buryak R., Doctor of Economic Sciences, Professor; Voleisho Ya., Doctor of Economic Sciences, Professor (Poland); Vrubel Yu., Doctor of Economic Sciences, Professor (Poland); Denysenko V., Candidate of Physics and Mathematics Sciences, Associate Professor; Zos-Kior M., Doctor of Economic Sciences, Professor; Kyryliuk I., Candidate of Economic Sciences, Associate Professor; Kibalnyk L., Doctor of Economic Sciences, Professor; Klochan V., Doctor of Economic Sciences, Professor; Kraus N., Doctor of Economic Sciences, Professor; Kukurudza I., Doctor of Economic Sciences, Professor; Melnychenko O., Doctor of Economic Sciences, Associate Professor; Nazarenko S., Doctor of Economic Sciences, Professor; Pasyeka S., Doctor of Economic Sciences, Professor; Pryamukhina N., Doctor of Economic Sciences, Associate Professor; Satzewich V., Ph.D., Professor (Canada); Soloviov V., Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor; Cherevko O., Doctor of Economic Sciences, Professor; Shevchenko A., Candidate of Economic Sciences, Associate Professor; Shpyliova V., Doctor of Economic Sciences, Professor.

The authors are responsible for the observance of the intellectual property right, for the reliability of the materials and for the substantiation of the conclusions.

Editorial office address:

18031, Cherkasy, Shevchenko Blvd., 81
Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, ap. 224
+380678473144; e-mail: etime.cnu@gmail.com

All electronic versions of articles are available on the website edition <http://econom-ejournal.cdu.edu.ua>

© Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, 2023
©Copyright by the contributors

ГЛОБАЛІЗАЦІЙНІ ТА ІНТЕГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ

GLOBALIZATION AND INTEGRATION PROCESSES

УДК 338.49:378.4]:355.4.01(477-651.2:470-651.1)"2022/..."

DOI: <https://doi.org/10.31651/2076-5843-2023-1-2-4-13>

SHCHERBACHENKO Viktoriia

Candidate of Econ. Sciences, Associate Professor,
Sumy State University, Sumy, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4570-3389>

v.shcherbachenko@macro.sumdu.edu.ua

KRMELA Jan

PhD, Professor,
University of Pardubice, Czech Republic

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9767-9870>

jan2.krmela@post.cz

ARTYUKHOV Artem

Candidate of Technical Sciences,
Sumy State University, Sumy, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1112-6891>

artyukhov@pohnp.sumdu.edu.ua

KRMELOVA Vladimira

PhD, Associated Professor, Alexander Dubček
University of Trenčín, Slovakia

E-mail: vladimira.krmelova@tnuni.sk

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3822-3416>

TESLYK Anastasiia

Student of the Department of Intern. Economic
Relations, Sumy State University, Sumy, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6332-1528>

a.teslyk@student.sumdu.edu.ua

ARTYUKHOVA Nadiia

Candidate of Technical Sciences,
Sumy State University, Sumy, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2408-5737>

n.artyukhova@biem.sumdu.edu.ua

PROSPECTS OF MECHANISMS OF INTERNATIONAL EXCHANGE IN HIGHER EDUCATION DURING THE WAR¹

The purpose of this article is to outline the possibilities of academic mobility and assess the prospects for the development of international exchange mechanisms in higher education during martial law. To achieve the goal, a number of scientific publications were developed, which were devoted to the internationalization of higher education by strengthening the role of mobility, the features of the development of offline and online academic exchanges taking into account modern conditions. Attention is paid to the variety of available academic mobility programs: exchanges, internships, and grants, and their differences are extensively characterized.

Keywords: war, international exchanges, internationalization, academic mobility, higher education, internship, grant programs.

Introduction. Martial law makes adjustments in all spheres of the social life of the country, not bypassing the processes of higher education institutions. Thus, the previous idea about the significance of intercultural mobility of students and scientists on a global and local scale is changing. The expected exchange of experiences, knowledge, and narratives only increases its value component during armed aggression, helping the affected country to maintain its level of education and visibility in academic and public circles. The threat to the security of academic participants and the possibility of the cessation of continuous training causes the outflow of intellectual capital permanently or with a return after a certain period of time with the investment of acquired skills abroad in the development of the affected country. Along with the visible advantages of the development of international relations, the obstacles caused by military actions and political restrictions are becoming noticeable, which make amendments to the prospects for the functioning of sustainable mechanisms of exchange in higher education.

¹ The research was carried out with funds from the budget of the Ministry of Education and Science of Ukraine, provided for the research topic "Modeling educational transformations in wartime to preserve the intellectual capital and innovative potential of Ukraine" (No. 0123U100114). The educational outcomes in this publication were created with the support of the EU Erasmus+ program within the framework of projects ERASMUS-JMO-2021-HEI-TCH-RSCH-101048055 «AICE - With Academic integrity to EU values: step by step to common Europe» and ERASMUS-JMO-2022-HEI-TCH-RSCH-101085198 «OSEE - Open Science and Education in Europe: success stories for Ukrainian academia».

Literature review. The search for connections between international activity and the development of higher education and the outline of the prospects for the mobility of intellectual capital led to numerous studies in domestic and foreign scientific circles, designed to provide an analysis of the prospects of intercultural exchange, its advantages and disadvantages. Therefore, the internationalization of higher education was considered from the point of view of essence, main models, and mechanisms by Anisimova O. [1]. The relationship between the Second World War and the establishment of the Fulbright Program was studied by Lebovic S., emphasizing the contribution of the basic ideas of the program to American globalism and the development of science [2].

Meanwhile, in their work, researchers Zabiaka I. and Kovalchuk O. studied the experience of universities in the EU countries regarding the internationalization of the educational process and the identification of its rational ideas to adapt them to the peculiarities of the Ukrainian higher professional school [3]. The scientist Teichler U. [4] approached the study of the essence of academic exchanges, in particular, considered mobility as a tool for overcoming hatred and mistrust between countries, which promotes mutual understanding and readiness for cooperation. The opportunities for the development of intercultural academic mobility after the identification of obstacles to its implementation were substantiated in the work of Agnė Juškevičienė A., Samašonok K., Rakšnys A.V., Žirnelė L., and Gegužienė V. [5]. Instead, researchers Shen W., Xu X., and Wang, X. in their work [6] outlined the role of the mechanism of exchange programs in national, regional, and global knowledge systems, emphasizing the connection between them and the worldwide production, transfer, and circulation of scientific experience.

Scientists Bakhmat O., Lisina L., Nikolenko L., and Buglai N. focused their attention on the peculiarities of the development of online and offline academic student exchanges taking into account modern conditions [7]. Tsvyd-Grom O. [8] emphasized the importance of regulating mobility issues in wartime. And educational analytics through the prism of the full-scale Russian invasion of Ukraine was carried out by Shevchuk I. and Shevchuk A., who focused on identifying threats to the development process of higher education and opportunities that can be used to minimize the impact of military actions [9]. The peculiarities of the higher education system, determined by joining the Bologna Process, during the war and the management of the Erasmus+ Program projects were the key issues in the work of Polyanska A. [10].

The purpose of the article is to outline the possibilities of academic mobility and assess the prospects for the development of international exchange mechanisms in higher education during martial law.

Results and discussion. International activity in higher education institutions, thanks to the expansion of the network of connections, is an important tool for the exchange of experience and knowledge, a mechanism for transferring and borrowing ideas, supporting the visibility of higher education and the country in general as an active community.

Internationalization of the educational process has become a bright trend in the globalized world, ensuring the need for constant interaction with foreign representatives for competitive development through numerous exchange programs, scholarships, and internships. International activity is especially important for countries suffering from military aggression, overcoming the consequences of which in educational activities requires the accumulation of effective teaching methods and a modern knowledge base, which can be provided by exchanging experience with foreign students and researchers.

The most common types of international exchanges are available in most countries and include credit mobility for bachelor's and master's programs, internships, scholarships, and research grants. In addition, there are short-term exchange programs designed to spread certain knowledge through training for a period of one to three weeks through a combination of cultural diversity. Short-term and long-term volunteering opportunities are also offered, which can be combined with university educational activities, providing additional skills and communication benefits.

A feature of a country in a state of war is the attraction of a flow of aid from other states and institutions, aimed at supporting the livelihood of citizens inside the country and beyond by allocating additional funding to ensure a larger number of quotas for participants from the affected region.

Mechanisms of international exchange in the academic plane can become factors in mitigating the impact of military actions on higher education, helping to avoid forced interruption of the educational process. Other interrelated effects of war include:

- the destruction of educational infrastructure;
- financing difficulties due to economic instability;
- the outflow of students abroad for temporary or permanent studies;
- demographic loss of the academic personnel base;
- causing physical and psychological injuries;
- changing the content of education;
- loss or partial reduction of scientific research.

Based on the experience of the Russian-Ukrainian war, it is possible to determine the main tasks of the development of higher education in the post-war period, including:

- the creation of a program for post-war restoration of damaged and destroyed infrastructure, premises, material, and technical bases;
- restoration of personnel potential and involvement of students;
- development of a state support program;
- creation of modern institutions of postgraduate education;
- adaptation of the higher education system to European standards;
- conducting educational practice through the development of public-private partnership" [11, p. 142].

Solving some of the identified tasks facing the higher education system during the war can be accomplished with the help of academic mobility mechanisms. Therefore, there is an opportunity for the participants of the educational process to gain new knowledge in a safe and progressive environment, and in the future to implement the acquired skills in the reconstruction of the post-war economic and political system of their own country. In addition, the list of offers for international exchanges is extensive, the most important of them are presented in Tab. 1.

Table 1 – List of international exchange and grant programs

Title	Features
Erasmus+	A program of the European Union that supports cooperation projects, partnerships, activities and mobility in the field of education, vocational training, youth and sports. The directions of the program are: – KA1: Academic mobility (HEIs from partner countries can partner with universities from Europe to organize mobility projects for students, teachers and administrative staff). – KA2: Cooperation for innovation (development of innovation and exchange of successful practices in the field of higher education, as well as for cooperation between member countries and partner countries of the Erasmus+ program).
British Council	United Kingdom International Organization for Cultural Relations and Educational Opportunities.
EURASIA Programme	Programs of international cooperation in the field of education, which is organized by Diku - the Norwegian Agency for International Cooperation and Improving the Quality of Higher Education. Institutions of higher education from a number of countries in Eastern Europe and Central Asia can take part in this program. Within its framework, higher education institutions from Eurasian countries work in partnership with the Higher Education Institutions of Norway, namely: – create joint educational programs and training courses; – carry out an exchange of students, postgraduates, and teachers; – conduct joint seminars, workshops, and other academic events.
"Jean Monet" direction of the EU Erasmus+ program"	The goals of the "Jean Monet" direction are: – activation of European integration discourse; – promoting the excellence of European integration studies; – involvement of higher education institutions in the study of European integration processes.

Continue Table 1

Horizon Europe	The framework program for scientific research and innovation of the EU, within which the goal was set: which must be achieved within its framework: – to strengthen the European scientific and technological foundation and the European Research Area, – to increase European innovative competitiveness, – to fulfill society's priorities and support the socio-economic model and values of Europe.
EUREKA (European Research Coord. Agency)	International European innovative scientific and technical program, created to carry out research and development competitive on the world market on a grant basis.
NAWA (Narod. Agen. Wymiany Akademickiej)	Polish institution created for the purpose of organizing bilateral exchanges of students and scientists between Poland and other countries.
Visegrad Fund	Donor organization founded by the governments of the Visegrad Group countries – the Czech Republic, Hungary, Poland and Slovakia. The purpose of the Fund is to promote regional cooperation both between the V4 countries and other regions, in particular the countries of the Western Balkans and the Eastern Partnership.
DAAD	The German Academic Exchange Service is an intermediary organization for foreign cultural, educational and scientific policy, as well as for the development of cooperation in the field of higher education.
Humboldt Foundation Awards&Fellowship	Promotes international exchanges of students and scientists. The foundation aims to develop academic cooperation between scientists from Germany and other countries. Grant programs, in which Ukrainians are invited to participate, are aimed primarily at scientists who already have a PhD degree.
Fulbright Program	The international program for the exchange of scientists and students, financed by the government of the United States of America, under the terms of which various types of grants are possible: – studying at universities in the USA to obtain a master's degree, – conducting research at US universities for young scientists, – conducting research at US universities and research institutions for experienced scientists and specialists, – teaching and/or conducting research in universities or research institutions of other countries for American teachers, researchers and specialists.
Mitacs	Canadian non-profit organization that helps students and researchers get internships at Canadian universities.
JSPS	The Japan Society for the Promotion of Science provides an opportunity for scientists from various countries to conduct research together with Japanese colleagues in the fields of humanities, social sciences, and natural sciences.

*built by the author based on data [12, 13]

The above list outlines the opportunities that participants in the higher education process can get in the usual period. However, when a particular country faces armed aggression, mobility programs can allocate additional funds to more broadly involve the affected region in knowledge sharing. It is important that educational exchanges in the conditions of war have certain specific features: due to their forced nature, mobility is activated and accelerated, expanding the category of its participants [14, p. 120-121]. In the future, by participating in international exchanges, it is possible to gain important skills in various fields by attracting grants, completing internships and courses at foreign universities.

Short-term projects that contribute to the loyal perception of cultural diversity are also significant for building a network of connections. In addition, the visibility of war victims in various fields, in particular in the academic field, contributes to the improvement of mutual understanding with those who do not have similar experiences. The most vivid example of building an intercultural bridge in the context of war turmoil can be considered the Fulbright Program, which has been successfully operating since 1946 in more than 160 countries of the world. Its fundamental values are key in determining the importance of international exchange for society: it was believed that the idea of international education

made it possible not only to overcome geographical boundaries for scientists and students but also contributed to the improvement of mutual understanding and the establishment of a network of personal and professional contacts, becoming the basis for more significant mutual knowledge between by people [15].

Another illustration of the importance of mobility mechanisms in the context of peacekeeping is the attempts to stabilize intercultural interaction between the countries of the Western Balkans. It is worth noting the Regional Youth Cooperation Office (RYCO), which is an independent institution established by the six participating countries of the Western Balkans: Albania, Bosnia and Herzegovina, Kosovo, Montenegro, North Macedonia, and Serbia, with the aim of promoting a spirit of reconciliation and cooperation among the youth in the region through youth exchange programs. One of the key missions of the Office is to intensify regional cooperation between youth and youth institutions, ensuring the implementation of joint programs with an emphasis on the principles of democratic governance, sustainable economic development, education, and innovation [16, p. 35]. Thus, the program contributes to the preventive stabilization of the region and initiates a dialogue, involving the school and students in international exchanges.

In addition, the international activity of the Sumy State University (SSU), which developed the Internationalization Strategy for 2019-2025 [17] and was able to continue its implementation despite the full-scale invasion of Russia into Ukraine, speaks of the importance of academic mobility in the conditions of military upheaval and the possibilities of its mechanisms. The institution implements a systematic approach to the path of integration into the European and global scientific and educational space, in particular, through cooperation with foreign universities, associations, foundations and institutions.

One of the ways to help the international society of the Ukrainian higher education sector in 2022 was the implementation of network initiatives, which provided for the consolidated participation of various foreign institutions in the analysis of needs, the development of support mechanisms, and their further implementation. For its part, when overcoming the consequences of military actions, the main task for the structures of international activity of Sumy State University was to ensure the direct participation of the university in the most effective initiatives and projects, which involved systematic work on contacting relevant organizations, presenting the necessary analytical and presentational information, forming teams and topics for potential interaction [18, p. 6]. The university's invested efforts in obtaining available opportunities for international programs helped not to change the trend of expanding the circle of foreign partners, as evidenced by Fig. 1.

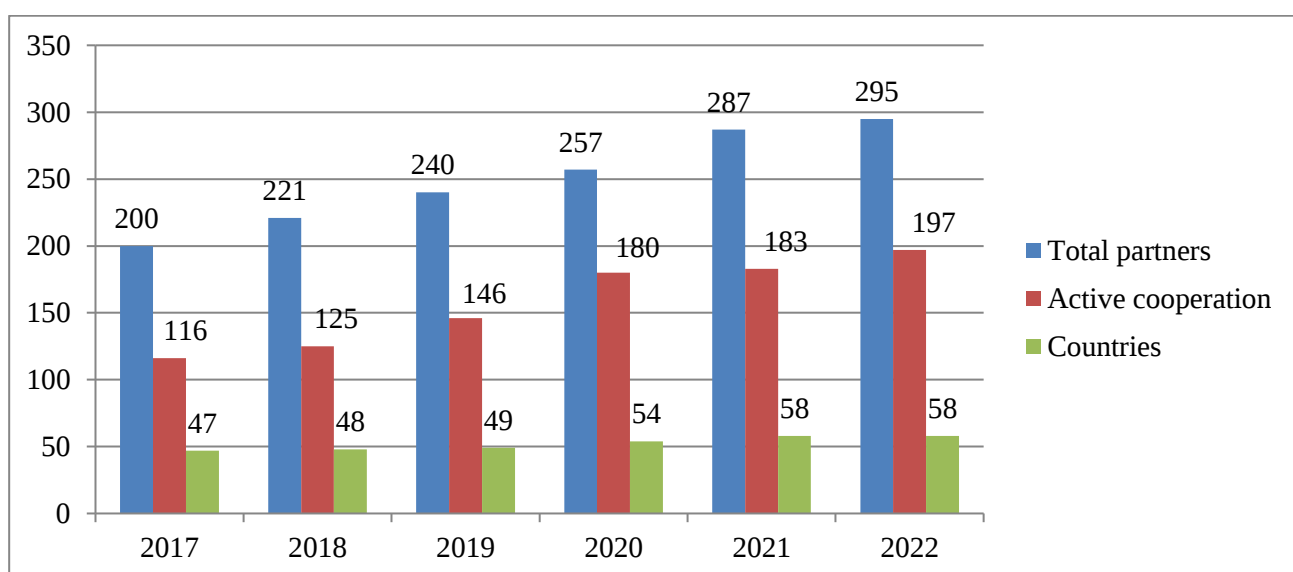

Figure 1 – Dynamics of expansion of foreign partners of Sumy State University

*built by the author based on data [18, p. 3]

It is worth emphasizing that participation in international grant projects also contributes to the improvement of the material and technical base - therefore, in 2022, computers, technical equipment, and materials were brought to Sumy State University as part of the implementation of scientific projects for UAH 9.58 million, which significantly more than in 2021 - UAH 1.99 million. In addition, in the year of the full-scale Russian-Ukrainian war, the largest number of university-wide grants was achieved for all the years of the university's activity [18, p. 11-12].

According to the topics of projects implemented by Sumy State University in 2022, it is possible to say about the prospects of international programs as tools for implementing world experience into the experience of a warring country, since they were aimed at:

- implementation of European values in educational activities;
- modernization of educational programs by European standards;
- improving the quality of educational activities and the level of academic integrity;
- implementation of restorative technologies in biomedicine;
- the strategy of building green campuses;
- protection of the financial system from cyber threats;
- implementation of EU mechanisms;
- countering modern challenges and threats;
- bioenergy innovations in waste management;
- promoting the sustainable development of education through the language of the brand;
- a study of EU migration policy and modern realities of migration, primarily related to the military invasion of Ukraine [18, c.12].

Adopting the practices of the organization of education during the period of upheaval caused by the COVID-19 pandemic becomes noticeable during the adjustment of the process of higher education in the conditions of war. Therefore, the example of Sumy State University shows an increase in the percentage of students who participated in virtual international academic mobility, which is illustrated in Fig. 2.

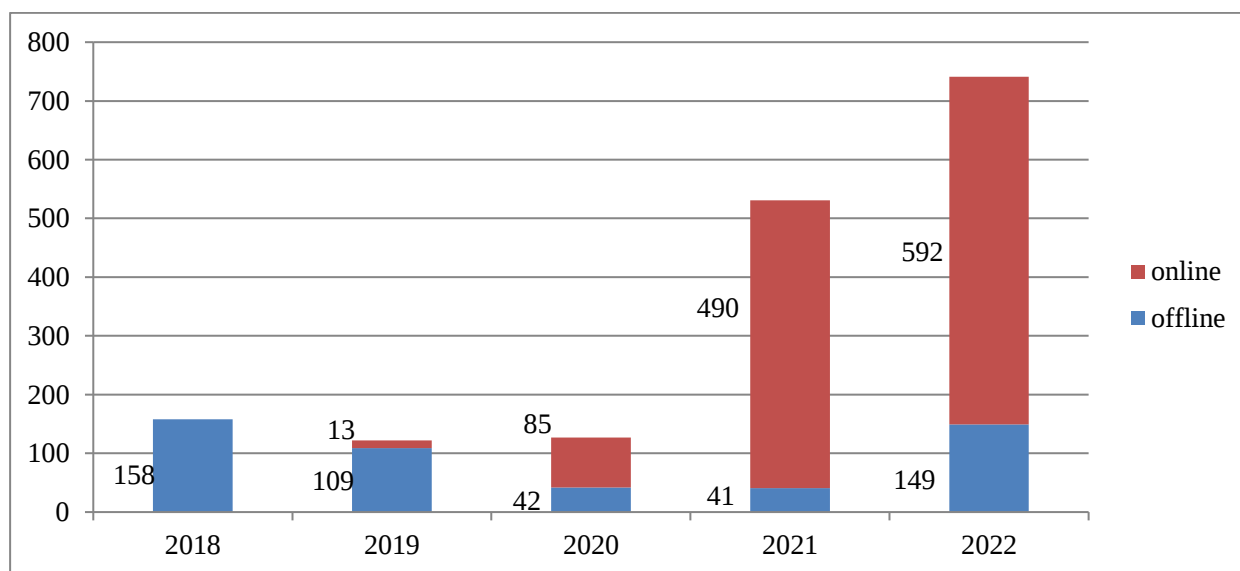

Figure 2 – The number of participating students from Sumy State University in the international academic mobility programs in individuals

*built by the author based on data [18, p.16]

The use of the provided opportunities together with the awareness of the participants of the educational process about them determine short-term and long-term prospects, which consist in the consequences of the exchange of experience and skills. Thus, an internship or study at a foreign university can become an intermediate stage in the scientific life of students or university employees, which will allow them to develop, keeping up with global trends, until they safely return to their country.

However, the outflow of intellectual capital for permanent residence can also be viewed positively in the context of the visibility of researchers as coming from a certain country, which will need loyal coverage to fight the information wars that currently accompany real ones. In addition, taking into account the peculiarities of the largest mobility programs, it is also important to emphasize the possibility of the inflow of foreign representatives through exchange programs in teaching and learning. Also, an important aspect of exchanges is close cooperation between universities, which consists in particular in the adoption and transfer of teaching methods during cooperation. In addition, cooperation between universities promotes information and technological progress and increases academic integrity.

It is important to note that international academic mobility contributes to increasing the competitiveness of future specialists both on the domestic and foreign labor markets and, at the same time, significantly affects the improvement of the quality indicators of education and science in the country, which brings national educational systems closer to the requirements of international education standards, increasing the general level of education of the population [7, p. 151]. In addition, the problem of reducing the number of researchers during martial law may also find a partial solution in the participation of domestic scientists in the grant programs of the European Union, America, and Asia. It is also worth paying attention to the importance of higher education institutions' loyalty to student mobility, exchange programs for educators, and scholarship programs for research and projects - this has the potential to become a fundamental idea for establishing a system of persuading education seekers to stay in the country despite the difficult situation, laying the groundwork in advance.

Conclusion. To summarise, it is necessary to outline the variety of international mobility programs and their important role in ensuring continuous learning and sharing of experience, knowledge, and skills. Especially significant for countries suffering from the consequences of the war is the opportunity to compensate for educational losses by attracting grant and scholarship offers and strengthening the role of domestic researchers in the world scientific community. Awareness of the beneficial interaction of the environment of higher education with the mechanisms of intercultural mobility will make it possible to use favorable conditions to reduce the impact of armed aggression on the educational process. An example of this was the Sumy State University, which managed to maintain the developed Strategy of Transnationalization during the beginning of the full-scale Russian-Ukrainian war, meanwhile increasing some mobility indicators compared to previous years. In general, international exchange mechanisms have a significant impact on the long-term development path of higher education institutions, developing a network of academic connections, mobilizing the best global practices of teaching and scientific achievements, and increasing the competitiveness of mobility program participants in the national and global labor market. This is especially important for universities located in the territory where military actions are taking place, due to the constant redirection of scarce resources to more priority areas, causing underfunding of educational institutions, as a result of which numerous exchange, grant, and internship programs may be partially minimized.

References (in language original)

1. Anisimova. O. Internationalization of higher education: models and framework. *Educational Analytics of Ukraine*. 2019. No. 3. P. 97–110. URL: <https://doi.org/10.32987/2617-8532-2019-3-97-110> (date of access: 17.03.2023).
2. Lebovic S. From war junk to educational exchange: the World War II origins of the Fulbright Program and the Foundations of American Cultural Globalism, 1945-1950. *Diplomatic History*. 2013. Vol. 37, no. 2. P. 280–312. URL: <https://doi.org/10.1093/dh/dht002> (date of access: 17.03.2023).
3. Забіяка І., Ковальчук О. Інтернаціоналізація вищої професійної освіти в Європі. *Наукові інновації та передові технології*. 2023. № 7(21). URL: [https://doi.org/10.52058/2786-5274-2023-7\(21\)-362-371](https://doi.org/10.52058/2786-5274-2023-7(21)-362-371) (дата звернення: 17.03.2023).
4. Teichler U. Academic mobility and migration: what we know and what we do not know. *European Review*. 2015. Vol. 23, S1. P. S6–S37. URL: <https://doi.org/10.1017/s1062798714000787> (date of access: 02.03.2023).
5. Juškevičienė, A.; Samašonok, K.; Rakšnys, A. V.; Žirnelė, L.; Gegužienė, V. Development trends and challenges of students' academic mobility in higher education. *Entrepreneurship and*

Sustainability Issues. 2022. Vol. 9, no. 4. P. 304–319. URL: [https://doi.org/10.9770/jesi.2022.9.4\(16\)](https://doi.org/10.9770/jesi.2022.9.4(16)) (date of access: 02.03.2023).

6. Shen W., Xu X., Wang X. Reconceptualising international academic mobility in the global knowledge system: towards a new research agenda. *Higher Education*. 2022. URL: <https://doi.org/10.1007/s10734-022-00931-8> (date of access: 02.03.2023).

7. Bakhmat, O. , Lisina , L. , Udovenko, I. , Nikolenko, L. , & Buhlai, N. . Development of online and offline academic mobility of students in modern conditions. *Revista Eduweb*. 2022. Vol. 16, no. 3. P. 146–159. URL: <https://doi.org/10.46502/issn.1856-7576/2022.16.03.11> (date of access: 02.03.2023).

8. Цвид-Гром О. Міжнародна академічна мобільність в умовах війни. Актуальні питання інтернаціоналізації вищої освіти в Україні: лінгвістичний, правовий та психолого-педагогічний аспекти: матеріали IV Міжнародної науково-практичної он-лайн-конференції – Біла Церква: БНАУ., 2023. URL: <http://rep.btsau.edu.ua/handle/BNAU/8651> (дата звернення: 17.03.2023).

9. Шевчук І., Шевчук А. Освітня аналітика через призму війни: виклики та можливості для вищої школи України. *Економіка та суспільство*. 2022. № 39. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-39-80> (дата звернення: 17.03.2023).

10. Полянська А. С. Особливості управління проектом «Міжнародна академічна мобільність» Програми Erasmus+ в умовах війни. *Економіка, управління та адміністрування*. 2023. № 1(103). S. 56–63. URL: [https://doi.org/10.26642/ema-2023-1\(103\)-56-63](https://doi.org/10.26642/ema-2023-1(103)-56-63) (дата звернення: 02.03.2023).

11. Жила Г. Вища світа в умовах війни: виклики, проблеми, перспективи для студентів та науковців. *Молодь і ринок*. 2023. № 2/210. S. 141–145. URL: <https://doi.org/10.24919/2308-4634.2023.274694> (дата звернення: 02.03.2023).

12. Міжнародні програми, конкурси, гарантії - Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ. Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ. URL: <https://dduvs.in.ua/mizhnarodna-diyalnist/ms/mpkg/> (дата звернення: 21.03.2023).

13. Програма Canada's Mitacs Globalink Research Internship: інформ. Mitacs Україна. URL: <https://www.mitacsua.org/about-program/> (дата звернення: 21.03.2023).

14. Radionova N., Shvydun L. Educational mobility in extremes life situations. *Visnyk of the Lviv University*. 2022. No. 44. P. 116–122. URL: <https://doi.org/10.30970/pp.2022.44.13> (date of access: 03.03.2023).

15. Історія Програми імені Фулбрайта - Фулбрайт Україна. Фулбрайт Україна. URL: <https://fulbright.org.ua/uk/program-history/> (дата звернення: 21.03.2023) [In Ukrainian].

16. Popović, M., Gligorović, A. Youth Mobility in the Western Balkans the Present Challenges and Future Perspectives: Bosnia and Herzegovina, Montenegro, Kosovo, Serbia, the former Yugoslav Republic of Macedonia. *Balkan Regional platform for youth participation and dialogue*, 2016. P. 33-47.

17. Стратегія інтернаціоналізації Сумського державного університету на 2019-2025 роки. Реєстр основної нормативної бази СумДУ – Сумський державний університет. URL: <http://surl.li/jspkx> (дата звернення: 02.03.2023).

18. Звіт за 2022 рік за напрямом роботи Міжнародної діяльності університету. СумДУ – Сумський державний університет. URL: https://sumdu.edu.ua/images/content/general/public-info/report/report-2022_international.pdf?ver=1 (дата звернення: 02.03.2023).

References

1. Anisimova. O. (2019). Internationalization of higher education: models and framework. *Educational Analytics of Ukraine*. 3. 97–110. Retrieved from: <https://doi.org/10.32987/2617-8532-2019-3-97-110> (date of access: 17.03.2023).

2. Lebovic S. (2013). From war junk to educational exchange: the World War II origins of the Fulbright Program and the Foundations of American Cultural Globalism, 1945-1950. *Diplomatic History*. 37(2). 280–312. Retrieved from: <https://doi.org/10.1093/dh/dht002> (date of access: 17.03.2023).

3. Zabiiaka I., Kovalchuk O. (2023). Internatsionalizatsiia vyshchoi profesiinoi osvity v yevropi. *Naukovi innovatsii ta peredovi tekhnolohii*. 7(21). Retrieved from: [https://doi.org/10.52058/2786-5274-2023-7\(21\)-362-371](https://doi.org/10.52058/2786-5274-2023-7(21)-362-371) (date of access: 17.03.2023) [In Ukrainian].
4. Teichler U. (2015). Academic mobility and migration: what we know and what we do not know. *European Review*. 23, S1. S6–S37. Retrieved from: <https://doi.org/10.1017/s1062798714000787> (date of access: 02.03.2023).
5. Juškevičienė, A.; Samašonok, K.; Rakšnys, A. V.; Žirnelė, L.; Gegužienė, V. (2022). Development trends and challenges of students' academic mobility in higher education. *Entrepreneurship and Sustainability Issues* 9 (4). 304–319. Retrieved from: [https://doi.org/10.9770/jesi.2022.9.4\(16\)](https://doi.org/10.9770/jesi.2022.9.4(16)) (date of access: 02.03.2023).
6. Shen W., Xu X., Wang X. (2022). Reconceptualising international academic mobility in the global knowledge system: towards a new research agenda. *Higher Education*.. Retrieved from: <https://doi.org/10.1007/s10734-022-00931-8> (date of access: 02.03.2023).
7. Bakhmat O., Lisina L., Udovenko I., Nikolenko L., & Buhlai N. (2022). Development of online and offline academic mobility of students in modern conditions. *Revista Eduweb*.. Vol. 16, no. 3. P. 146–159. Retrieved from: <https://doi.org/10.46502/issn.1856-7576/2022.16.03.11> (date of access: 02.03.2023).
8. Tsvyd-Hrom O. (2023). Mizhnarodna akademichna mobilnist v umovakh viiny. Aktualni pytannia internatsionalizatsii vyshchoi osvity v Ukraini: linhvistychnyi, pravovyi ta psykholohopedahohichnyi aspekty: materialy IV Mizhnarodnoi naukovopraktychnoi onlain-konferentsii – *Bila Tserkva: BNAU*. Retrieved from: <http://rep.btsau.edu.ua/handle/BNAU/8651> (date of access: 17.03.2023) [In Ukrainian].
9. Shevchuk I., Shevchuk A. (2022). Osvitnia analityka kriz pryzmu viiny: vyklyky ta mozhlyvosti dlia vyshchoi shkoly Ukrainy. *Ekonomika ta suspilstvo*. 39. Retrieved from: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-39-80> (date of access: 17.03.2023) [In Ukrainian].
10. Polianska A. S. (2023). Osoblyvosti upravlinnia proiekto «Mizhnarodna akademichna mobilnist» Prohramy Erasmus+ v umovakh viiny. *Ekonomika, upravlinnia ta administruvannia*. 1(103). 56–63. Retrieved from: [https://doi.org/10.26642/ema-2023-1\(103\)-56-63](https://doi.org/10.26642/ema-2023-1(103)-56-63) (date of access: 02.03.2023) [In Ukrainian].
11. Zhyla H. (2023). Vyshcha svita v umovakh viiny: vyklyky, problemy, perspektyvy dlia studentiv ta naukovtsiv. *Molod i rynok*. 2/210. 141–145. Retrieved from: <https://doi.org/10.24919/2308-4634.2023.274694> (date of access: 02.03.2023) [In Ukrainian].
12. Mizhnarodni prohramy, konkursy, hranty - Dnipropetrovskyi derzhavnyi universytet vnutrishnikh sprav. Dnipropetrovskyi derzhavnyi universytet vnutrishnikh sprav. Retrieved from: <https://dduvs.in.ua/mizhnarodna-diyalnist/ms/mpkg/> (date of access: 21.03.2023) [In Ukrainian].
13. Prohrama Canada's Mitacs Globalink Research Internship: informatsiia. Mitacs Ukraine. Retrieved from: <https://www.mitacsua.org/about-program/> (date of access: 21.03.2023) [In Ukrainian].
14. Radionova N., Shvydun L. (2022). Educational mobility in extremes life situations. *Visnyk of the Lviv University*. 44. 116–122. Retrieved from: <https://doi.org/10.30970/ppp.2022.44.13> (date of access: 03.03.2023).
15. Istoriiia Prohramy imeni Fulbraita - Fulbright Ukraine. Fulbright Ukraine. Retrieved from: <https://fulbright.org.ua/uk/program-history/> (date of access: 21.03.2023) [In Ukrainian].
16. Popović, M., Gligorović, A. (2016). Youth Mobility in the Western Balkans the Present Challenges and Future Perspectives: Bosnia and Herzegovina, Montenegro, Kosovo, Serbia, the former Yugoslav Republic of Macedonia. *Balkan Regional platform for youth participation and dialogue*, 33–47.
17. Stratehiia internatsionalizatsii Sumskoho derzhavnoho universytetu na 2019-2025 roky. Reiestr osnovnoi normativnoi bazy SumDU – Sumskyi derzhavnyi universytet. Retrieved from: <http://surl.li/jspkx> (date of access: 02.03.2023) [In Ukrainian].
18. Zvit za 2022 rik za napriamom roboty Mizhnarodna diialnist universytetu. Sumy State University. Retrieved from: https://sumdu.edu.ua/images/content/general/public-info/report/report-2022_international.pdf?ver=1 (date of access: 02.03.2023) [In Ukrainian].

ЩЕРБАЧЕНКО Вікторія Олексіївна

кандидат економічних наук, доцент,
Сумський державний університет,
м. Суми, Україна

АРТЮХОВ Артем Євгенович

кандидат технічних наук,
Сумський державний університет,
м. Суми, Україна

ТЕСЛИК Анастасія Володимирівна

студентка кафедри міжнародних економічних
відносин, Сумський державний університет,
м. Суми, Україна

КРМЕЛА Ян

доктор філософії, професор,
Університет Пардубіце,
м. Пардубіце, Чехія

КРМЕЛОВА Владіміра

доктор філософії, доцент,
Університет А. Дубчека в Тренчині,
м. Тренчин, Словаччина

АРТЮХОВА Надія Олександрівна

кандидат технічних наук,
Сумський державний університет,
м. Суми, Україна

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ МЕХАНІЗМІВ МІЖНАРОДНОГО ОБМІНУ У ВИЩІЙ ОСВІТІ ПІД ЧАС ВІЙНИ

Проблема. Наслідок кожної війни полягає у порушенні звичного суспільного порядку – зокрема, це простежується у можливих труднощах у забезпеченні населення освітою, через що постають завдання зменшити вплив збройної агресії на навчальний процес. Як одне з рішень мінімізації шкоди війни для вищої освіти є сенс розглядати програми академічної мобільності, стажування та грантові програми.

Мета. Мета цієї статті полягає в окресленні можливостей академічної мобільності й оцінці перспектив розвитку механізмів міжнародного обміну у вищій освіті під час воєнного стану. Для реалізації поставленої мети було опрацьовано низку наукових публікацій, які були присвячені інтернаціоналізації вищої освіти шляхом посилення ролі мобільності, особливостям розвитку офлайн та онлайн академічних обмінів із урахуванням сучасних умов і специфіки функціонування механізмів програм мобільності у рамках збройної агресії.

Результати. У результаті аналізу було визначено значущу роль міжнародної діяльності для країн, які зіткнулися з воєнними діями. Звернуто увагу на різноманітність доступних програм академічної мобільності: обмінів, стажувань та грантів, розширено характеризуючи їхні відмінності. Визначено взаємопов'язані наслідки війни та основні завдання, що стоять перед системою вищої освіти в повоєнний період. Згадано про Програму Фулбрайта у контексті намагання реалізувати ідею подолання географічних кордонів для науковців та студентів за допомогою налагодження взаєморозуміння.

Наукова новизна. Вперше було запропоновано механізми реалізації програм академічного обміну в умовах повномасштабної російсько-української війни, а також проаналізовано тенденції розвитку академічних обмінів в Україні.

Висновки. Було зазначено про використання інструменту молодіжного обміну для стабілізації міжкультурної ситуації у регіоні Західних Балках, ініціатором чого був Регіональний офіс молодіжної співпраці (RYCO). До того ж, було визначено діяльність Сумського державного університету (СумДУ) як прикладом реалізації можливостей міжнародних програм для забезпечення достатнього рівня освіти під час воєнного стану. Було звернуто увагу на короткострокові та довгострокові перспективи, що полягають в обміні досвідом та навичками задля безперервного розвитку. Зазначено, що міжнародна академічна мобільність сприяє підвищенню конкурентоспроможності здобувачів освіти як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринку праці та впливає на покращення якості освіти і науки в країні.

Ключові слова: війна, міжнародні обміни, інтернаціоналізація, академічна мобільність, вища освіта, стажування, грантові програми.

*Одержано редакцією: 10.04.2023
Прийнято до публікації: 12.06.2023*

UDC 351.86

DOI: <https://doi.org/10.31651/2076-5843-2023-1-2-14-23>

KOVALENKO Yevhen

Candidate of Econ. Sciences,

Sumy State University, Sumy, Ukraine

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2111-9372>

y.kovalenko@biem.sumdu.edu.ua

HAVRYLENKO Oleksii

Candidate of Techn. Sciences, Postdoctoral

Research, Sumy State University, Sumy, Ukraine

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7276-550X>

GavrilenkoAN@gmail.com

TREND ANALYSIS OF CHANGES IN THE LEVEL OF ENERGY EFFICIENCY IN THE NATIONAL ECONOMY

The article examines trends in energy policy efficiency changes in Ukraine and EU countries during 2000-2021. Based on a comparative analysis of actual energy consumption with strategic guidelines for reforming state energy policy, gaps in energy efficiency in the national economy are assessed. A conclusion about the need to reform the state energy policy of Ukraine from the point of view of accelerating the transition of economic entities to alternative energy sources and attracting investments into the country's energy sector was made. The state mechanism for evaluating the effectiveness of the state policy of reducing energy consumption on the basis of comparing actual energy consumption with the declared strategic goals of transition to renewable energy sources has been improved.

Keywords: energy efficiency, national economy, environmental policy, renewable energy sources.

Introduction. One of the biggest global environmental problems is the problem of excessive energy consumption, the volume of which is constantly growing and, according to experts' forecasts, will grow almost 1.5 times by 2050. Realizing this, the EU countries developed strategic guidelines for reforming the state energy sector in the direction of reducing energy consumption: reducing greenhouse gas emissions by 40% compared to 1990, an increase in the share of renewable energy consumption to 32%, energy savings of at least 32.5% [3]. In 2021, the Cabinet of Ministers of Ukraine approved the National Economic Strategy until 2030, in which target indicators for the reform of the state energy sector were declared. However, the military actions in Ukraine, which were accompanied by the destruction of a significant number of power plants, only exacerbated the energy crisis and intensified the problem of finding additional mechanisms for the transition to renewable energy sources and reducing the total volume of energy consumption in the country and the world.

Literature review. The problem of excessive energy consumption attracts the attention of a significant number of scientists from different countries of the world. The role of renewable energy in ensuring regional sustainable development and the dependence between the volumes of renewable energy consumption and carbon emissions were considered in the work [4]. Based on the study's results, the authors proved that a 1% increase in renewable energy consumption in the region leads to a 0.05% reduction in carbon emissions. The role of atomic energy and natural gas in promoting environmental sustainability in India is substantiated in the work of T. Adebayo [1]. Based on causality analysis, the authors confirm that nuclear power, human capital, gas consumption and economic growth can predict long-term environmental sustainability in India. S. Tsemekidi Tseyranaki and others. studied the evolution of the development of the energy sector of the European Union (EU) in the context of the energy and climate goals of the EU for 2020, 2030 and 2050 [5]. Based on econometric modeling and decomposition analysis, the authors identified indicators that affect the volume of energy consumption and analyzed the impact of state policy and technology improvement on the speed of achieving EU goals.

At the same time, the issue of analyzing the compliance of the actual performance indicators of the country's energy sector with the declared goals and the compliance of the rates of change in the consumption of individual energy sources with the expected indicators requires a more detailed analysis.

The purpose of the article is to carry out a trend analysis of energy efficiency in the national economy.

Results and discussion. For comparative analysis of the actual volumes of energy consumption to the target orientations of the reform of the energy sector of Ukraine and the EU countries, we will analyze the degree of activation of the transition processes to renewable energy sources in terms of their

main components. The dynamics of changes in the share of renewable energy sources in the volume of total final energy consumption shown in Figure 1 shows that over the past 20 years, this indicator has increased 6.7 times in Ukraine and almost 2.5 times in EU countries.

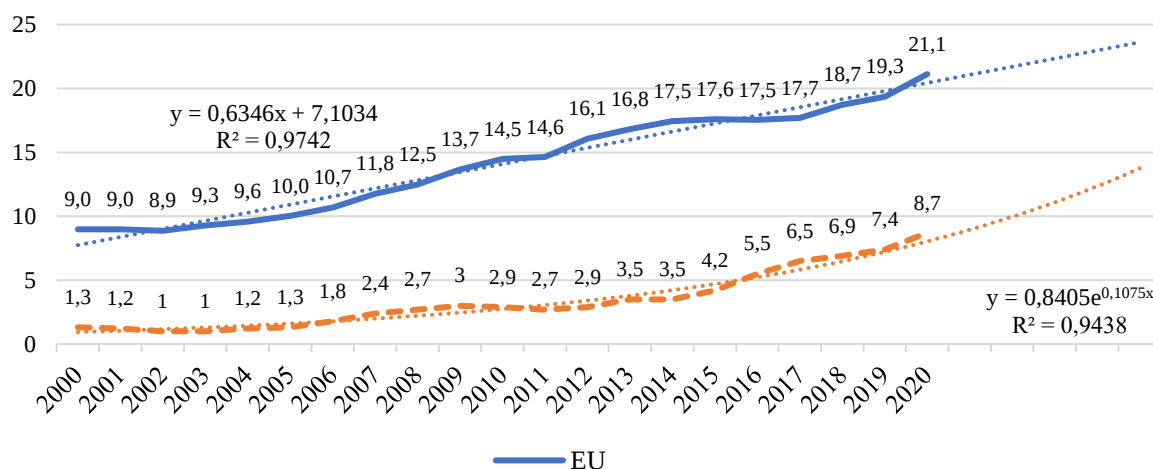

Figure Помилка! У документі відсутній текст указанного стилю. – The trend of changes in the share of renewable energy sources in the volume of total final energy consumption in EU countries and Ukraine

Source: Constructed by the authors based on data [2]

According to the energy strategy of Ukraine for the period until 2035, “Security, energy efficiency, competitiveness”, by 2020, the share of renewable energy sources in Ukraine should be 7%, by 2025 – 10%, by 2030 – more than 13% and by 2035 – exceed 25%. Achieving the targeted values is possible only under the continuous implementation of measures to transform the country’s energy market, search for and implement innovative methods of achieving carbon neutrality, transition to renewable energy sources, etc. In March 2023, the Cabinet of Ministers of Ukraine approved the “National Economic Strategy for the period until 2030”, the mission of which is to create an opportunity to realize the country's existing geographical, resource and human potential, including to achieve climate neutrality of Ukraine no later than 2060 [6]. It involves balancing the volume of greenhouse gases removed from the atmosphere over the importance of their emissions due to human activity.

In addition, one of the vectors of transformation of the state energy policy is the reduction of CO₂ emissions within the framework of decarbonization of the economy. CO₂ emissions 2020 should be at least 60% of the 1990 level, and in 2035 – at least 50%. By 2025, CO₂ emissions from final fuel consumption should be reduced by 10% from the 2010 level, by 15% in 2030, and by 20% in 2035.

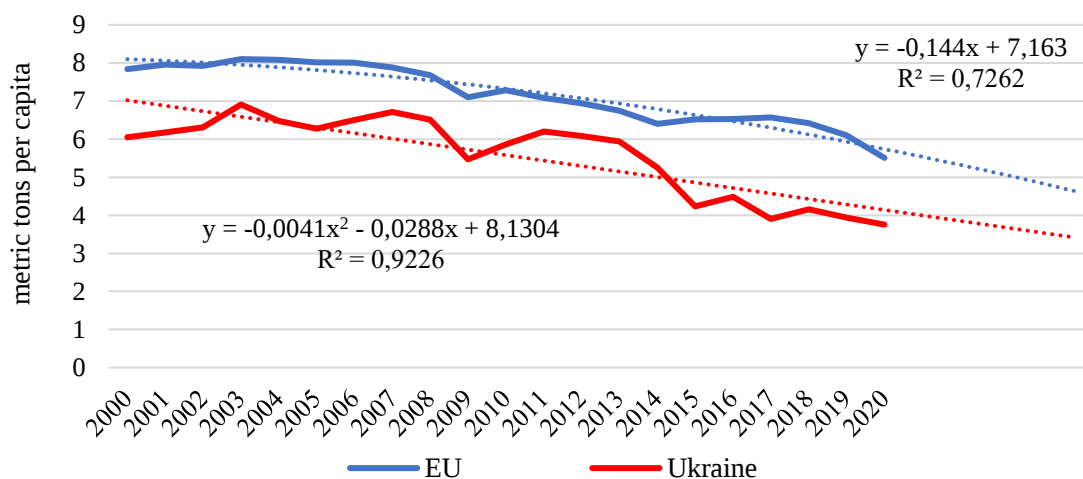

Figure 2 – The trend of changes in the volume of CO₂ emissions in EU countries and Ukraine

Source: built by the authors based on data [2]

At the same time, as shown in Figure 2 results of the trend analysis, during the entire analyzed period in the EU countries and in Ukraine, there is a constant decrease in CO₂ emissions. According to the results of 2020, the volume of CO₂ emissions in Ukraine was almost 3.5 times less than the indicator of 1990. Thus, it can be said that in the absence of a significant increase in CO₂ emissions by 2035, the targeted indicators will be significantly exceeded.

An equally important indicator characterizing the country's energy market is the amount of carbon intensity of electricity, which reflects the amount of CO₂ emissions emitted per kilowatt-hour of electricity. The change trend of this indicator (Figure 3) shows a significant decrease in the carbon intensity of electricity in all analyzed countries.

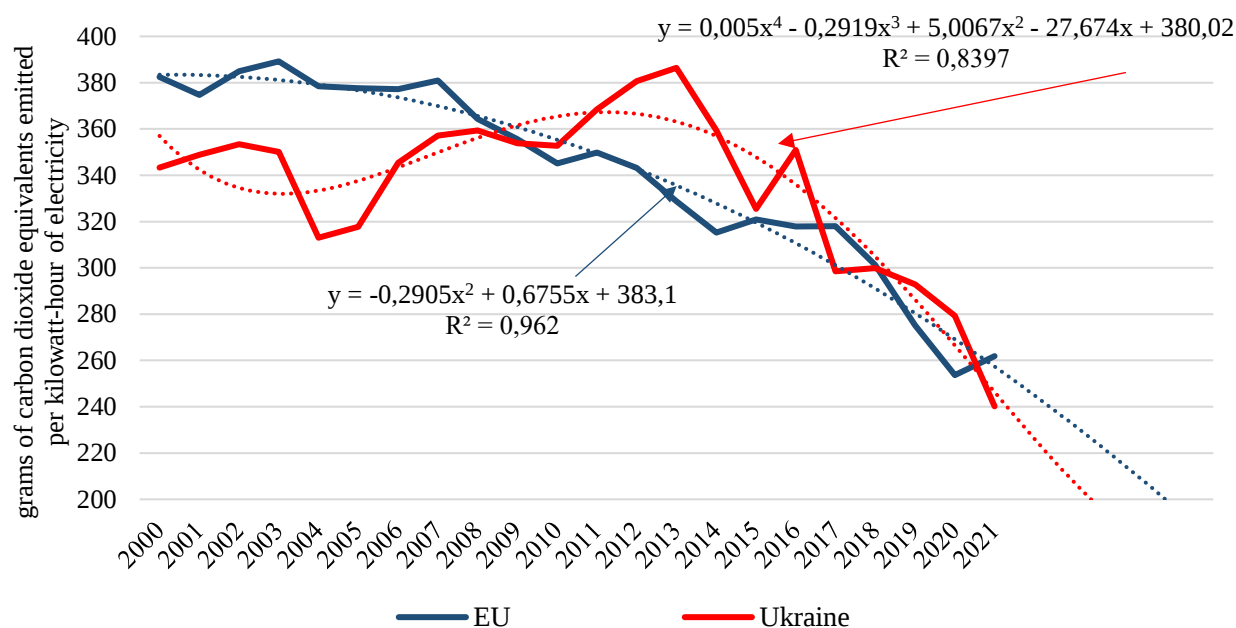

Figure 3 – The trend of changes in the carbon intensity of electricity in EU countries and Ukraine

Source: Constructed by authors based on data [2]

At the same time, the comparative analysis shows the inconsistency of trends in Ukraine and EU countries. Constant fluctuations characterize the level of carbon intensity of electricity in Ukraine. The highest values of the carbon intensity of electricity were obtained in 2014 and 2016. Thus, it can be concluded that there is no stable and effective policy for reducing the carbon intensity of electricity and the significant dependence of this indicator on external factors (political and economic crisis in the country, the COVID-19 pandemic, etc.).

Positive dynamics are characterized by the policy of EU countries in the direction of reducing the share of coal in energy production, which decreased by 6.7% over the period 2000-2021 (Figure 4). In Ukraine, there are no stable positive dynamics in the direction of reducing the share of coal in energy production. Since 2013, this indicator has been increasing periodically, and according to the results in 2021, it was 28.6%. At the same time, the energy strategy of Ukraine for the period until 2035 plans to reduce this indicator to 16.1% by 2025, 14.3% by 2030, and 12.5% by 2035.

Thus, the given data testify to the low effectiveness of the current mechanisms of reforming the state energy market of Ukraine and their inability to ensure the achievement of targeted values. This actualizes the need to find additional mechanisms for switching to renewable energy sources and increasing their share in the country's energy balance.

An equally important direction of reforming the electricity market in both Ukraine and the EU countries is the gradual abandonment of gas. These issues became especially relevant during the period of military operations in Ukraine. In conditions where almost 40% of Ukraine's energy is imported from abroad, direct energy dependence on the aggressor country only exacerbates the problems of the country's economic danger.

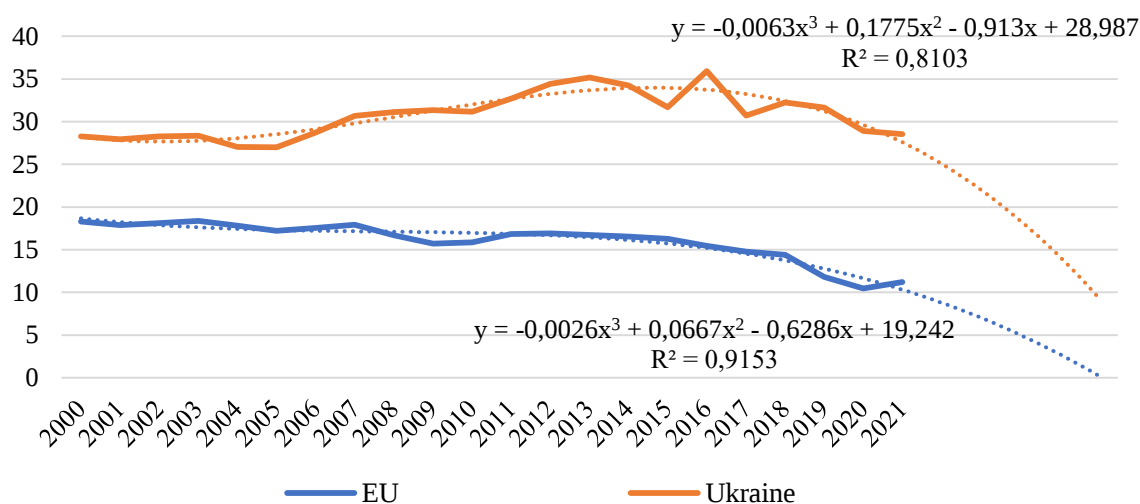

Figure 4 – The trend of changes in the share of coal energy in EU countries and Ukraine

Source: Constructed by authors based on data [2]

As evidenced by the data shown in Figure 5, a gradual decrease in the gas share of energy is observed in Ukraine. Over the past 20 years, this indicator decreased by 18.6% and at the end of 2021 was 28.18%. At the same time, in the EU countries, the average value of the gas share of energy in 2021 was 23.25%, which is 3.5% more than the figure of 2014 and 3.3% more than the figure of 2000.

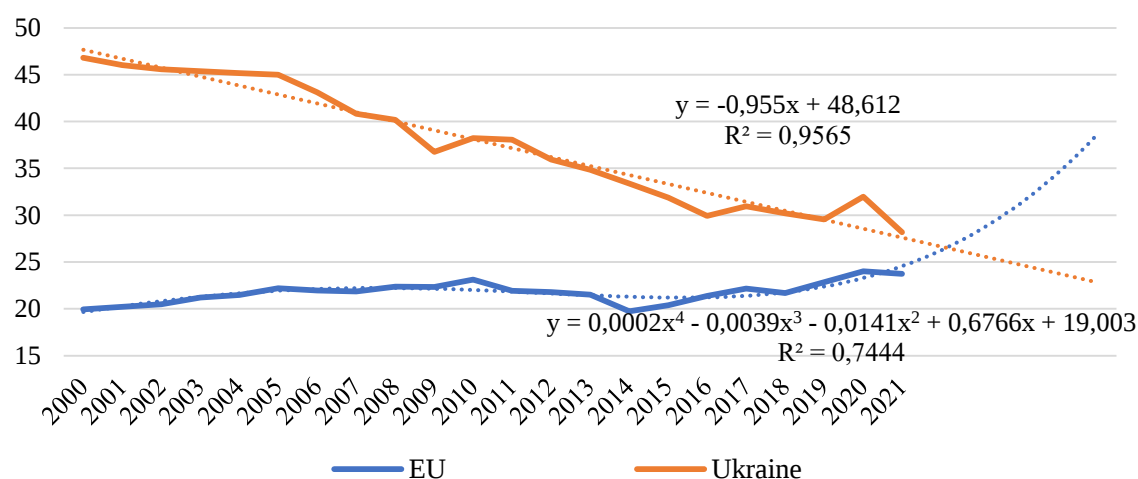

Figure 5 – The trend of changes in the gas share of energy in EU countries and Ukraine

Source: Constructed by authors based on data [2]

The given data show that in most EU countries, transition to renewable energy sources only allows partially abandoning gas and compensating for them at the expense of non-renewable energy sources.

The share of low-carbon energy indicates the effectiveness of the country's energy policy and the degree of its compliance with the Sustainable Development Goals. This indicator reflects the combined specific renewable, nuclear and hydropower weight in the country's overall energy balance. A comparative analysis of the trend of changes in this indicator in Ukraine and EU countries during 2000-2021 (Figure 6) shows its significant growth (9.2% in EU countries and 13.5% in Ukraine). By the end of 2021, Ukraine's share of low-carbon energy was almost equal to the EU countries (29.47% and 29.58%, respectively).

Thus, during the analyzed period, Ukraine managed to significantly reduce the level of carbon intensity of energy. One of the reasons for this situation is that the cost of such energy sources is minimal, while the cost of electricity production from gas-fired power plants in most EU countries exceeds 600 euros per megawatt-hour.

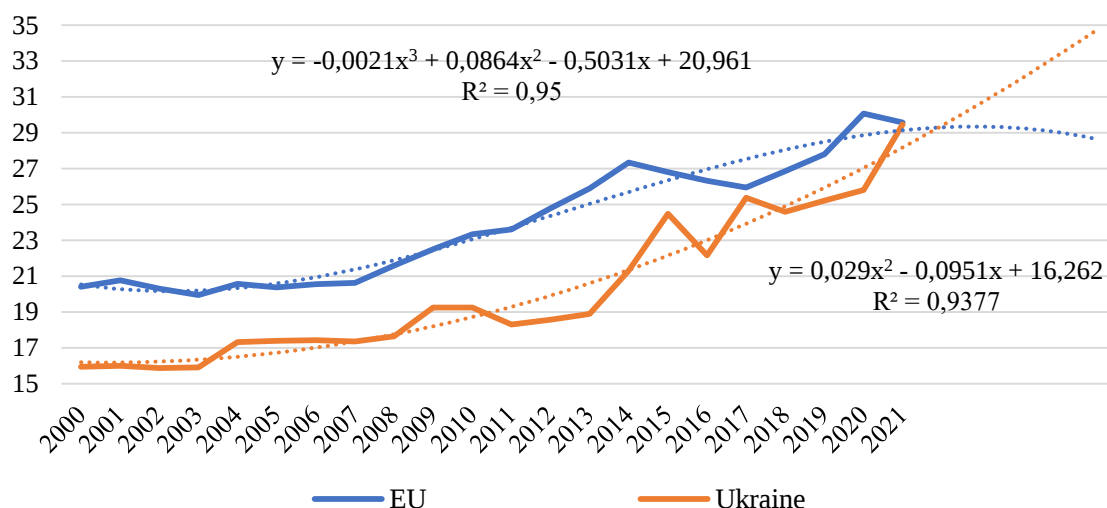

Figure 6 – The trend of changing the share of low-carbon energy

Source: Constructed by authors based on data [2]

One of the most cost-effective low-carbon energy sources is nuclear power.

According to IAEA estimates, by 2030 the share of nuclear energy in global energy production will range from 12.4 to 14.4%. In general, in 2021, more than 30 countries of the world produced electricity with the help of nuclear power plants, with a total volume of more than 15% of electricity production.

Trends in the share of nuclear energy in Ukraine show its significant growth in 2014-2015 (by almost 7% compared to last year) and the absence of stable and positive dynamics in the period from 2000 to 2014 and 2016-2021. At the same time, the share of nuclear energy in the EU countries is constantly decreasing and according to the results of 2021 it was 11% compared to 13.5% in 2000.

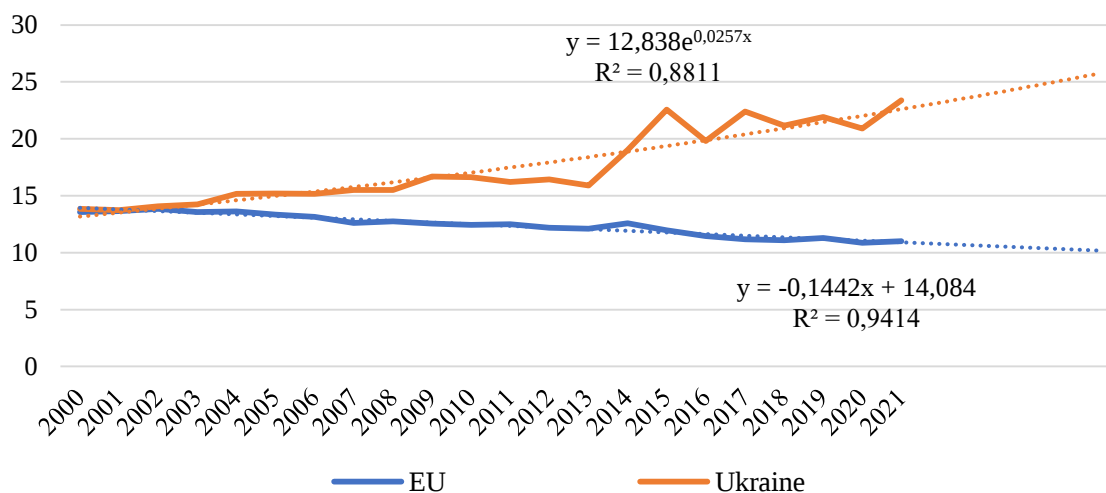

Figure 7 – The trend of changes in the share of nuclear energy

Source: Constructed by authors based on data [2]

The aggravation of energy problems in the world led to a more active search by the international community for alternative energy sources. One sustainable renewable energy source with a much lower impact on the environment is wind energy, which has been increasingly used for electricity production in recent years. It is primarily due to several economic advantages of wind energy compared to traditional sources: the absence of harmful emissions into the atmosphere, inexhaustibility, and safety. At the same time, the unpredictable nature of any natural element and the high equipment cost limit the possibilities for a complete transition to this energy source.

Analysis of the growth rates of the global wind energy market indicates a decline in the amount of energy produced in recent years. Thus, according to the results of 2022, the growth rate of the energy capacity level was 10.5%, which is one of the lowest indicators in the last 40 years. At the same time, Finland – 74%, Poland – 21%, Brazil – 19% and Sweden – 17% had the highest growth rates in 2022.

The trend of changes in wind energy power in EU countries shown in Figure 8 shows the constant growth of this indicator. At the same time, in 2014, 2016, 2018 and 2021, there was a reduction in the level of wind energy capacity.

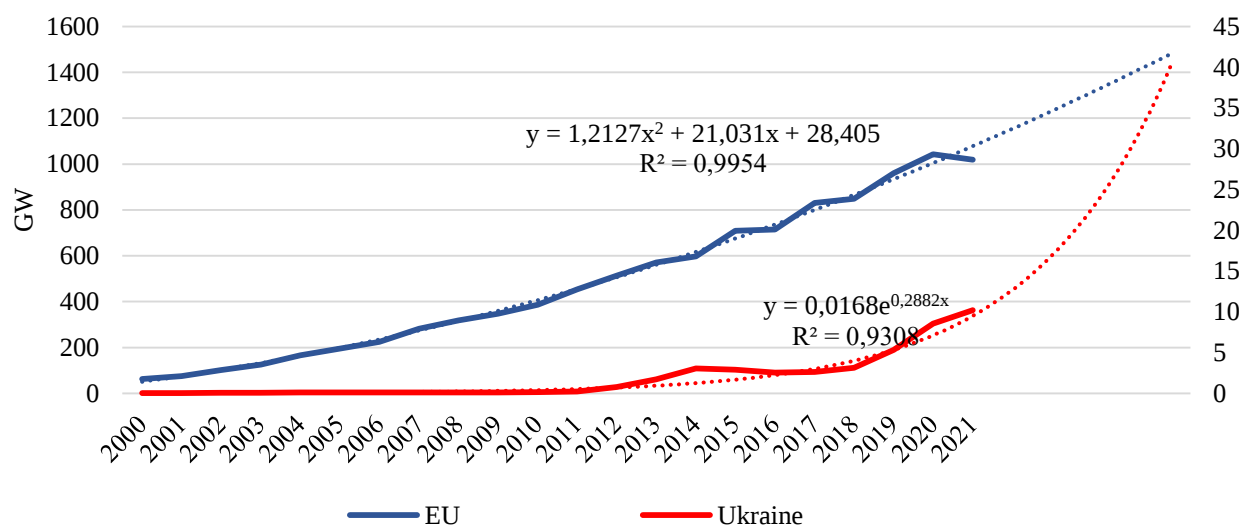

Figure 8 – The trend of changes in wind energy capacity in EU countries and Ukraine

Source: Constructed by authors based on data [2]

A comparative analysis of trends in the development of wind energy capacities in Ukraine and EU countries allows us to conclude that in Ukraine, unlike EU countries, a significant reduction in wind energy capacity was observed in the period from 2014 to 2018 (in 2016, a 13% decrease compared to from 2015).

The energy strategy of Ukraine for the period until 2035, “Security, energy efficiency, competitiveness”, envisages an increase in the share of solar and wind energy to 2.4% by 2025, 5.5% by 2030, and 10.4% by 2035. The data shown in Figure 9 shows that in 2022 the share of wind energy in Ukraine was 2.864%, which exceeds the planned indicator of 2025.

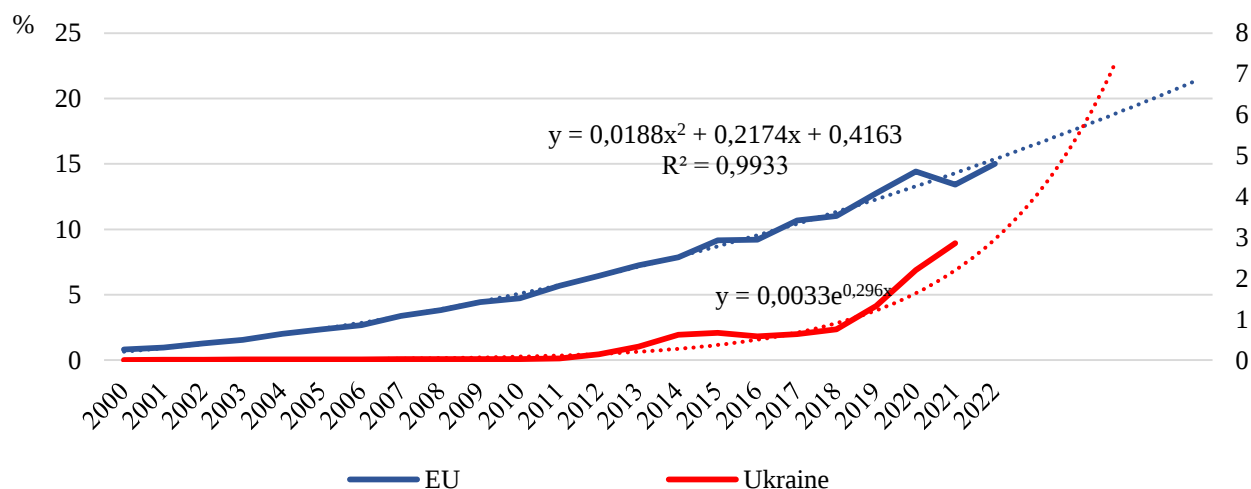

Figure 9 – The trend of changes in the share of wind energy in EU countries and Ukraine

Source: Constructed by authors based on data [2]

Along with wind energy, solar energy is gaining popularity worldwide as one of the safest energy sources. Every year, more and more households, hospitals and small businesses are focusing on installing solar collectors that can generate electricity, heat water, and more. It leads to a constant increase in the share of solar energy in the overall electricity production structure. The indicators shown in Figure 10 show a significant increase in the percentage of solar generation in electricity production in the EU countries starting from 2010. By the end of 2022, its value was 7.3%. At the same time, in Ukraine, the intensification of the processes of using solar energy for the production of electricity began only in 2018 and, by the end of 2022, was 3.8%.

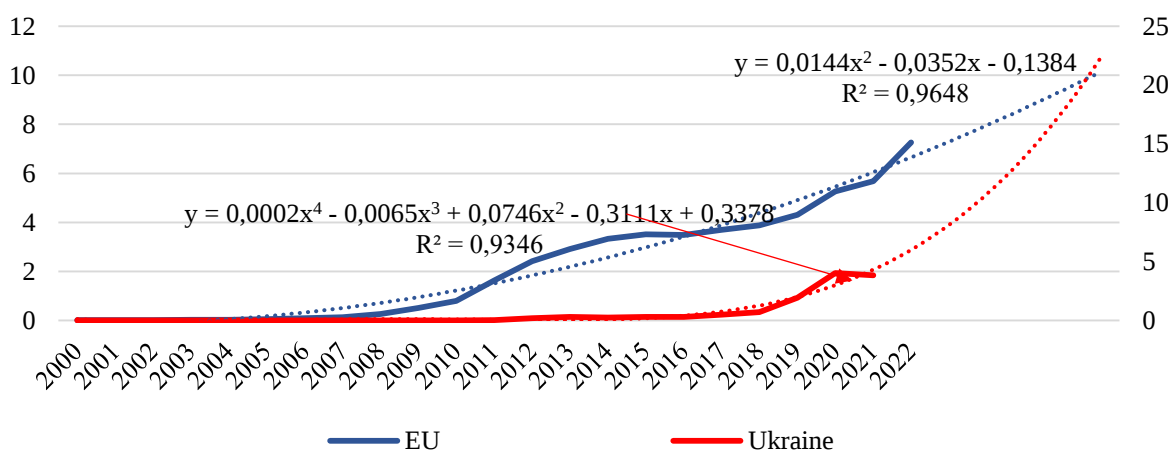

Figure 10 – The trend of changes in the share of solar generation in electricity production in EU countries and Ukraine

Source: Constructed by authors based on data [2]

An equally important source of energy is hydropower, which in the conditions of the Ukrainian-Russian war, the seizure of the Zaporizhzhya TPP and the shutdown of its units plays an increasingly important role in the successful and stable functioning of the country's energy sector.

Analysis of the dynamics of changes in the share of energy production from hydropower (Figure 11) confirms the absence of positive dynamics regarding the growth of the percentage of hydropower in the energy balance of Ukraine and EU countries. According to the results of 2021, the share of hydropower in Ukraine was 2.9% compared to 2.1% in 2000; in EU countries, this indicator decreased slightly and was 5.4% compared to 6% in 2000. At the same time, the Energy Strategy of Ukraine for the period until 2035, "Security, energy efficiency, competitiveness", defines that by 2025 the share of hydropower should be 1.1%, and by 2035 it should decrease to 1.0%.

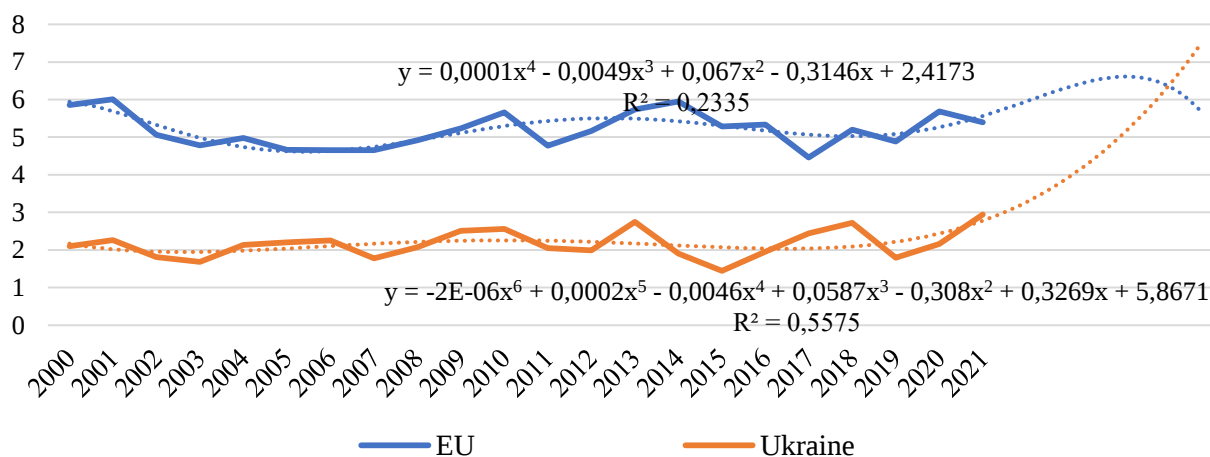

Figure 11 – The trend of changing the share of hydropower in the national energy balance of EU countries and Ukraine

Source: Constructed by authors based on data [2]

At the same time, table 1 shows the installed capacity volumes and hydropower plants' energy generation in 2021. Ireland, France, Spain and Italy have the largest capacities among the EU countries. The power of Ukraine's HPP is at an average level. At the same time, the volume of energy generated in Ukraine is one of the smallest (2 TWh*) among the analyzed countries of the world.

Table 1 – Installed capacity and energy generation of HPP in 2021

	Total installed capacity, including hydro accumulator (MW)	Production (MW)	Generation (TWh*h)
Austria	14,747	5,596	41
Belgium	1,427	1,307	1
Bulgaria	3,129	1,404	5
Greece	3,421	699	6
Denmark	7	0	<1
Estonia	4	0	<1
Ireland	508	292	1
Spain	20,425	6,117	32
Italy	22,593	7,685	47
Cyprus	0	0	0
Latvia	1,588	0	3
Lithuania	1,028	900	1
Luxembourg	1,330	1,296	1
Malta	0	0	0
Netherlands	38	0	<1
Germany	10,833	6,199	24
Poland	2,385	1,780	3
Portugal	7,199	2,827	13
Romania	6,313	92	17
Slovakia	2,522	1,017	4
Slovenia	1,301	180	5
Hungary	58	0	<1
Ukraine	6,317	1,887	2
Finland	3,263	0	16
France	25,494	5,837	63
Croatia	2,155	281	7
Czech Republic	2,281	1,172	4
Sweden	16,478	99	71

Source: [3]

Conclusions. The results of a comparative analysis of the actual and declared energy consumption indicators proved the presence of deficiencies in specific components of the state energy policy. The non-compliance of the share of renewable energy sources in the structure of energy consumption with the target indicators of 2025 and 2030 indicates the need to transform certain areas of implementation of the state energy policy, increase the level of investment attractiveness of this sector of the economy, identify and implement the most influential mechanisms for stimulating economic entities to switch to alternative sources energy.

References (in language original)

1. Adebayo T.S., Ozturk I., Ağa M. *et al.* Role of natural gas and nuclear energy consumption in fostering environmental sustainability in India. *Scientific Reports*, 2023, 13, 11030. <https://doi.org/10.1038/s41598-023-38189-4>

2. Energy Production and Consumption. *Our World in Data*: website. URL: <https://ourworldindata.org/energy-production-consumption> (Accessed: 17.03.2023).
3. Hydropower Status Report. Sector trends and insights. (2022). *International Hydropower Association* (IHA). URL: <https://www.hydropower.org/publications/2022-hydropower-status-report> (Accessed: 17.03.2023).
4. Sun Y., Du M., Wu L., Li C., Chen, Y. Evaluating the Effects of Renewable Energy Consumption on Carbon Emissions of China's Provinces: Based on Spatial Durbin Model. *Land*, 2022, 11, 1316. <https://doi.org/10.3390/land11081316>
5. Tsemekidi Tzeiranaki S., Bertoldi P., Economidou M., Clementi E. L., Gonzalez-Torres M., Determinants of energy consumption in the tertiary sector: Evidence at European level, *Energy Reports*, 2023, 9, 5125-5143.
6. Про затвердження Національної економічної стратегії на період до 2030 року: постанова Кабінету Міністрів України від 3 березня 2021 року №179. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/179-2021-%D0%BF#Text> (дата звернення: 17.03.2023).

References

1. Adebayo T.S., Ozturk I., Ağa M. et al. (2023). Role of natural gas and nuclear energy consumption in fostering environmental sustainability in India. *Scientific Reports*, 13, 11030. <https://doi.org/10.1038/s41598-023-38189-4>
2. Energy Production and Consumption (2023). *Our World in Data*: website. Available at: <https://ourworldindata.org/energy-production-consumption> (Accessed March 17, 2023).
3. Hydropower Status Report. Sector trends and insights (2022). *International Hydropower Association* (IHA). Available from: <https://www.hydropower.org/publications/2022-hydropower-status-report> (Accessed: 17.03.2023).
4. Sun Y., Du M., Wu L., Li C., Chen, Y. (2022). Evaluating the Effects of Renewable Energy Consumption on Carbon Emissions of China's Provinces: Based on Spatial Durbin Model. *Land*, 11, 1316. <https://doi.org/10.3390/land11081316>
5. Tsemekidi Tzeiranaki S., Bertoldi P., Economidou M., Clementi E. L., Gonzalez-Torres M. (2023). Determinants of energy consumption in the tertiary sector: Evidence at European level, *Energy Reports*, 9, 5125-5143.
6. Pro zatverdzhennia Natsionalnoi ekonomichnoi stratehii na period do 2030 roku: postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 3 bereznia 2021 roku №179 [On the approval of the National Economic Strategy for the period up to 2030: Resolution No. 179 of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated March 3, 2021]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/179-2021-%D0%BF#Text> (Accessed: March 17, 2023).

КОВАЛЕНКО Євген Володимирович

кандидат економічних наук,
Сумський державний університет,
м. Суми, Україна

ГАВРИЛЕНКО Олексій Миколайович

кандидат технічних наук, докторант,
Сумський державний університет,
м. Суми, Україна

ТРЕНДОВИЙ АНАЛІЗ ЗМІНИ РІВНЯ ЕНЕРГОЕФЕКТИВНОСТІ В НАЦІОНАЛЬНІЙ ЕКОНОМІЦІ

Проблема. Однією з найбільших глобальних екологічних проблем є проблема надмірного споживання енергії, обсяги якої постійно зростають і, за прогнозами експертів, зростуть

майже в 1,5 рази до 2050 року. Розуміючи це, країни ЄС розробили стратегічні орієнтири реформування державної енергетики в напрямі зменшення енергоспоживання: скорочення викидів парникових газів на 40% порівняно з 1990 роком; збільшення частки споживання відновлюваної енергії до 32%; економія електроенергії не менше 32,5%. У 2021 році Кабінет Міністрів України схвалив Національну економічну стратегію до 2030 року, в якій задекларовано цільові показники реформування державного енергетичного сектору. Проте військові дії в Україні, які супроводжувалися знищенням значної кількості електростанцій, лише загострили енергетичну кризу і проблему пошуку додаткових механізмів переходу на відновлювані джерела енергії та зменшення загального обсягу енергоспоживання в країні і світі.

Метою статті є проведення трендового аналізу проблем енергоефективності національних економік.

Результати. У статті виявлено тенденції зміни енергоефективної політики в Україні та країнах ЄС протягом 2000-2021 років. На основі порівняльного аналізу фактичного енергоспоживання зі стратегічними орієнтирами реформування державної енергетичної політики оцінено недоліки енергоефективності в національній економіці. Зроблено висновок про необхідність реформування державної енергетичної політики України з точки зору прискорення переходу суб'єктів господарювання на альтернативні джерела енергії та залучення інвестицій в енергетику країни.

Наукова новизна. Удосконалено механізм оцінки ефективності державної політики зменшення енергоспоживання на основі порівняння фактичного енергоспоживання із задекларованими стратегічними цілями переходу на відновлювані джерела енергії.

Висновки. Спостерігається значне зростання частки сонячної генерації у виробництві електроенергії в країнах ЄС, починаючи з 2010 року. На кінець 2022 року її значення становило 7,3%. Водночас в Україні активізація процесів використання сонячної енергії для виробництва електроенергії почалася лише у 2018 році і на кінець 2022 року становила 3,8%. Порівняльний аналіз тенденцій розвитку вітроенергетичних потужностей України та країн ЄС дозволяє зробити висновок, що в Україні, на відміну від країн ЄС, у період з 2014 по 2018 рр. спостерігалось значне скорочення вітроенергетичних потужностей (у 2016 р. 13% зниження порівняно з 2015 роком). Серед країн ЄС найбільші потужності вироблення електроенергії ГЕС у 2021 році мають Ірландія, Франція, Іспанія та Італія. Потужність ГЕС України знаходиться на середньому рівні. При цьому обсяг виробленої енергії в Україні є одним із найменших (2 ТВт·год*) серед аналізованих країн світу.

Результати порівняльного аналізу фактичних та задекларованих показників енергоспоживання засвідчили наявність недоліків окремих складових державної енергетичної політики. Невідповідність частки відновлюваних джерел енергії у структурі енергоспоживання цільовим показникам 2025 та 2030 років свідчить про необхідність трансформації окремих напрямів реалізації державної енергетичної політики, підвищення рівня інвестиційної привабливості цього сектору економіки, визначення та запровадження механізмів стимулювання суб'єктів господарювання до переходу на альтернативні джерела енергії.

Ключові слова: енергоефективність, національна економіка, екологічна політика, відновлювані джерела енергії.

Одержано редакцією: 15.04.2023
Прийнято до публікації: 18.06.2023

УДК: 331.5/ 336.71

DOI: <https://doi.org/10.31651/2076-5843-2023-1-2-24-33>

ПАСЕКА Станіслава Раймондівна

доктор економічних наук, професор,
Черкаський національний університет імені
Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3017-0700>
apaseka@ukr.net

КОЧУМА Інна Юріївна

кандидат економічних наук, доцент,
Східноєвропейський університет імені Рауфа
Аблязова, м. Черкаси, Україна
ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-4416-3333>
innkoc@gmail.com

ДЕТІНІЗАЦІЯ ЗАЙНЯТОСТІ В СФЕРІ ГОСТИННОСТІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: БЕЗПЕКОВИЙ АСПЕКТ

У дослідженні розкрито теоретичні й методичні підходи до визначення тіньової та неформальної зайнятості, проаналізовано тенденції зайнятості у сфері гостинності в період 2016-2021 рр., виявлено основні тренди в динаміці показників неформальної зайнятості та чинники, які їх визначали. Здійснено екстраполяцію виявлених тенденцій на період повномасштабної війни з росією, що дало можливість зробити висновок про зростання тіньової зайнятості як в економіці загалом, так і в сфері тимчасового розміщування та організації харчування. Визначено причини такої динаміки, зумовлені воєнним станом, та її наслідки для соціально-економічної та воєнної безпеки країни. Обґрунтовано необхідність детінізації зайнятості, окреслено основні напрями реформ та комплексних заходів у цьому напрямі. Особливу увагу пропонується приділити подоланню корупції та забезпеченню прозорості й легкості ведення бізнесу, забезпеченню співпраці держави з громадськими організаціями, ЗМІ та представниками суспільства. Отримана інформація та рекомендації можуть бути використані для вироблення плану реформ із детінізації національної економіки та зайнятості як складових стратегій забезпечення соціально-економічної та воєнної безпеки країни.

Ключові слова: безробіття, детінізація зайнятості, зайнятість, заклад гостинності, неформальна зайнятість, соціально-економічна безпека, тіньова економіка, тіньова зайнятість, сфера гостинності.

Постановка проблеми. Повномасштабна агресія російської федерації проти України не лише призвела до загострення низки соціально-економічних проблем, а й надала багатьом із них екзистенційного характеру. Такими проблемами стала, зокрема, корупція на всіх рівнях та пов'язана з нею тінізація економіки, одним із елементів якої є тіньова зайнятість. Збільшення її масштабів в умовах війни може стати однією з причин глибокої соціально-економічної та політичної кризи, може поставити під сумнів перспективи Перемоги України та відновлення її територіальної цілісності. У зв'язку з цим завдання детінізації зайнятості в українській економіці є необхідною умовою забезпечення соціально-економічної та воєнної безпеки України та її існування як демократичної незалежної держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Таке явище як тіньова зайнятість більшою чи меншою мірою притаманна кожній країні, кожній галузі економіки. Відповідно, дослідження її проявів, причин, видів та наслідків переважно здійснювалось на макрорівні. Цей аспект проблеми досліджували О. Грішнова, Е. Лібанова, Л. Лісогор, О. Коломієць, І. Кравченко, І. Петрова, Л. Ткаченко, Л. Шаульська, Н. Якімова та ін. Водночас, у вітчизняній та зарубіжній науковій літературі практично відсутні дослідження цього явища в розрізі окремих галузей економіки, в тому числі в одній з найдинамічніших та найперспективніших для повоєнного відновлення української економіки – у сфері гостинності. Ця сфера в умовах величезних переміщень людей в умовах війни (особливо в перші місяці повномасштабного вторгнення) стала одним зі стабілізаторів соціальної напруги, зробивши значний внесок у вирішення проблеми розміщення внутрішніх переселенців. Відповідно, детінізація зайнятості в цій галузі має стати одним із пріоритетів державної політики та об'єктом активних наукових досліджень.

Метою дослідження є розвиток теоретичних та методичних засад дослідження тіньової зайнятості в аспекті її впливу на соціально-економічну та воєнну безпеку України, розробка практичних рекомендацій щодо детінізації зайнятості в сфері гостинності.

Викладення основного матеріалу дослідження. Вітчизняний готельно-ресторанний бізнес став однією з численних галузей, які особливо постраждали в результаті військової агресії російської федерації. Особливо великих руйнувань та втрат зазнала матеріальна база закладів гостинності на окупованих та прифронтових територіях. Йдеться про багатомільярдні збитки, які ще належить підрахувати. Лише в одному Маріуполі до війни було розташовано більше 10-ти великих готелів та готельно-ресторанних комплексів, десятки хостелів, більше 70-ти кав'ярень і ресторанів, переважна частина яких була знищена і пограбована окупантами.

Однак і в інших регіонах заклади гостинності повною мірою відчули на собі наслідки загального погіршення соціально-економічної ситуації в країні внаслідок збройного нападу рф. Погіршив ситуацію той факт, що перед повномасштабним вторгненням ворога в Україну галузь не встигла відновитись від наслідків пандемії COVID-19, коли лише за 2020 рік кількість колективних закладів тимчасового розміщення скоротилася на 15,2%, а номерного фонду – на 15,8%. При цьому, кількість їх клієнтів зменшилася на 51,5% (зокрема іноземців – на 73,5%). При цьому на 62,5% скоротилася частка витрат населення на ресторани та заклади тимчасового розміщення. Частка їх склала 1,6% в загальному обсязі витрат (для порівняння, на оплату комунальних послуг населення цього року витратило 8,6% своїх доходів) [1].

Ці процеси знайшли відображення в динаміці галузевого ринку праці. Хоча він і демонстрував у перший рік пандемії деяку інерційність через те, що заклади гостинності попервах намагались зберегти персонал, переводячи його в режим неповної зайнятості. Відповідно, якщо загальне падіння зайнятості в українській економіці у 2020 році склало –4%, то в сфері тимчасового розміщування й організації харчування –6,1%. Для порівняння, у 2019 році приріст зайнятості складав 1,3% і 7,4%, відповідно. Слід зазначити, що наступного, 2021 року, падіння зайнятості в галузі було меншим, ніж в економіці загалом (–0,1% проти –1,9%) [1].

І хоча у сфері гостинності в Україні задіяно порівняно невеликий відсоток від загальної кількості зайнятих (близько 1,8%), але її функціонування забезпечується багатьма суміжними галузями [2]. Тому криза готельно-ресторанного бізнесу внаслідок карантинних обмежень та військової агресії проти України стала відчутним ударом для багатьох галузевих ринків праці, причиною погіршення матеріального становища значної частини населення, як в окремих регіонах, так і в усій країні загалом.

У 2022 році негативні процеси у сфері зайнятості лише посилювалися. Широкомасштабне вторгнення призвело до втрати територій, втрати значної частини економічного та людського потенціалу. Сфера гостинності, як зазначалося вище, також зазнала великих втрат. Зокрема, 44,8% підприємств зазнали збитків, які сягнули у 2022 році –10218,9 млн. грн [1].

Негативні процеси закономірно вилинули на ситуацію в сфері зайнятості. Особливо в районах наближених до театру бойових дій та в перші місяці війни, коли економіка країни практично зупинилася, а населення переважно вирішувало зовсім інші проблеми, які жодним чином не стосувалися подорожей і відпочинку.

Слід зазначити, що заклади тимчасового розміщування центральних і західних областей брали активну участь у прихистку біженців, при цьому часто надаючи його безкоштовно. Їх витрати значно зросли через інфляційні процеси, а також через перебої з постачанням електроенергії, тепла, води.

Зміни в галузі за воєнний 2022 рік можна відстежити за динамікою туристичного збору, який сплачується з кожного клієнта. Загалом по країні, порівняно із 2021 роком, він скоротився на 24%. Найбільше – на Херсонщині, Миколаївщині, Донеччині, Луганщині. Значний спад відбувся також в інших областях країни (рис. 1).

Водночас, через переміщення значних мас населення, що втікало від війни, в деяких областях він не тільки не зменшився, але й, навпаки, зріс. Так, наприклад, на Львівщині у 2022 році туристичного збору було отримано на 79% більше, ніж у попередньому (41 млн 430 тис. грн.). На Закарпатті він становив – 19 млн 471 тис. грн., на Івано-Франківщині – 17 млн 956 тис. грн., на Черкащині – 12 млн 555 тис. грн. [3].

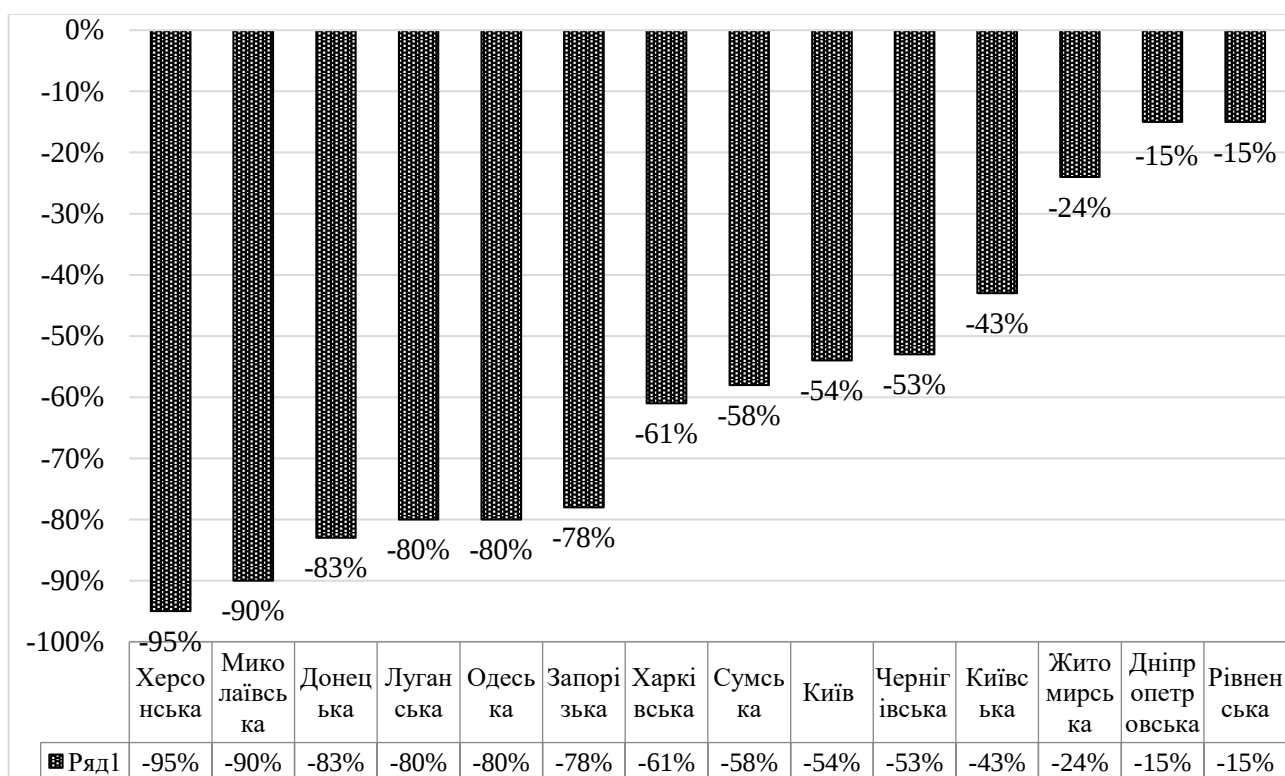

Рисунок 1 – Динаміка туристичного збору (2022 рік)

Джерело: побудовано авторами на основі [3]

Як наслідок, можна стверджувати про нерівномірність та різноспрямованість процесів на ринку праці галузі наприкінці першого – початку другого року повномасштабної війни. Так, у деяких регіонах продовжувалося скорочення ділової активності й персоналу закладів сфери гостинності. Наприклад, у м. Одеса кількість туристів після обстрілів, особливо обстрілів портів, впала практично до нуля, готелі й бази відпочинку області навесні 2023 року не працювали.

В інших, відносно більш безпечних регіонах, – навпаки відчувалася суттєва нестача кваліфікованих кадрів. Цьому сприяв як їх відтік (зменшення пропозиції), особливо на початку війни, так і збільшення попиту (особливо у 2023 році) через стрімке зростання внутрішнього попиту на туристичні послуги в центральних та західних областях. Це відбулося через обмеження для чоловіків на виїзд із країни, подорожчання закордонних турів, погіршення економічного становища людей, які раніше надавали їм перевагу тощо. В результаті попит на туристичні послуги у I кварталі 2023 року збільшився у 9 разів, порівняно з 2022 роком, і в 2,5 рази, порівняно з 2021 роком [4]. У зв'язку з цим дефіцит робочих рук відчували як велику проблему (третю, за значимістю) 38% вітчизняних підприємств, опитаних Інститутом економічних досліджень та консультацій у 2023 році [5].

В умовах глибокої соціально-економічної кризи (коли бізнес, зокрема в сфері тимчасового розміщування та організації харчування, змушений боротися за виживання), на фоні послаблення контролю з боку держави закономірно посилюється тінізація ринку праці, зростання тіншової зайнятості, що зумовлює необхідність провадження активних контрзаходів.

Слід зазначити, що в зарубіжній та вітчизняній науковій літературі мають місце різні теоретичні та методичні підходи до визначення й оцінки тіншової зайнятості. Низка авторів під тіншовою зайнятістю розуміють лише незаконну зайнятість у сферах, які заборонені державою (торгівля наркотиками, зброєю, людьми тощо) [6]. Інші – що вона тотожна неформальній зайнятості [7]. Коломієць О. вважає, що тіншова зайнятість включає в себе нелегальну та неформальну зайнятість. До останньої належать: неспостережувана зайнятість та незадекларована зайнятість [8].

Деякі автори під тіньовою зайнятістю розуміють нелегальну діяльність або діяльність поза офіційними рамками, яка відбувається поза видимим контролем влади та регуляторів, у тому числі без дотримання законів про працю. Так, Л. Шаульська та Н. Якімова до тіньової зайнятості відносять: 1) працівників які працюють за наймом у приватних осіб без офіційного оформлення трудових відносин, тобто без укладення трудового договору або контракту; 2) працівників і власників дрібних незареєстрованих виробничих одиниць; 3) не оформлених офіційно працівників у зареєстрованих виробничих одиницях [9].

Неформальна зайнятість (Informal Employment) – більш широке поняття, яке охоплює роботу, що відбувається за межами офіційних структур та процедур, але при цьому не обов'язково є нелегальною.

Слід зазначити, що Державна служба статистики України здійснює моніторинг тіньової економіки з 1999 року з використанням декількох методик. Визначення обсягів неформальної зайнятості здійснюється відповідно до методики, розробленої на основі положень Резолюції зі статистики зайнятості в неформальному секторі, ухваленої на 17-й Міжнародній конференції статистиків праці в 2003 році.

З урахуванням змісту цього документа, а також відповідно до Методологічних положень щодо визначення неформальної зайнятості населення, затверджених наказом Державної служби статистики України від 23.01.2013 № 16, до неформально зайнятих належать такі категорії населення:

1. особи, які працюють за власний рахунок (самозайняті) та роботодавці, які працюють на власних підприємствах у неформальному секторі;
2. наймані працівники, які виконують неформальні роботи, тобто не охоплені правовим чи соціальним захистом як працюючі особи, не мають права на інші пільги, пов'язані із зайнятістю (наприклад завчасне повідомлення про звільнення, вихідна допомога, щорічна оплачувана відпустка або лікарняний), а також наймані домашні працівники в домогосподарствах;
3. члени неформальних виробничих кооперативів;
4. безкоштовно працюючі члени сімей, незалежно від того, працюють вони на підприємствах формального чи неформального секторів;
5. самозайняті працівники, які виробляють товари виключно для власного кінцевого споживання домогосподарства (якщо вони враховуються в зайнятому населенні) [10].

Отже, до неформально зайнятих можуть належати як працюючі за наймом працівники, так і самозайняті як у формальному, так і неформальному секторах економіки. Але основними ознаками неформальної зайнятості є такі: відсутність трудового договору з працівником та відсутність сплати роботодавцем єдиного внеску на державне соціальне страхування. Також працівник не має оплачуваної щорічної відпустки та оплачуваних лікарняних [10].

На нашу думку, до тіньової зайнятості слід відносити перші три категорії зайнятих із наведених вище «Методологічних положеннях щодо визначення неформальної зайнятості населення». Адже саме ця діяльність має підлягати обов'язковому оформленню трудових відносин і оподаткуванню. В цьому сенсі тіньову зайнятість можна вважати складовою частиною неформальної зайнятості, а її динаміка може визначатися, за інших рівних умов, на основі динаміки останньої.

На жаль, поки що неможливо здійснити аналіз показників неформальної зайнятості після повномасштабної агресії російської федерації в Україні. Від її початку Державна служба статистики не проводить дослідження ринку робочої сили, а інформація реєстру Державної служби зайнятості відображає лише невеликий сегмент ринку праці [11]. Тому ми можемо лише екстраполювати довоєнні тренди у сфері зайнятості (як на національному рівні, так і в сфері гостинності) на нинішню ситуацію.

Слід зазначити, що для сфери тимчасового розміщування та організації харчування в передвоєнний період частка охоплених неформальною зайнятістю в загальній кількості неформально зайнятих у нашій країні складала лише 0,1%. Також невисокою і досить стабільною була частка неформально зайнятих в загальній кількості зайнятих в самій галузі (0,9%-0,8%) [1]. Це пояснювалося низкою факторів.

Насамперед діяльність закладів гостинності в Україні жорстко регулюється державою. Це стосується як реєстрації діяльності, так і дотримання всіляких норм безпеки, гігієни, оподаткування тощо, що стимулює бізнес до дотримання вимог законодавства, в тому числі трудового. Особливо це актуально в умовах жорсткої конкуренції на вітчизняному ринку послуг гостинності, до якої активно включилися міжнародні мережі з їх високими стандартами якості та турботою про репутацію закладу. На фоні широкого доступу клієнтів та персоналу до неофіційних інформаційних ресурсів (наприклад, відгуків в соціальних мережах чи на сайтах) залучення працівників в обхід трудового законодавства несе ризики величезних репутаційних збитків та накладення санкцій, що також спонукає до дотримання законів про працю.

Однак напередодні пандемії COVID-19, коли галузь переживала зростання, мало місце не лише стрімке збільшення зайнятості (у 6 разів швидше, ніж загалом по країні), а й високі темпи зростання неформальної зайнятості (18,2%, у 2019 році, проти 7,4% в середньому в економіці) (рис. 2).

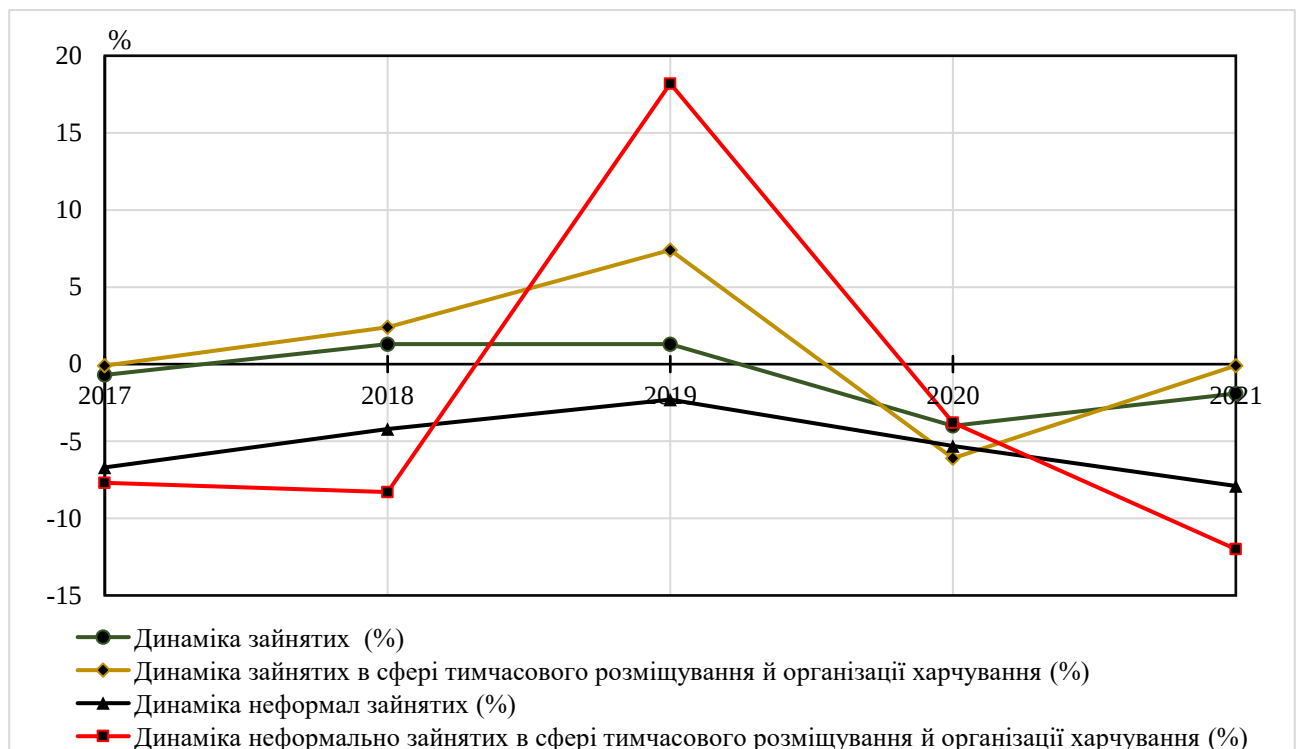

Рисунок 2 – Динаміка основних показників зайнятості в економіці та в сфері тимчасового розміщування та організації харчування (2016-2021 рр.)

Джерело: побудовано авторами на основі [1].

В умовах, коли відкривалося багато нових ресторанів, готелей, кав'ярень, хостелів, на ринок прийшла значна кількість дрібних підприємців, які часто вдавалися до найму працівників без офіційного оформлення. Часто це відбувалося під час сезонних піків попиту, або коли підприємство сфери гостинності виступало монополістом на місцевому ринку праці. В результаті тіньова зайнятість зростала. До причин її зростання на фоні економічного піднесення у довоєнний період можна додати таку традиційну для України проблему як корупція, яка уможлиблює уникнення покарання за порушення трудового законодавства. Заклади гостинності часто надавали перевагу спрямуванню додаткових доходів на хабарі (навіть в неявній формі безкоштовного розміщення в готелі чи пригощанні в ресторані), ніж витратам на персонал, пов'язаним із його офіційною зайнятістю.

Причиною тінізації зайнятості є також недостатня обізнаність значної частини українців про свої права, їх недостатня громадянська свідомість, готовність йти на порушення

законодавства та їх приховування від компетентних органів, недовіра до державної системи та її здатності виконувати свої соціальні зобов'язання, у тому числі щодо пенсійного забезпечення.

Пандемія COVID-19 призвела до падіння усіх показників зайнятості в сфері гостинності. Однак, слід зазначити, що неформальна зайнятість стала для галузі певним амортизатором, який уповільнив загальне скорочення показників зайнятості. За два роки карантинних обмежень вона зменшилася на 15,4 % (тоді як в цілому по економіці скорочення склало 12,8% (див. рис. 2).

Це при тому, що темпи падіння зайнятості в галузі були вищими, ніж загалом по країні (6,2% проти 5,8%). Тобто в першу чергу готелі й ресторани відмовлялися від послуг зайнятих без офіційного працевлаштування. Найбільше скорочення неформальної зайнятості в сфері тимчасового розміщування й організації харчування відбулося в 2021 році (-12%). При цьому загальне зменшення кількості зайнятих у галузі в цьому році склало усього -0,1% (у 27 разів менше, ніж загалом по країні) [1].

З огляду на ці тренди, можна передбачати зростання тіньової зайнятості в сфері гостинності з початком повномасштабної агресії РФ. При цьому, крім її традиційних причин, в умовах воєнного стану цьому сприяло:

1. Значне збільшення попиту на послуги закладів гостинності у низці областей через значні переміщення людей, які тікали від війни (особливо в перші її місяці), велика потреба в персоналі та бажання зекономити на оподаткуванні й інших витратах, пов'язаних з офіційними робочими місцями, особливо у зв'язку зі зростанням невизначеності умов господарювання, фінансових та інших ризиків, збільшення середніх витрат тощо.

2. Стрімке зростання безробіття в країні, падіння доходів, втрата майна і заощаджень поставила значну кількість українців на межу виживання, що дало можливість підприємцям галузі диктувати свої умови претендентам на роботу, у тому числі й щодо форми зайнятості. Крім того, для багатьох українців вітчизняна сфера гостинності стала формою неофіційного підробітку.

3. Послаблення державного контролю над різними аспектами діяльності бізнесу, у тому числі в сфері гостинності. Так, з 24 лютого 2022 року було встановлено мораторій на проведення документальних планових та позапланових перевірок [12]. І хоча з липня 2022 року перелік перевірок почав розширюватися, в сфері трудового законодавства перевірки можуть проводитись лише позапланові й лише у надзвичайних випадках. А, наприклад, на перевірки дотримання порядку нарахування ЄСВ мораторій зберігається й досі [13].

4. Деякі українські чоловіки цілеспрямовано шукають роботу без офіційного оформлення, сподіваючись таким чином уникнути контактів з військовим комісаріатом та, відповідно, призову на військову службу у зв'язку з мобілізаційними заходами.

Через ці фактори зростання тіньової зайнятості, як в українській економіці загалом, так і в галузі тимчасового розміщування й організації харчування, зокрема, в умовах повномасштабної війни може нести загрозу соціально-економічній та військовій безпеці країни.

По-перше, наслідком тіньової зайнятості є недоотримання бюджетами усіх рівнів податкових надходжень, які традиційно забезпечувала ця галузь. В умовах величезних військових витрат та глибокої соціально-економічної кризи це загрожує недофінансуванням армії та усього військово-промислового комплексу, загрожує соціальною і політичною нестабільністю, що критично небезпечно в умовах війни.

По-друге, заклади сфери гостинності можуть стати об'єктом ворожих атак із великою кількістю постраждалих (як це вже мало місце в низці українських міст), вірогідно на основі інформації про перебування там військових, державних посадовців, політичних та громадських діячів, або про розміщення поруч з ними важливих військових об'єктів.

Джерелами такої інформації цілком можуть бути представники персоналу готелю. І найважче проконтролювати і виявити ворожого агента саме серед працівників, які працюють без офіційного оформлення. Насамперед тому, що керівництво закладу буде зацікавлене під час

слідства приховувати сам факт їх наявності, через побоювання зазнати санкцій за порушення трудового законодавства.

Тіньова зайнятість може сприяти збільшенню інших видів злочинів у сфері гостинності: крадіжок, шантажу, проституції, торгівлі наркотиками, зброєю тощо. Як правило, працівники, що не оформляються належним чином, не проходять ретельної перевірки, їм легше уникнути затримання і покарання. Це несе загрозу безпеці клієнтів, небажаних контактів закладу з правоохоронними органами, втрати репутації, збитків та санкцій. Крім того, офіційно не оформлений працівник не має мотивації до професійного розвитку і зростання. Як правило, йдеться про працю низької кваліфікації.

І нарешті, як зазначалось вище, робота без офіційного оформлення дозволяє працівникам вийти з поля зору органів військового комісаріату, що зменшує мобілізаційний резерв країни та створює загрозу виснаження людського потенціалу на фронті, погіршує перспективи його відновлення, а отже Перемоги України над ворогом.

Таким чином, боротьба з тіньовою зайнятістю в умовах війни має стати одним із пріоритетів в системі забезпечення соціально-економічної та воєнної безпеки країни. Вона вимагає комплексу заходів та реформ в декількох напрямках. Насамперед вони мають бути спрямовані на покращення умов ведення бізнесу, гарантування чітких, прозорих і справедливих правил гри, зниження бар'єрів для легальної діяльності в трудовій сфері. Адже інколи заклад гостинності змушений вдаватися до тіньової праці через надто складні процедури офіційного працевлаштування працівника та його звільнення. Достатньо відчутні штрафи навіть за незначні їх порушення, помилки в нарахуванні заробітної плати, відрахувань та податків з неї, додаткова звітність, яка вимагає витрат на професійне «ведення» офіційно зайнятого мотивують, особливо дрібних підприємців галузі, до переходу в «тінь».

Тому контроль і нагляд з боку держави, звісно, повинен і надалі провадитись, але він має бути спрямованим більше на допомогу в уникненні помилок, у наданні консультацій, цифрової підтримки тощо. Хоча у випадках системних порушень у трудовій сфері, чисельних рецидивів, великих обсягів неправомірної вигоди, навпаки, відповідальність потрібно посилювати.

У зв'язку з цим стратегічним завданням держави є боротьба з корупцією, яка суттєво зросла в Україні під час війни. Це можливо лише в напрямі зменшення «точок перетину» чиновника, який приймає рішення, з власником бізнесу, максимальна формалізація комунікацій між ними, їх діджиталізація та збільшення прозорості.

Необхідно також заохочувати самих працівників до офіційного працевлаштування. Для цього потрібно працювати над посиленням довіри до державних інституцій, наданні впевненості у їх спроможності виконувати свої соціальні функції, в тому, що сплачені податки і відрахування будуть використані за призначенням, а не стануть джерелом збагачення чиновників.

Слід зазначити, що екстремальна ситуація, в якій опинилась значна частина українських громадян через війну, стала каталізатором підйому національного духу і патріотизму. У зв'язку з цим необхідна державна пропаганда відмови від порушень трудового законодавства як внеску у забезпечення обороноспроможності країни та наближення Перемоги. Для цього, зокрема, необхідна співпраця держави з громадськими організаціями, ЗМІ та представниками суспільства в напрямі виявлення та вирішення конкретних проблем у сфері тіньової зайнятості.

Пропонуються також внесення змін до порядку мобілізації в напрямку посилення мотивації до добровільної служби в армії. Паралельно зі збільшенням матеріальної винагороди захисникам України, соціального їх захисту та соціального захисту членів їх сімей потрібно передбачити альтернативні варіанти виконання військового обов'язку, у тому числі у формі грошових виплат чи волонтерства.

З одного боку, це знизить корупцію на рівні прийняття рішення про призов військовозобов'язаного та стане суттєвим додатковим джерелом надходжень до бюджету (у тому числі для фінансування Армії), а з іншого – дасть можливість людині, яка взагалі не бачить для себе і в собі можливостей узяти до рук зброю, не йти на порушення Закону, не уникати працевлаштування офіційного, а на своєму робочому місці зробити посильний внесок в посилення обороноздатності країни.

Слід зазначити, що детінізація зайнятості – це складне, довготривале завдання, яке вимагає комплексного, багатостороннього підходу, взаємодії різних суб'єктів, включаючи уряд, бізнес та громадськість. Важливо постійно вдосконалювати політику та заходи в цьому напрямі для досягнення більшої прозорості й легальності у сфері тимчасового розміщення та харчування. Але без кропіткої роботи в цьому напрямі неможливе забезпечення соціально-економічної та воєнної безпеки, що в умовах російської агресії може мати катастрофічні наслідки для країни.

Висновки. На основі проведеного дослідження виявлено основні тенденції в сфері зайнятості як в розрізі економіки України загалом, так і в розрізі галузі тимчасового розміщення та організації харчування, проаналізовано динаміку тіньової зайнятості на цих рівнях, визначено їх основні тренди та чинники. Екстраполяція виявлених тенденцій в сфері зайнятості у період стрімкого зростання галузі у період 2016-2019 рр. та і під час її стрімкого падіння у зв'язку з пандемією COVID-19 на період після повномасштабного вторгнення РФ дали можливість зробити висновок про зростання тіньової зайнятості як в економіці загалом, так і в галузі гостинності зокрема. Було визначено специфічні для періоду воєнного стану його причини, а також наслідки в аспекті загроз для соціально-економічної та воєнної безпеки країни.

Обґрунтовано необхідність детінізації зайнятості як на національному рівні, так і в галузі гостинності, окреслено основні напрями реформ та комплексних заходів у цьому напрямі. Важливим завданням має стати забезпечення більшої прозорості та легальності у сфері тимчасового розміщення та харчування, детінізація галузі та економіки, боротьба з корупцією на усіх рівнях. Особливі зусилля мають бути спрямовані на виховання громадянської свідомості українського суспільства, виконання державою своїх соціальних зобов'язань. Рекомендовано переглянути підходи до поповнення особового складу ВСУ у напрямі посилення його мотивації, наголошено на необхідності співпраці держави з громадськими організаціями, ЗМІ та представниками суспільства. Отримана інформація та рекомендації можуть бути використані для вироблення плану реформ з детінізації національної економіки та детінізації зайнятості як складових стратегії забезпечення соціально-економічної та воєнної безпеки України.

Список використаної літератури

1. Офіційний сайт Державної служби статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
2. Робоча сила 2021: Статистичний збірник. За ред. Солоп А. Державна служба статистики України. Київ. 2022. 216 с. URL: https://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2022/zb/07/zb_RS_2021.pdf
3. Офіційний сайт Державної служби розвитку туризму. URL: https://www.tourism.gov.ua/news-and-announcements?cal1c16df_page=6
4. Шаріпов О. Тривожний відпочинок. *Forbes*. URL: <https://forbes.ua/war-in-ukraine/trivozhniy-vidpochinok-popit-na-turistichni-mistsya-vseredini-kraini-zris-u-devyat-raziv-viruchka-goteliv-na-zakhodi-ukraini-na-50-chomu-i-yak-ukraintsi-podorozhuyut-pid-chas-viyini-31082023-15301>
5. Щомісячне опитування підприємств «Український бізнес під час війни». Інститут економічних досліджень та консультацій. Випуск 15. URL: <http://www.ier.com.ua/ua/institute/news?pid=7257>
6. Гнатенко І.А., Соляник Т.Г., Рубежанська В.О. Сучасні тенденції зайнятості населення в умовах конвергенції України з Європейським Союзом. *Економіка та управління народним господарством*. 2017. Випуск № 4(60). С. 34-40. URL: http://psae-jrnl.nau.in.ua/journal/4_60_2017_ukr/5.pdf
7. Юрчик Г.М. Тіньова зайнятість населення: сутність, масштаби та соціально-економічні наслідки. *Вісник НУВГП*. 2017. Випуск 4(60). 2017. С. 153-163. URL: <https://ep3.nuwm.edu.ua/9009/1/Ve7617.pdf.zax.pdf>
8. Коломієць О.О. Тіньова зайнятість та перспективи її легалізації в Україні. *Економічний вісник НТУУ «КПІ»*. 2017. № 14. URL: ev.fmm.kpi.ua/article/download/108734/10368
9. Шаульська Л. В., Якімова Н.С. Проблема тіньової зайнятості в контексті структурних трансформацій ринку праці. *Економічні науки*. 2017. № 2(148). С. 28–35.
10. Методологічні положення щодо визначення неформальної зайнятості населення. Наказ Державної служби статистики України від 23.01.2013 № 16. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>
11. Дячкіна А. Ринок праці 2023: де зараз найбільші зарплати та яких спеціалістів шукають. *Українська правда*. 25.01.2023. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2023/01/25/696322/>

12. Постанова Кабінету Міністрів України №303 від 13 березня 2022 р. «Про припинення заходів державного нагляду (контролю) і державного ринкового нагляду в умовах воєнного стану». URL: <https://ips.ligazakon.net/document/kp220303?an=7>

13. Смітюх І. Особливості проведення перевірок під час воєнного стану. *Ligazakon*. 12.10.2022. URL: https://jurliga.ligazakon.net/analitics/214598_osoblivost-provedennya-perevrok-pd-chas-vonnogo-stanu

References

1. Ofitsiyni sait Derzhavnoi sluzhby statystyky Ukrainy (2023). URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
2. Robocha syl 2021: Statystychnyi zbirnyk (2022). Za red. Solop A. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy. Kyiv. 2022. 216 s. URL: https://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2022/zb/07/zb_RS_2021.pdf
3. Ofitsiyni sait Derzhavnoi sluzhby rozvytku turyzmu (2023). URL: https://www.tourism.gov.ua/news-and-announcements?ca1c16df_page=6
4. Sharipov O. Tryvozhnii vidpochynok. *Forbes*. URL: <https://forbes.ua/war-in-ukraine/trivozhnyi-vidpochynok-popit-na-turistichni-mistsya-vseredini-kraini-zris-u-devyat-raziv-viruchka-goteliv-na-zakhodi-ukraini-na-50-chomu-i-yak-ukraintsi-podorozhuyut-pid-chas-viyni-31082023-15301>
5. Shchomisiachne opytuvannia pidpriemstv «Ukrainskyi biznes pid chas viiny». Instytut ekonomichnykh doslidzhen ta konsultatsii. Vypusk 15. URL: <http://www.ier.com.ua/ua/institute/news?pid=7257>
6. Hnatenko I.A., Solianyuk T.H., Rubezhanska V.O. (2017). Suchasni tendentsii zainiatosti naselennia v umovakh konverhentsii Ukrainy z Yevropeiskym Soiuzom. *Ekonomika ta upravlinnia narodnym hospodarstvom*, 4(60), 34-40. URL: http://psae-jrnl.nau.in.ua/journal/4_60_2017_ukr/5.pdf
7. Yurchyk H.M. (2017). Tinova zainiatist naselennia: sutnist, masshtaby ta sotsialno-ekonomichni naslidky, 4(60), 153-163. URL: <https://ep3.nuwm.edu.ua/9009/1/Ve7617.pdf.zax.pdf>
8. Kolomiets O.O. (2017). Tinova zainiatist ta perspektyvy yii lehalizatsii v Ukraini. *Ekonomichnyi visnyk NTUU «KPI»*. № 14. URL: ev.fmm.kpi.ua/article/download/108734/10368
9. Shaulska L.V., Yakymova N.S. (2017). Problema tinovoi zainiatosti v konteksti strukturnykh transformatsii rynku pratsi. *Ekonomichni nauky*, 2(148), 28–35.
10. Metodolohichni polozhennia shchodo vyznachennia neformalnoi zainiatosti naselennia (2013). Nakaz Derzhavnoi sluzhby statystyky Ukrainy vid 23.01.2013 № 16. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>
11. Diachkina A. (2023). Rynok pratsi 2023: de zaraz naibilshi zarplaty ta yakykh spetsialistiv shukaiut. *Ukrainska pravda*. 25.01.2023. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2023/01/25/696322/>
12. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy N 303 vid 13 bereznia 2022 r. «Pro prypynennia zakhodiv derzhavnoho nahliadu (kontroliu) i derzhavnoho rynkovoho nahliadu v umovakh voiennoho stanu». URL: <https://ips.ligazakon.net/document/kp220303?an=7>
13. Smitiukh I. (2022). Osoblyvosti provedennia perevirok pid chas voiennoho stanu. *Ligazakon*. 12.10.2022. URL: https://jurliga.ligazakon.net/analitics/214598_osoblivost-provedennya-perevrok-pd-chas-vonnogo-stanu

PASIEKA Stanislava

Dr. Sc. (Ekon.), Professor,
Bohdan Khmelnytsky National University
of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

KOCHUMA Inna

PhD, Associate professor,
Private Higher Education Institution
«Rauf Ablyazov East European University»,
Cherkasy, Ukraine

UNSHADOWING OF EMPLOYMENT IN THE HOSPITALITY SPHERE UNDER THE STATE OF WAR: A SECURITY ASPECT

Introduction. The study considered theoretical and methodological approaches to the definition of shadow and informal employment, analyzed processes in the field of employment both at the national level and in the field of hospitality in the period 2016-2020, revealed the main trends in the dynamics of informal employment indicators and the factors that determined them, both in crisis conditions and in conditions of uplift. The identified

trends were extrapolated to the period of the full-scale war with the Russian Federation, which made it possible to draw a conclusion about the growth of shadow employment both in the economy in general and in the field of temporary accommodation and catering. The causes of such dynamics caused by the state of war and its consequences for the socio-economic and military security of the country are determined.

The need for detinization of employment is substantiated, the main directions of reforms and comprehensive measures in this direction are outlined. Special attention is proposed to be paid to overcoming corruption and ensuring transparency and ease of doing business, ensuring cooperation of the state with public organizations, mass media and representatives of society. The received information and recommendations can be used to develop a reform plan for detinization of the national economy and employment as components of the strategy for ensuring the socio-economic and military security of the country.

Purpose. The purpose of the research is to develop the theoretical and methodological foundations of the study of shadow employment in terms of its impact on socio-economic security and military security, to develop practical recommendations for the unshadowing of employment in the hospitality sector.

Results. The conducted study of the main processes in the domestic labour market in the pre-war period made it possible to identify the main trends in the field of employment both in the economy of Ukraine and in the field of temporary accommodation and catering, to compare the dynamics of shadow employment at these levels, and to identify the main trends and factors that determined The extrapolation of the identified trends in the field of employment during the period of rapid growth of the industry in the period 2016-2019 and during its rapid decline in connection with the COVID-19 pandemic to the period after the full-scale invasion of the Russian Federation made it possible to draw a conclusion about the growth of shadow employment as in economy in general, and in the field of hospitality in particular. The causes specific to the period of martial law, as well as its consequences in terms of threats to the socio-economic and military security of the country, were determined.

Originality. The generalization of different approaches to defining the concepts of "shadow employment" and "informal employment; determination of the causes, general and specific to the field of hospitality characteristics of shadow employment and its consequences in the aspect of ensuring socio-economic and military security; determination of the main ways of unshadowing of employment in this field.

Conclusions. The need for the unshadowing of employment both at the national level and in the field of hospitality is substantiated, the main directions of reforms and comprehensive measures are outlined. An important task should be to ensure greater transparency and legality in the field of temporary accommodation and catering, unshadowing of the industry and the economy, and the fight against corruption at all levels. Special efforts should be aimed at raising the civic consciousness of Ukrainian society, the state fulfilling its social obligations. It is recommended to revise the approaches to replenishment of the personnel of the Armed Forces in the direction of strengthening their motivation, emphasizing the need for state cooperation with public organizations, mass media and representatives of society. The received information and recommendations can be used to develop a reform plan for unshadowing of the national economy and unshadowing of employment as components of the Victory Strategy.

Key words: unemployment, unshadowing of employment, employment, hospitality establishment, informal employment, socio-economic security, shadow economy, shadow employment.

Одержано редакцією: 19.04.2023
Прийнято до публікації: 20.06.2023

УДК 330.1

DOI: <https://doi.org/10.31651/2076-5843-2023-1-2-34-45>

ZACHOSOVA Nataliia

DSc (Economics), Professor,

Bohdan Khmelnytsky National University

of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8469-3681>

natazachosova@gmail.com

EDUCATIONAL COMPONENT OF SECURITY-ORIENTED ECONOMIC BEHAVIOUR FORMATION UNDER THE RISK OF DISPLACEMENT IN THE CONDITIONS OF DIGITAL WORLD AND BANI WORLD

The components of the formation of security-oriented economic behaviour are characterized. The features of the economic behaviour of young people have been established, including: a tendency towards financial independence, activity in making economic decisions, placing economic responsibility on close people only in certain cases; low level of financial savings, the amount of which will not allow maintaining the usual standard of living in case of loss of the source of income; rejection of expensive purchases; low level of expenses for personal needs; prudent attitude to the financing of priority, daily needs. An algorithm for the development of the author's educational course "Economic Behaviour" at the Bohdan Khmelnytsky Cherkasy National University has been developed.

For people who find themselves in new economic conditions, have lost their usual sources of income and are forced to integrate into a chaotic, unstable and unfamiliar economic environment, it is important to acquire or develop social skills such as presentation skills; communication skills; listening skills; storytelling; influencing; decision making; problem solving; as well as skills that will help them in their job search, including professional development; people management; organizational conflict solving; leadership; strategic thinking; teamwork; time management. The main stages of development of the author's course "Economic Behaviour" included: to form the goal and objectives of the course, to determine a set of competencies and program learning outcomes; to choose topics to be studied, taking into account existing educational needs; to determine the number of lectures and seminars (or practical) classes; to develop lecture plans and select literature for each topic; to develop presentation materials for each topic of the course; to create a list of tasks and points for their performance; to create a short synopsis of lectures and a promotional video for the course, to develop a syllabus, course work program; to place the syllabus and promotional video on the university's website.

Keywords: education, educational services, economic security, war, economic behaviour, economic education, soft skills, social skills, BANI World, risk of displacement.

Introduction. The relevance of the research is determined by the need to adapt a large number of people to new living conditions due to a forced change of residence. There is a constant movement of population in the world – for various reasons and under the influence of various risks. War is a particularly dangerous and stressful factor that can intensify the movement of the population, and there is no time for preparation and adaptation in such a case. The BANI world model creates additional threats that prevent migrants from quickly adapting to new living conditions – this is the fragility (brittle) of the economic and social systems into which they have to integrate; anxiety, which is intensified by global and local crises and leads to emotional burnout, loss of zest for life in the most productive segment of the population, which is the basis, including the economic one, of any society; non-linearity, non-predictability of the future, total instability of seemingly familiar phenomena and processes; incomprehensibility of the causes that determine the circumstances of life, and experiencing their consequences, without the possibility of intervention and control. The first thing a person should do under such conditions is to realize what is happening, and to react to changes and stabilize his or her life in new circumstances with own behavior. Modern education gives the ability to form a model of rational economic behavior of an individual, which is based on the analysis of information and the search for relevant data in a chaotic information space; on the basis of digital and financial literacy, cultural tolerance, highly developed emotional intelligence and empathy.

For many displaced Ukrainians, education has become almost the last chain connecting them to their homeland. Having left their own homes, jobs, farms, lost family ties and property, Ukrainian citizens, however, insist that their children continue to study remotely in Ukrainian schools and universities. Even intentions to stay abroad for permanent residence do not prevent the desire to complete studies and obtain secondary or higher education in Ukraine. Therefore, it is through education and high-quality educational services that the nation's intellectual capital can be preserved and a high-quality personnel potential can be formed for the recovery of the economy in the post-war period. To a large extent, this statement applies to economic education.

Literature review. The importance of economic education has long been emphasized in numerous scientific publications. Thus, the archives of The Journal of Economic Education starting from 1969 are freely available [1]. Their study and detailed analysis made it possible to understand how educational needs changed and the educational practices used to meet them. After the beginning of studies of behavioral economics and the role of human behavior in making economic decisions, the question arose about what benefit education has or can have – in general, or economic in particular, for increasing the level of human well-being. And so far, this issue is being studied in various scientific fields – from methodological positions, related to psychology, sociology, management and self-management [2-10]. For example, Bazetska H.I. emphasizes the importance of the factor of influence of information on economic decision-making and economic behavior of a person. The researcher notes: "In modern conditions of population concentration in large cities, the role of the influence of informal information: rumors, gossip, etc. has increased. And with the development of mass media, it is much easier and faster to spread this information. The advent of television, the Internet, and advertising have created powerful tools to manipulate the behavior of millions of people. Thus, the mass distribution of information attracts consumers to the same type of actions" [3, p.60].

"But simply having more information does not necessarily mean people have more knowledge" [9, p.1]. While receiving an education, a person acquires the skills of analyzing information, filtering fakes from true and reliable data, assessing the level of relevance of available information for decision-making in various spheres of life. In Germany, economic education begins at school [10], and this allows for the formation of rational economic behavior from childhood and encourages young people to realize the importance of their own economic decisions and the need for balanced and intelligent use of available resources. In Ukraine, economic education is popular, and specialties related to the economic field are considered opportunistic. At the same time, the content and quality of teaching material within educational courses must be constantly improved in response to the manifestation of new challenges and requirements of modernity.

The **purpose** of the study is to determine the possibilities and specific directions of using education and educational services to correct the patterns of economic and social behavior of persons who were at risk of internal and external displacement, or were forced to change their place of residence under the influence of military operations or due to other life circumstances. To realize the set goal, it is necessary to perform a number of tasks, in particular: to analyze the market of educational services for the existence of tools and services capable of developing the skills of safety-oriented economic behavior; to find out the economic mood of the population under the influence of the risk of displacement and in the conditions of BANI World; to offer our own educational product to meet the need for acquiring new knowledge and skills regarding security-oriented economic behavior.

Results and discussion. The domestic education system lags significantly behind in its understanding of the necessary and relevant knowledge and competences for specialists. For example, back in 1985, Warren Bennis and Burt Nanus drew society's attention to the VUCA concept, according to which the surrounding world was characterized by such parameters as Volatility, Uncertainty, Complexity and Ambiguity [11]. To adapt to such difficult living conditions, it was recommended to develop social or soft skills, which were actively discussed in domestic education after the National Agency for Quality Assurance of Higher Education (created in 2015) became fully operational, and therefore only in 2018-2020. Thus, only since the 2020s, educational services aimed at acquiring skills that were important for the social, economic, and professional survival of people in the era of the 90s of the XX century began to be actively offered.

In a speech given by President of Federal Reserve Bank of Philadelphia Antony M. Santomero at the Pennsylvania Economic Association Annual Conference in West Chester University on May 30, 2003, that is, exactly 20 years ago, we find the following quote: «Economic education is vital to the future health of our nation's economy. It gives our students the building blocks for a successful financial future. It empowers consumers by giving them the knowledge and tools to improve their economic wellbeing. It is the best investment we can make to strengthen our nation's economy» [9, p.1].

The post-war recovery of Ukraine's economy will require specialists who have an economic education, but at the same time, possess communication skills, the ability to cooperate and rational use of time. The restoration and development of the national economy, increasing its potential in the future must begin with the restoration of the state of individual economic security of each citizen, because only the satisfaction of personal needs and the absence of anxiety about one's own future stimulates a person to selflessly work for the public, collective good. Achieving a state of economic security is possible only under the condition of rational economic behavior, which in the conditions of BANI World and in the country on the territory of which hostilities are taking place, is rather an exception than a generally accepted norm.

Petinova O.B. notes: "Economic behavior in the narrow sense is defined as a set of socio-communicative actions aimed at the rational use of resources with the aim of obtaining profit and harmonizing economic practices with the value-normative settings of society through predominantly equivalent mutual rewards in the process of exchange" [1, p.62]. Verkhovod L.I. emphasizes: "Economic behavior is a rather difficult phenomenon to analyze. It is interpreted as a form of economic activity of people in the field of production, distribution, exchange and consumption of various goods and services, which are carried out in order to satisfy their needs and maximize utility" [12, p.166]. Agreeing in general with such definitions, we suggest the detailing list of components of the formation of security-oriented economic behavior, factors that determine success or failure in the process of making economic decisions by a person (Fig. 1).

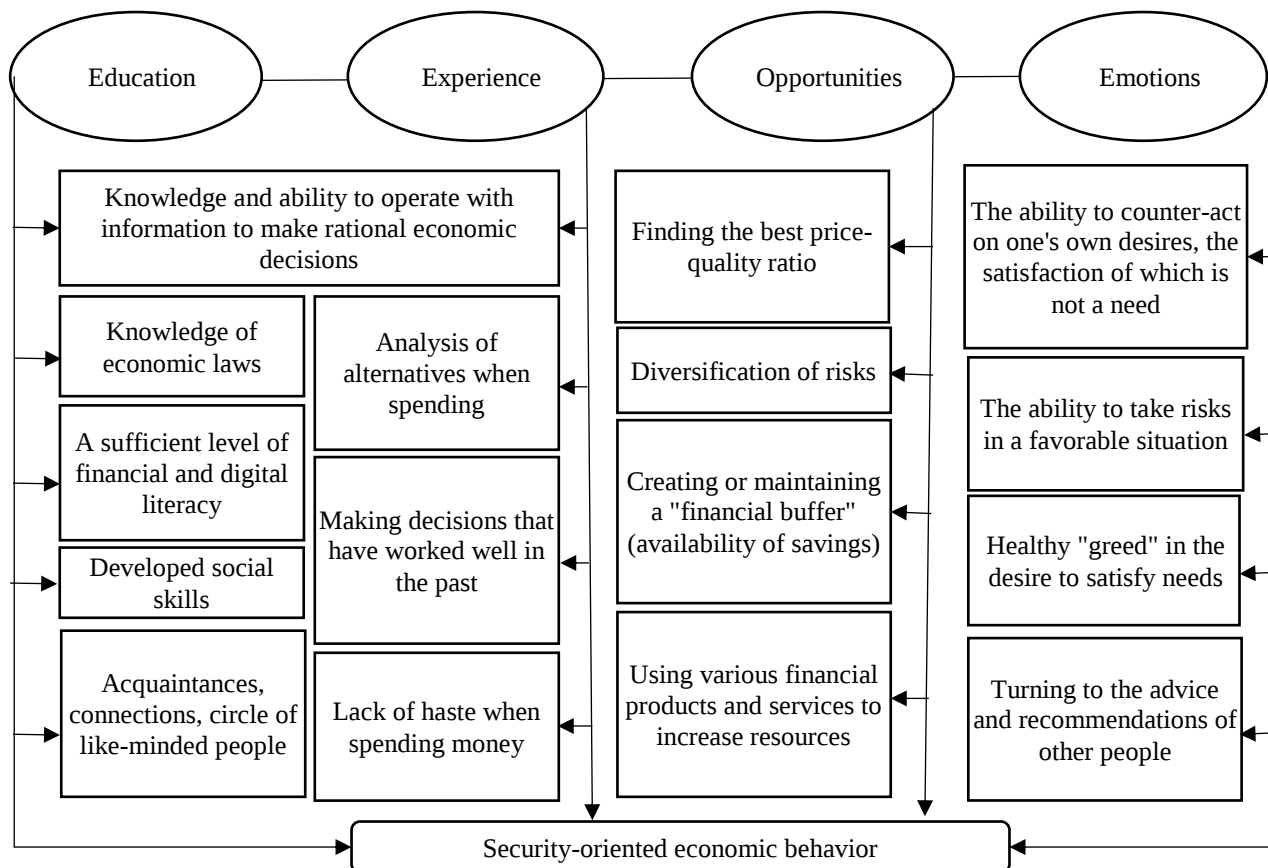

Figure 1 – Components of the formation of security-oriented economic behavior
Compiled by the author

Economic behavior is closely related to a person's economic culture. "Economic culture is defined as a way of organizing life and development of people in the economic sphere, which is aimed at regulation, preservation and development of society in accordance with economic values that reflect the socio-economic state of society at a certain historical stage" [13, p.2]. In the conditions of BANI World, taking into account the trends of the spread of the digital economy and the risks of displacement today, in 2023 a completely new culture of economic behavior is being formed in Ukraine, which has signs of orientation towards achieving at least a minimum level of economic security, but at the same time, it does not have a pronounced strategy and is being formed mainly from short-term financial decisions.

A study of the peculiarities of the economic behavior of young people who are getting a higher education or a doctor of philosophy degree shows the following results (Fig. 2).

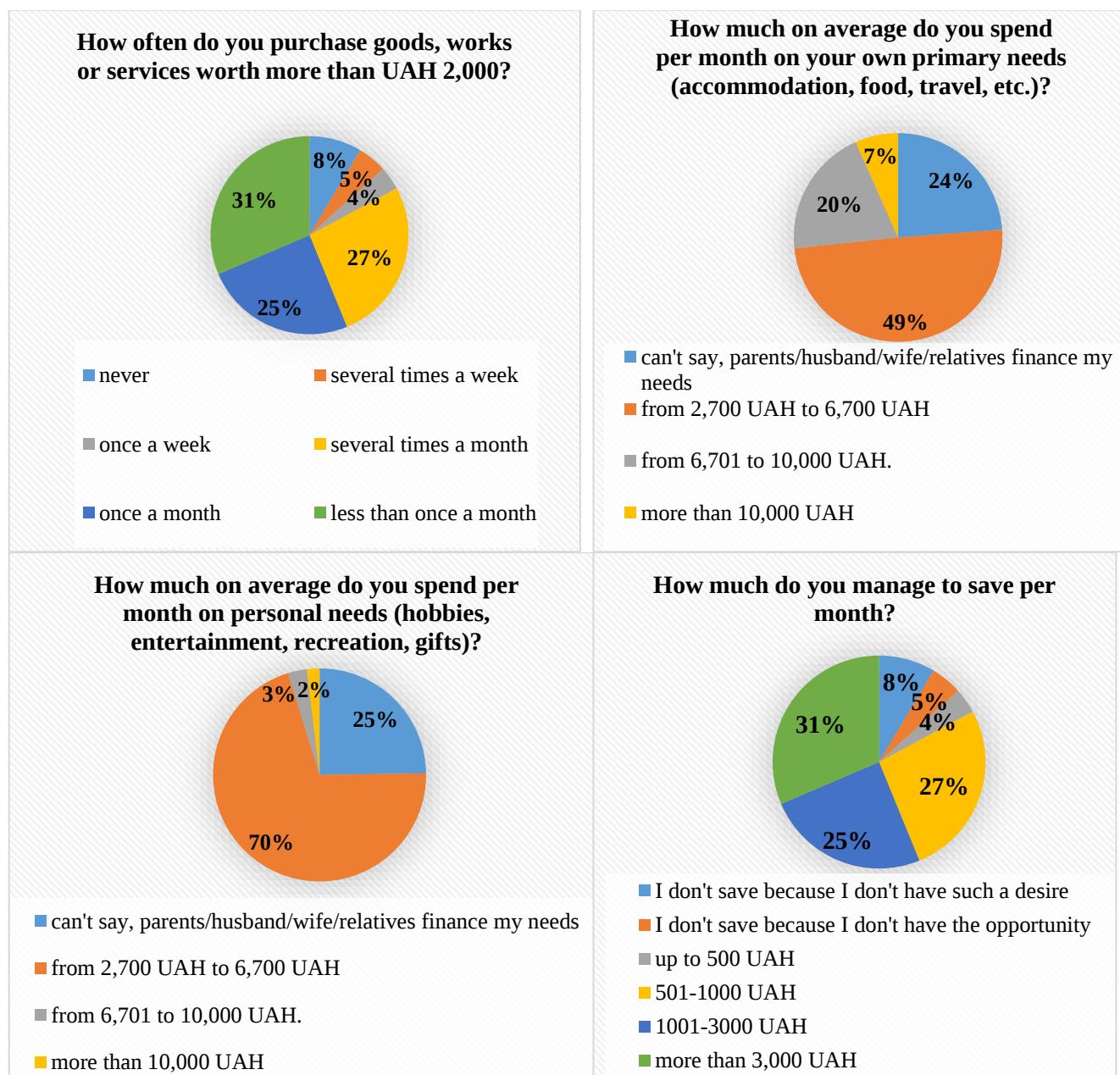

Figure 2 – Characteristic features of the economic behavior of young people
Compiled by the author

According to the results of the survey, we come to the conclusion that the economic behavior of young people during the war acquired the following characteristics:

- tendency towards financial independence, activity in making economic decisions, placing economic responsibility on close people only in certain cases (in 24-25% according to respondents' answers);

- a low level of financial savings, the amount of which will not allow maintaining the usual standard of living in case of loss of the source of income; 8% of respondents have no desire to save at all;
- rejection of expensive purchases; low level of expenses for personal needs; prudent attitude to the financing of priority, daily needs.

Also, 33.3% of respondents believe that education contributes to the formation of a model of rational economic behavior in any case, and another 44.8% claim that it is economic education that has a positive effect on economic behavior. Thus, more than 78% of respondents admit that education is important for the formation of individual economic culture and that a person without education will make less rational economic decisions in most cases.

At the macro level, the problem of preserving human capital in Ukraine, which has intensified and gained a large scale due to the displacement of persons at risk of war, is increasingly voiced. Evaluation of human capital at the methodological level takes into account the presence or absence of education. Thus, The Human Capital Index (HCI) score is based on a set of indicators that capture the quantity and quality of education, health, and work experiences of people in each country, or region [14, p.15]. So, education largely determines the quality of human capital, which, along with finance, land and other resources, will become the basis for the post-war recovery of Ukraine's economy.

Education, which is necessary for rational economic behavior in the conditions of BANI World, should ensure the acquisition of the following competencies: the ability to search, find and analyze information for its reliability and relevance (information literacy), the ability to rationally manage one's own finances based on knowledge about tools and range of services in the financial market (financial literacy), ability to lead, take responsibility, teamwork; organizing one's own time and maintaining labor discipline when working online and in remote employment conditions; the ability to establish communications, contact with compliance with traditional ethical norms; tendency to create an atmosphere of mutual respect in the team, to conduct negotiations and resolve conflicts.

Most of the listed skills belong to the so-called soft or social skills, which are very important for people who are at risk of displacement or have had to change their place of residence, because the first step to survive in new conditions and a new environment is socialization.

With the help of education, it is possible to develop relevant competencies for displaced persons – first of all, soft skills, the top list of which, according to Coursera (Coursera is a project in the field of mass online education, an educational platform that hosts distance courses from various educational institutions and companies that have the right to provide educational services) include: communication skills, cultural interaction skills, cooperation and conflict resolution skills, the ability to make decisions based on available information and existing alternatives, storytelling, influencing skills and digital competences.

Below are lists of skills that Coursera experts believe are relevant and necessary for a person seeking to succeed in today's unpredictable BANI world:

Human Skills:

- Communication;
- Change Management;
- Professional Development;
- Storytelling;
- Planning;
- Influencing;
- Decision Making;
- Problem Solving;
- People Development;
- Human Resources;

Workplace skills:

- Active listening;
- Adaptability;
- Communication;
- Creativity;
- Critical thinking;
- Empathy;
- Leadership;
- Organization;
- Problem-solving;
- Resourcefulness;
- Strategic thinking;
- Teamwork;
- Time management [15].

Displaced persons are usually faced with the need to find a new job to obtain a source of income to meet their economic needs. Analysis of Coursera reports for 2021-2023 provided information on the basic knowledge and skills that employers in various industries require from potential employees (Table 1).

Table 1 – Global Skills Report – Coursera – trending skills [14, 16, 17]

Year	Business	Technology	Data Science
2021	Strategy and Operations; Microsoft Excel; Project Management; Data Analysis; Accounting; Writing; Finance; Marketing; Tableau Software; Digital Marketing;	Theoretical Computer Science; Programming Principles; Design and Product C Programming; Mathematics; User Experience; JavaScript; Computational Thinking; Data Structures; Graphic Design;	Python Programming; Statistical Machine Learning; Probability & Statistics; Machine Learning; Data Management; Machine Learning Algorithms; Applied Machine Learning; SQL; Data Visualization Software; Econometrics;
2022	Accounting; Communication; Finance; Management; Marketing; Sales; Entrepreneurship; Strategy and Operations; Human Resources;	Computer Networking; Databases; Operating Systems; Security Engineering; Software Engineering; Computer Programming; Theoretical Computer Science; Cloud Computing; Web Development; Mobile Development;	Data Management; Data Visualization; Machine Learning; Math; Statistical Programming; Statistics; Data Analysis;
2023	Accounting (Auditing); Communication (People skills); Entrepreneurship (Adaptability); Finance (Blockchain); Human Resources (Benefits); Leadership & Management (People management); Marketing (Digital marketing); Sales (Cross-selling); Strategy & Operations (Operations management).	Cloud Computing (Software as a Service); Computer Networking; Computer Programming (JavaScript); Databases (Relational database); Mobile Development (Android development); Operating Systems (Mobile app development); Security Engineering (Cybersecurity); Software Engineering (Software architecture); Theoretical Computer Science (Algorithms); Web Development (Angular)	Data Analysis (Exploratory data analysis); Data Management (Cloud APIs); Data Visualization (Tableau); Machine Learning (Multi-task learning); Mathematics (Calculus); Probability & Statistics (Regression Statistical) Programming (Python).

According to the results of our survey, 15.2% of respondents plan to get another higher education, 25.7% intend to take short-term online courses to acquire the knowledge and skills they need at one point or another, 26.7% are considering the option of self-education. There are 1,659 courses devoted to the formation of social skills on the Coursera educational platform.

The most relevant, in-demand and popular among those seeking education in formal and informal spaces include the following (table 2).

Table 2 – Educational digital products for the formation and development of social skills on Coursera

Skills and competences that are formed and developed	Developer and service provider	Duration
People and Soft Skills for Professional and Personal Success	IBM	1-3 months
Developing Interpersonal Skills	IBM	1-4 weeks
Creative Thinking: Techniques and Tools for Success	Imperial College London	1-3 month
Leadership and Negotiation Skills	Tecnológico de Monterrey	1-3 months
Finding Your Professional Voice: Confidence & Impact	University of London	1-4 weeks
Introduction to Negotiation: A Strategic Playbook for Becoming a Principled and Persuasive Negotiator	Yale University	1-3 months
Managing Emotions in Times of Uncertainty & Stress	Yale University	1-3 months
Teamwork Skills: Communicating Effectively in Groups	University of Colorado Boulder	1-4 weeks
Learning How to Learn: Powerful mental tools to help you master tough subjects	Deep Teaching Solutions	1-4 weeks
Emotional Intelligence: Cultivating Immensely Human Interactions	University of Michigan	1-4 weeks
How to Get Skilled: Introduction to Individual Skills Management (Project-Centered Course)	The State University of New York	1-3 months
Collaboration For Everyone	Arizona State University	3-6 months
Decision-Making for Everyone	Arizona State University	3-6 months
Personality Types at Work	University of Florida	1-3 months
Communication For Everyone	Arizona State University	3-6 months
Introduction to Negotiation: A Strategic Playbook for Becoming a Principled and Persuasive Negotiator	Yale University	1-3 months
Digital Intelligence for Everyone	Arizona State University	3-6 months
Machine Learning for Investment Professionals	CFA Institute	1-3 months
Management Skills for International Business	University of London	1-4 weeks
The Arts and Science of Relationships: Understanding Human Needs	University of Toronto	1-3 months
Solving Problems with Creative and Critical Thinking	IBM	1-4 weeks
Mastering the Software Engineering Interview	University of California San Diego	1-3 months
People Analytics	University of Pennsylvania	1-4 weeks
Intelligence Tools for the Digital Age	IE Business School	1-4 weeks
Technical Support Fundamentals	Google	1-3 months
Collaborate Effectively for Professional Success	IBM	1-4 weeks
Foundations of Professional Identity	University of Illinois at Urbana-Champaign	1-3 months
Leadership and Influence	University of Illinois at Urbana-Champaign	1-3 months
Shaping Your Professional Brand	University of Illinois at Urbana-Champaign	1-3 months
Create a Professional Online Presence	University of Leeds	1-4 weeks
Strategic Thinking for Everyone	Arizona State University	3-6 months
Workplace Culture for Everyone	Arizona State University	3-6 months
Feedback and Coaching For Everyone	Arizona State University	3-6 months
Conflict Management For Everyone	Arizona State University	3-6 months
How to Create a Good Business	University of Michigan	1-3 months
Successful Presentation	University of Colorado Boulder	1-4 weeks
Managing Employee Performance	University of Minnesota	1-4 weeks
Career Options: Exploring a New Career	University System of Georgia	1-3 months
The Fundamentals of Personal Finance	SoFi	1-3 months
AI Applications in People Management	University of Pennsylvania	1-4 weeks
Science Literacy	University of Alberta	1-3 months
Research Proposal: Initiating Research	University of California, Davis	1-4 weeks
Assess for Success: Marketing Analytics and Measurement	Google	1-4 weeks

Compiled by the author based on [18]

The following list of competencies demonstrates the priority skills that are primarily needed by displaced persons for their rapid adaptation to the economic and social systems of other regions or countries, and can be acquired by using several educational products listed in Table 2: 1) Presentation Skills; 2) Communication Skills; 3) Professional Development; 4) People Skills; 5) Listening Skills; 6) People Management; 7) Soft skills; 8) Organizational Conflict Solving [18].

We systematize the characteristics of modern education that allow us to meet the needs of displaced persons in lifelong learning:

- distance form of education (online education);
- short duration of training (up to 3 months);
- absence of tuition fee or minimum course price;
- a combination of video, audio and text educational content, available in digital format throughout the study period;
- forms of education that allow the absence of constant access to the Internet;
- admissibility of bilingualism in the learning process (in educational materials and when completing tasks and passing forms of control of acquired knowledge and skills).

Antony M. Santomero once said: "Improved economic education will result in more productive, fulfilling lives for individuals and families – and, in turn, more vibrant, economically stable neighborhoods and communities" [9, p.5]. In the book by Sam de Muijnck and Joris Tieleman. "Economic Studies. A Guide to Rethinking Economics Education" there are offered various options for training courses that can meet the educational needs for adjusting economic behavior in accordance with the threats and risks of the time. One of the examples is the course The Challenges of Our Time (delving into the real-world knowledge, theoretical ideas, empirical studies, and normative visions surrounding today's main challenges) [8, p.378]. Another example of a training course is A Historical Perspective on Economic Success (examining how thinking about the objectives of the economy has evolved in different societies across time and place) [8, p.383].

The authors also give advice on a step-by-step algorithm for creating your own course, which is planned to be used for the development of the author's educational course "Economic Behavior" at the Bohdan Khmelnytsky Cherkasy National University (Table 3).

**Table 3 – Algorithm for the development of the author's educational course
"Economic Behavior"**

Steps to create an educational course according to Sam de Muijnck and Joris Tieleman [8, p.384-385].	Activities planned at each step	Terms of the author's course development
Step 1: Choose the central theme	To form the purpose and tasks of the course, to determine a set of competencies and program learning outcomes that the applicants will receive after successfully completing it.	August-September 2023
Step 2: Sketch the broad strokes	To choose the topics to be studied, taking into account the existing educational needs and based on the results of the market research of educational services and offers of other higher education establishments.	October 2023
Step 3: Design the core lessons	To determine the number of lectures and seminars (or practical classes). To develop lecture plans and to select literature for each topic.	November 2023
Step 4: Create a structure	To develop presentation materials for each course topic. To create a list of tasks and points for their completion. To create a short synopsis of the lectures and record the course promo video.	November-December 2023
Step 5: Get it on paper	Develop a syllabus, working program of the course.	December 2023
Step 6: Present the course designs	Place the syllabus and promo video on the university's website.	January 2024

Compiled by the author

It is assumed that in the first academic year after development, the course will have optional status and its study will be scheduled for the spring semester of 2023/2024. After collecting feedback from the course participants, it will be proposed to add this course to the curricula of Bachelors majors in Management and Public Management and Administration specialties as a mandatory course in the third year of study.

Filling the course with high-quality video and audio content will make it possible to create a comprehensive educational product that can be offered on the online education market, including for persons who have or will have special educational needs after their participation in military operations (as a result of injuries, experienced stress, completion of education through military service, etc.).

Conclusions. Having studied the educational component of security-oriented economic behavior formation under the risk of displacement in the conditions of digital and BANI World, we can draw the following conclusions.

1. According to the results of a survey of young people who are at risk of displacement and are starting their own economic life in the world of the digital economy and under the influence of BANI World trends, the characteristics of their economic behavior were determined, such as: the desire for financial independence, activity in making economic decisions, trust economic responsibility for relatives only in certain cases; low level of financial savings, the amount of which will not allow maintaining the usual standard of living in case of loss of the source of income; rejection of expensive purchases; low level of expenses for personal needs; prudent attitude to the financing of priority, daily needs. A significant percentage of respondents recognize the importance of education, in particular, economic education, for the formation of security-oriented economic behavior and making rational economic decisions. More than half of the respondents plan to increase their level of education by obtaining a second higher education, taking short-term online courses and using self-education.

2. Analysis of the educational services market, in particular, monitoring of the offer on the Coursera educational platform and reports on the results of this educational project for a three-year period, demonstrates the list of the most relevant for employers, and therefore for other participants of the labor market, knowledge and skills, and also allows to form a list of educational products for acquiring these skills. For people who find themselves in new economic conditions, have lost their usual sources of income and are forced to integrate into a chaotic, unstable and unfamiliar economic environment, it is important to acquire or develop social skills such as presentation skills; communication skills; listening skills; storytelling; influencing; decision making; problem solving; as well as skills that will help them in their job search, including professional development; people management; organizational conflict solving; leadership; strategic thinking; teamwork; time management.

3. Based on information from the book by Sam de Muijnck and Joris Tieleman. "Economic Studies. A Guide to Rethinking Economics Education" it is offered an algorithm for developing the author's educational course "Economic Behavior" at Bohdan Khmelnytsky Cherkasy National University. Its main stages, which will last from August 2023 to January 2024, include: formation of the goal and objectives of the course, determination of a set of competencies and program learning outcomes; selection of topics to be studied, taking into account existing educational needs; determining the number of lectures and seminars (or practical) classes; development of a lecture plan and selection of literature for course topics; development of presentation materials for each topic of the course; formation of a list of tasks and points for their performance; creation of a short synopsis of lectures and a promotional video for the course, development of the syllabus, work program of the course; placement of the syllabus and promotional video on the university's website.

Prospects for further research are the development of scientific and educational content to increase the level of economic literacy and form a pattern of security-oriented economic behavior of people who are forced to live in the era of the digital economy in the conditions of BANI World.

Acknowledgements. This work is the result of the research supported by the CEFRES, UAR 3138 CNRS–MEAE.

References (in language original)

1. The Journal of Economic Education. URL: <https://www.jstor.org/journal/jeconeduc> (дата звертання: 01.03.2023).
2. Zachosova N.V. Economic behavior and economic security of an individual in the conditions of war risks. *Economics, Finance and Management Review*. 2023. №1 13–27. <https://doi.org/10.36690/2674-5208-2023-1-13>.
3. Базецька Г. І. Економічна поведінка в умовах невизначеності. *Економічна теорія та право*. 2021. № 4 (47). С. 52-72. DOI: 10.31359/2411-5584-2021-47-4-53.
4. Петінова О. Б. Економічна поведінка: до питання експлікації поняття. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2018. Т. 21. № 2. С. 60-65. DOI: 10.15421/171817.
5. Кононович Т.О., Непокупна Т.А., М'ясоїд К.П. Економічна поведінка і прийняття рішення: Case Study. *Психологія і особистість*. 2019. № 1 (15). С.192-210.
6. Восьний К.З. Економічна поведінка людини та її ментальні мотиви. *Актуальні проблеми економіки*. 2009. №5. С. 3-15.
7. Варганова О. В., Ровнягін О. Економічна поведінка суб'єктів прийняття рішень. Інноватика в освіті, науці та бізнесі: виклики та можливості : матеріали III Всеукраїнської конференції здобувачів вищої освіти і молодих учених, м. Київ, 17 листопада 2022 року. Т. 2. *Київ : КНУТД*, 2022. С. 94-99.
8. De Muijnck S., Tieleman J. *Economy Studies. A Guide to Rethinking Economics Education*. Amsterdam University Press B.V., 2021. 465 с.
9. Santomero A. M. Knowledge is power: the importance of economic education. URL: <https://core.ac.uk/reader/6592300> (дата звертання: 12.03.2023).
10. Weber B. Economic Education in Germany. *Civic and Economic Education in Europe*. 2002. URL: http://www.sowi-onlinejournal.de/2002-2/germany_weber.htm (дата звертання: 12.03.2023).
11. Савчук С. VUCA світ = VUCA виклики + VUCA відповіді. URL: <https://tomorrowlawyer.org/vuca-world-in-corona-time/> (дата звертання: 22.03.2023).
12. Верховод Л. І. Економічна поведінка в прифронтових зонах Донбасу за умов гібридної війни: методологія та методика дослідження. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи*. 2016. Вип. 37. С. 162-166.
13. Москаленко В.В. Економічна культура особистості як складова та результат процесу соціалізації. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України*. 2013. №11 (6). С. 130-137.
14. Coursera_Global_Skills_Report_2023. 2023. 81 p.
15. What Are Soft Skills? URL: <https://www.coursera.org/articles/soft-skills> (дата звертання: 21.03.2023).
16. The Global Skills Report 2021. 2021. 54 p. URL: <https://sunbytes.io/app/uploads/2022/04/coursera-global-skills-report-2021.pdf> (дата звертання: 21.03.2023).
17. The Global Skills Report 2022. 2022. 54 p. URL: <https://pages.coursera-for-business.org/rs/748-MIV-116/images/Coursera-Global-Skills-Report-2022.pdf> (дата звертання: 21.03.2023).
18. Soft skills. URL: <https://www.coursera.org/courses?query=soft%20skills> (дата звертання: 20.03.2023).

References

1. The Journal of Economic Education (2023). URL: <https://www.jstor.org/journal/jeconeduc> (Accessed: 01.03.2023).
2. Zachosova N.V. (2023). Economic behavior and economic security of an individual in the conditions of war risks. *Economics, Finance and Management Review*, 1, 13–27. <https://doi.org/10.36690/2674-5208-2023-1-13>.
3. Bazetska H. I. (2021). Economic behavior in conditions of uncertainty. *Ekonomichna teoriya ta pravo. (Economic theory and law)*, 4 (47), 52-72. DOI: 10.31359/2411-5584-2021-47-4-53 (in Ukr.).
4. Petinova O. B. (2018). Economic behavior: to the question of the explication of the concept. *Naukovo-teoretychnyy almanakh «Hrani»*. (Scientific-theoretical almanac "Edges"), 21/2, 60-65. DOI: 10.15421/171817 (in Ukr.).
5. Kononovych T.O., & Nepokupna T.A., & Myasoid K.P. (2019). Economic behavior and decision making: Case Study. *Psykhoholohiya i osobystist (Psychology and personality)*, 1 (15), 192-210 (in Ukr.).
6. Voznyi K.Z. (2009). Human economic behavior and its mental motives. *Aktualni problemy ekonomiky (Actual problems of the economy)*, 5, 3-15 (in Ukr.).

7. Vartanova O. V., & Rovnyagin O. (2022). Economic behavior of decision-making subjects. Innovation in education, science and business: challenges and opportunities: materials of the 3rd All-Ukrainian conference of higher education applicants and young scientists, Kyiv, November 17, 2022. T. 2. Kyiv: KNUTD, 2022. P. 94-99 (in Ukr.).
8. De Muijnck S., & Tieleman J. (2021). Economy Studies. A Guide to Rethinking Economics Education. Amsterdam University Press B.V. 465.
9. Santomero A. M. (2003). Knowledge is power: the importance of economic education. URL: <https://core.ac.uk/reader/6592300> (Accessed: 12.03.2023).
10. Weber B. (2002). Economic Education in Germany. Civic and Economic Education in Europe. URL: http://www.sowi-onlinejournal.de/2002-2/germany_weber.htm (Accessed: 12.03.2023).
11. Savchuk S. (2020). VUCA world = VUCA challenges + VUCA answers. URL: <https://tomorrowlawyer.org/vuca-world-in-corona-time/> (Accessed: 22.03.2023) (in Ukr.).
12. Verkhovod L. I. (2016). Economic behavior in the front-line zones of Donbas under the conditions of a hybrid war: methodology and research methods. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriya : Sotsiologichni doslidzhennya suchasnoho suspil'stva: metodolohiya, teoriya, metody (Bulletin of Kharkiv National University named after V. N. Karazin. Series: Sociological studies of modern society: methodology, theory, methods)*, 37, 162-166 (in Ukr.).
13. Moskalenko V.V. (2013). Economic culture of the individual as a component and result of the socialization process. *Aktualni problemy psykholohiyi: Zbirnyk naukovykh prats Instytutu psykholohiyi imeni H.S.Kostyuka NAPN Ukrayiny* (Actual problems of psychology: Collection of scientific works of the H.S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Sciences of Ukraine), 11 (6), 130-137 (in Ukr.).
14. Coursera_Global_Skills_Report_2023. 2023. 81 p.
15. What Are Soft Skills? (2023). URL: <https://www.coursera.org/articles/soft-skills> (Accessed: 21.03.2023).
16. The Global Skills Report 2021 (2022). 54 p. URL: <https://sunbytes.io/app/uploads/2022/04/coursera-global-skills-report-2021.pdf> (Accessed: 21.03.2023).
17. The Global Skills Report 2022 (2023). 54 p. URL: <https://pages.coursera-for-business.org/rs/748-MIV-116/images/Coursera-Global-Skills-Report-2022.pdf> (Accessed: 21.03.2023).
18. Soft skills (n.d.). URL: <https://www.coursera.org/courses?query=soft%20skills> (Accessed: 20.03.2023).

ЗАЧОСОВА Наталія Володимирівна
доктор економічних наук, професор,
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького,
м. Черкаси, Україна

ОСВІТНІЙ СКЛАДНИК ФОРМУВАННЯ БЕЗПЕКО-ОРІЄНТОВАНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІД РИЗИКОМ ПЕРЕМІЩЕНЬ В УМОВАХ ЦИФРОВОГО СВІТУ ТА СВІТУ ВАНІ

Проблема. Актуальність дослідження визначається необхідністю адаптації великої кількості людей до нових умов життя через вимушену зміну місця їх проживання. Модель світу ВАНІ формує додаткові загрози, що не дають переселенцям швидко присовуватись до нових умов життя – це крихкість економічних і соціальних систем, до яких вони мають інтегруватись, тривожність, яка посилюється глобальними та локальними кризами та призводить до емоційного вигорання, втрати жаги до життя у найбільш продуктивного прошарку населення, що є основою, у тому числі і економічною, будь-якого суспільства; не лінійність, не прогнозованість майбутнього, тотальна нестабільність здавалося б знайомих явищ і процесів; незрозумілість причин, які визначають обставини життя, і переживання їх наслідків, без можливості втручання та контролю. Освіта стала для багатьох переміщених українців чи не останнім ланцюгом, що пов'язує їх із батьківщиною. Через освіту та якісні освітні послуги можна зберегти інтелектуальний капітал нації і сформувати якісний кадровий потенціал для відновлення економіки у післявоєнний період. Також освіта є однією із важливих складових формування безпеко орієнтованої економічної поведінки людини.

Мета дослідження полягає у визначенні можливостей та конкретних напрямів використання освіти та освітніх послуг для корекції моделей економічної та соціальної поведінки осіб, які опинилися під загрозою внутрішнього та зовнішнього переміщення, або були змушені змінити місце проживання під впливом бойових дій або внаслідок інших життєвих обставин в умовах світу BANI.

Результати. Охарактеризовано складові формування безпеки орієнтованої економічної поведінки. Встановлено характерні риси економічної поведінки молоді, серед яких: тяжіння до фінансової незалежності, активність у прийнятті економічних рішень, покладання економічної відповідальності на близьких осіб лише у окремих випадках; низький рівень фінансових заощаджень, розмір яких не дозволить підтримувати звичний рівень життя у разі втрати джерела доходу; відмова від дорогих придбань; невисокий рівень витрат на особисті потреби; розважливе ставлення до фінансування першочергових, щоденних потреб, тощо. У відповідь на запити щодо освітніх продуктів, було сформовано алгоритм розробки авторського освітнього курсу «Економічна поведінка» у Черкаському національному університеті імені Богдана Хмельницького.

Наукова новизна. Для людей, які опинились у нових для себе економічних умовах, втратили звичні джерела доходу та змушені інтегруватись у хаотичне, нестійке і незнайоме їм економічне середовище, важливо здобути або розвинути соціальні навички, такі як презентаційні навички; комунікативні навички та навички слухача; навички сторітелінгу та інфлюенцу, навички прийняття рішень та вирішення проблем; а також навички, що допоможуть їм у пошуку роботи, зокрема навички професійного розвитку; управління людьми; вирішення організаційних конфліктів; лідерські якості; здатність до стратегічного мислення, роботи у команді та ефективного управління часом.

До основних етапів розробки авторського курсу «Економічна поведінка» увійшли: формування мети та завдань курсу, визначення набору компетенцій та програмних результатів навчання; підбір тем, які вивчатимуться, з урахуванням існуючих освітніх потреб; визначення кількості лекційних і семінарських (або практичних) занять; розробка плану лекцій та проведення підбору літератури до кожної теми; розробка презентаційних матеріалів до кожної теми курсу; формування переліку завдань і бальних оцінок за їх виконання; створення короткого конспекту лекцій і проморолику курсу, розробка силабусу, робочої програми курсу; розміщення силабусу і проморолику на сайті університету.

Висновки. Проведене опитування щодо особливостей економічної поведінки молодих людей, які розпочинають свій економічний шлях в епоху цифрової економіки, під впливом тенденцій BANI World та під ризиком переміщень, демонструє, що значний відсоток респондентів визнає важливість освіти, зокрема, економічної, для формування безпеки орієнтованої економічної поведінки та прийняття раціональних економічних рішень. Більше половини опитаних планують підвищувати рівень власної освіти шляхом отримання другої вищої освіти, проходження короткострокових онлайн-курсів та методом самоосвіти. Аналіз звітів Coursera за 2021-2023 роки дав змогу отримати інформацію про основні знання та навички, які роботодавці у різних галузях вимагають у потенційних працівників, а також допоміг у підборі освітніх продуктів для формування та розвитку соціальних навичок, які пропонуються на ринку освітніх онлайн-продуктів. На основі цих відомостей було прийнято рішення про розробку авторського освітнього курсу «Економічна поведінка» для здобувачів вищої освіти рівня бакалавра.

Ключові слова: освіта, освітні послуги, економічна безпека, війна, економічна поведінка, економічна освіта, м'які навички, соціальні навички, BANI World, ризик переміщення.

Одержано редакцією: 26.03.2023
Прийнято до публікації: 01.06.2023

УДК 338.1:311:33

DOI: <https://doi.org/10.31651/2076-5843-2023-1-2-46-52>

СОТУЛА Оксана Віталіївна

кандидат економічних наук, доцент,
Черкаський національний університет імені
Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна
Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0001-5615-3987>
sotula@vu.cdu.edu.ua

ТОБІЛЕВИЧ Юлія Євгеніївна

старший викладач,
Черкаський національний університет імені
Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна
Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0003-1495-8028>
tobilevych@vu.cdu.edu.ua

РІВЕНЬ ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ ТА ЕКОНОМІЧНА СКЛАДНІСТЬ КРАЇНИ

У статті проведено аналіз впливу людського капіталу на економічну складність країни. Оскільки оцінити такий вплив безпосередньо неможливо, то у якості показника, який може суттєво впливати на економічну складність, було обрано індекс людського розвитку. Виявлено, що збільшення рівня людського розвитку сприяє підвищенню рівня економічної складності країни (пряма залежність). Були проведені аналогічні розрахунки для структурованої за показником HDI сукупності. У аналіз були включені країни, які протягом останніх років змінили групу HDI (з низької на середню, із середньої на високу, з високої на найвищу). В усіх трьох групах спостерігається тісний зв'язок між рівнем людського розвитку та економічною складністю країни. Проте, тіснота зв'язку цих показників тим менша, чим вищий показник HDI має група країн. Обґрунтовано, що причин цього може бути декілька. Вказано на доцільність встановлення сили та направленості впливу окремих компонентів HDI на рівень економічної складності країн різного ступеня розвитку та відстеження динаміки впливу на прикладі конкретно обраної країни.

Ключові слова: людський розвиток, економічна складність, економічна складність країни, освіта.

Постановка проблеми. Сучасна економічна наука пройшла великий шлях в останні десятиліття, і економічні дослідження все частіше виходять за межі своєї традиційної тематики. Велика їх кількість проводиться на стику економіки та інших дисциплін (соціології, політології, психології, демографії, географії, екології, юриспруденції), і вони мають яскраво виражену практичну спрямованість. У цьому сенсі розвиток економічної думки повторює логіку розвитку науки загалом як безперервної взаємодії різних наукових дисциплін. У сучасних економічних дослідженнях системність та міждисциплінарність – найбільш універсальні методи пізнання об'єктивної реальності як загалом, так і в складноорганізованих об'єктах чи системах.

Подібні підходи широко застосовуються ООН та іншими міжнародними організаціями для проведення досліджень щодо рівня та якості життя населення в різних країнах. У компетенцію цих організацій входить і питання економічного зростання, зокрема, виявлення причин того, чому за останні десятиліття низка країн стабільно підтримують високі темпи зростання (США, країни ОЕСР), деякі здійснили стрімкий стрибок в економічному розвитку (Китай, Сінгапур та інші «азійські тигри»), а багато країн мають практично нульову динаміку (країни Африки, Куба). Відповідь на питання, що рухає одні економіки двозначними темпами, і чому інші стоять на місці десятиліттями, дана лише частково.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На даний момент налічується десятки теорій дослідження економічних процесів, частина яких досить переконливо пояснює ефект економічного зростання. Серед них теорії Р. Солоу (лауреат Нобелівської премії, 1987) [1, 2], Ф. Неффке, Р. Бошма, М. Хеннінга [3], Д. Асемоглу, П. Агіона, Ф. Зіліботті [4]. Як структурні фактори впливу на диференціацію економічного розвитку країн розглядають різні показники: сукупну вартість продукції сільського господарства, промисловості та сфери послуг, чисельність міського населення, рівень освіти, демографічні показники (народжуваність, смертність, довготривалість життя) тощо.

Теорія економічної складності (Economic Complexity) в якості фактора впливу на економічне зростання та соціальний розвиток розглядає експортний кошик країни. Прихильники цієї теорії, Д. Асемоглу, П. Агіон, Ф. Зіліботті, аргументують свої висновки тим, що високий рівень ВВП на душу населення супроводжується диверсифікацією експорту та наявністю технологічно інтенсивної продукції, виробництво якої вимагає поєднання багатьох видів знань та високого рівня взаємодії між різними сферами діяльності. Саме наявність

високотехнологічного експорту може забезпечити стабільне та динамічне зростання економіки країни. В протилежному випадку, економіка ризикує стикнутися з макроекономічною нестабільністю, причиною якої можуть стати непередбачувані ціни на сировинні товари та волатильність реального обмінного курсу [5]. Таким чином, для стійкого зростання економікам необхідні нові експортні сектори та економічне ускладнення, що підтверджено низкою результатів, отриманих в академічних дослідженнях.

Р. Шеріф, Ф. Хасанов та Л. Вонг [6] використовують інструментальні змінні для цілої групи детермінантів темпу економічного зростання. Ефективно застосовують інструментальні змінні, побудовані як усереднене значення відповідного показника у країнах, сусідній з тою, що досліджується, С. Баззі, М. Клеменс [7]. Такий підхід зумовлений тим, що інститути, технології, освіта, фінансовий сектор та решта детермінантів зростання в сусідніх економіках чинять вплив на відповідні фактори розвитку в певній країні. Автори роботи дійшли висновку, що єдиним стійким фактором зростання є ускладнення експорту.

У роботі Р. Хаусманна [8] процес ускладнення визначається як показник, який відображає середні доходи країн, які експортують певний товар. Відповідно до висновків автора, він з певним часовим лагом позитивно впливає на темпи зростання економіки.

Вплив економічної складності на значну частину відмінностей в економіках країн (рівень доходів на душу населення, динаміка економічного зростання тощо) став об'єктом дослідження науковців із Центру міжнародного розвитку Гарвардського університету Р. Хаусманна та С. Ідальго [9]. У своєму дослідженні, проаналізувавши періоди часу 1978-1988 рр., 1988-1998 рр. та 1998-2008 рр., автори довели, що індекс економічної складності є значно потужнішим передвісником зростання, ніж інші, більш традиційні, макроекономічні показники.

Для кількісної оцінки експортного розвитку країни використовуються дані Standard International Trade Classification (SITC, revision 2), які розміщені на сайті Атласу економічної складності [10]. Ці дані містять інформацію про розмір експорту товарних груп у чотиризначній категорії із однієї країни в іншу. Такий рівень деталізації дозволяє відслідковувати переміщені 775 товарних груп. Виявлення порівняльних переваг країн, які є учасниками світової торгівлі, дозволяє розрахувати складність економік, а також товарів, якими вони торгують.

При розрахунку індексу економічної складності ((Economic Complexity Index, ECI)) враховуються $k_{0,p}$ – показник розповсюдженості товару p серед країн експортерів та $k_{0,c}$ – показник диверсифікації країни c . Показники обчислюються за допомогою матриці $M_{p,c}$, яка відображає, в експорті яких товарів у країн-учасників торгівлі виявлені переваги і дозволяє порівняти експортні кошики будь-якої пари країн. Сам показник ECI нормований по стандартному відхиленню і може бути використаний для порівняльного аналізу.

З огляду на вищезазначені роботи, позитивний вплив ускладнення на динаміку економічного зростання можна вважати доведеним фактом. Але процес ускладнення економіки також піддається впливу різних факторів економічного, політичного та соціального характеру. Часто провали у розвитку є наслідками не стільки помилок у економічній політиці, скільки станом фундаментальний змінних. Що стосується економічної складності країни, то серед таких змінних, перш за все, слід назвати людський капітал, який і має забезпечувати виробництво конкурентної технологічно інтенсивної продукції.

Оскільки провести пряму оцінку наслідків оволодіння робітниками нових технологій виробництва складної продукції неможливо, то **метою статті** є провести такий аналіз опосередковано, через вплив індексу людського розвитку на економічну складність.

Викладення основного матеріалу дослідження. Як показник, який може суттєво впливати на економічну складність (ECI), було обрано індекс людського розвитку (HDI). Цей індекс не лише відображає економічний стан країни (адже розраховується на основі ВВП на душу населення), а й враховує соціальні фактори, в першу чергу рівень освіченості, та опосередковано відображає орієнтири внутрішньої політики держави. Для аналізу впливу рівня людського розвитку на економічну складність по країнах світу у роботі використані дані ООН [11] та Центру міжнародного розвитку Гарвардського університету [10]. Попередня оцінка взаємозв'язку індексів HDI та ECI проводилась по вибірці, яка включає дані по 80 країнах світу, причому, з

урахуванням амортизації освіти (3 роки), значення індексу ECI були обрані за 2020 рік (останні опубліковані), а індексу HDI – за 2017 рік. Аналіз повної вибірки країн показав наявність суттєвого лінійного зв'язку (коефіцієнт кореляції $R = 0,77674$) між цими показниками (рис. 1).

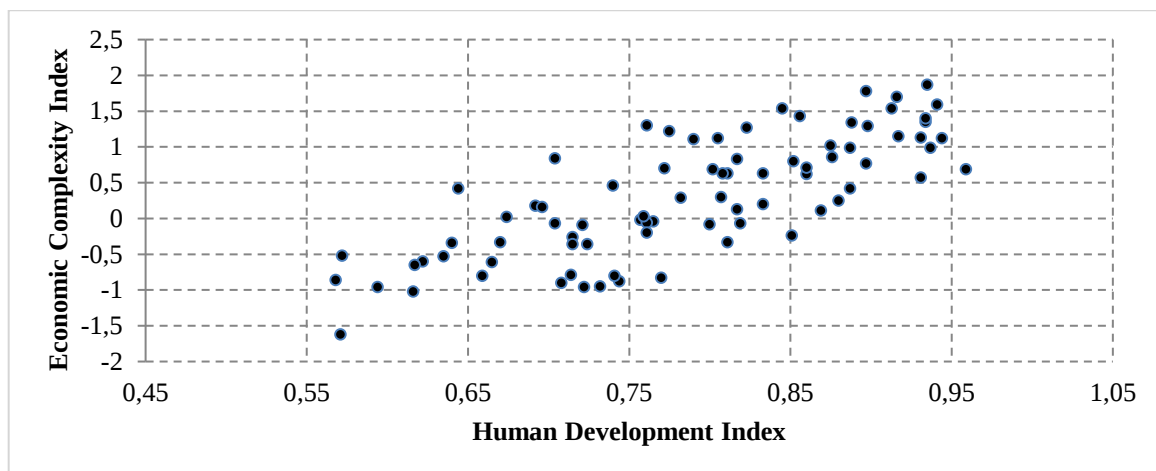

Рисунок 1 – Залежність між індексом людського розвитку та рівнем економічної складності (повна вибірка)

Джерело: сформовано авторами на основі [10, 11].

Таким чином, можна зробити висновок, що збільшення рівня людського розвитку сприяє підвищенню рівня економічної складності країни (пряма залежність). Для більш детального аналізу впливу індексу HDI на ECI, з урахуванням інституційних особливостей країн, були проведені аналогічні розрахунки для структурованої за показником HDI сукупності. Досліджувалися групи країн з різним рівнем людського розвитку за версією ООН: Very High Human Development ($0,8 \leq HDI \leq 1$), High Human Development ($0,7 \leq HDI < 0,8$), Medium Human Development ($0,55 \leq HDI < 0,7$). Країни з групи Low Human Development ($HDI < 0,55$) не досліджувалися, адже для них відсутні показники економічної складності.

До аналізу були включені країни, які протягом останніх років змінили групу HDI (з низької на середню, із середньої на високу, з високої на найвищу). Для отримання достовірного результату у вибірку не були включені країни, рівень розвитку яких зумовлений не високотехнологічним експортом, а експортом цінних природних ресурсів (Катар, ОАЕ, Оман тощо). В аналіз включені дані за період 2016-2020 рр. по ECI і, відповідно, 2013-2017 рр. – по HDI.

На рис. 2 представлено залежність між індексами HDI та ECI для першої групи країн із перехідним HDI (від низького до середнього рівня), у яку увійшли Індія, Кенія, Камерун, Замбія.

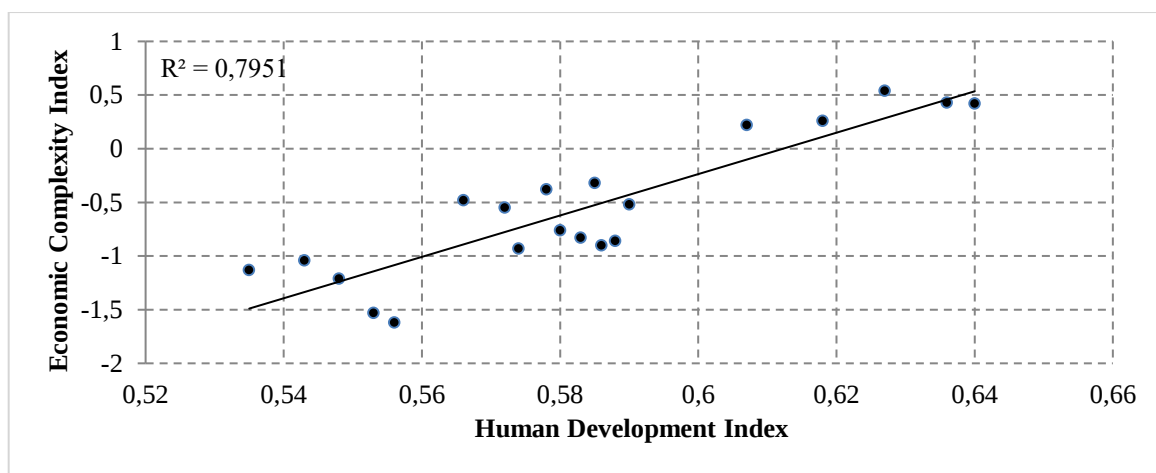

Рисунок 2 – Залежність між індексом людського розвитку та рівнем економічної складності (I група країн з перехідним HDI)

Джерело: сформовано авторами на основі [10, 11].

На рис. 3 представлено залежність між індексами HDI та ЕСІ для другої групи країн з перехідним HDI (від середнього до високого рівня), у яку увійшли Боснія і Герцеговина, Китай, Мексика, Колумбія, Бразилія, Узбекистан, Туніс, Парагвай, Ямайка, Індонезія, В'єтнам.

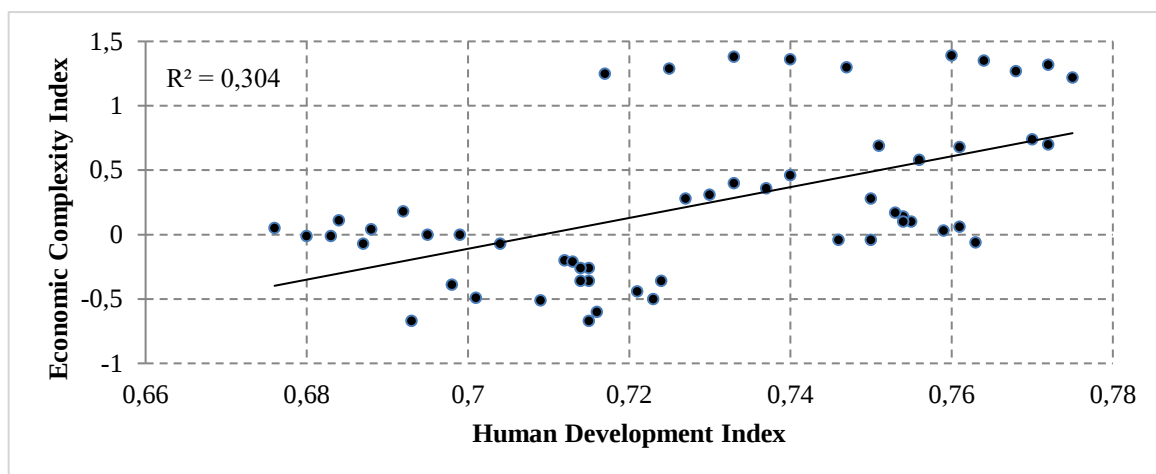

Рисунок 3 – Залежність між індексом людського розвитку та рівнем економічної складності (II група країн з перехідним HDI)

Джерело: сформовано авторами на основі [10, 11].

На рис. 4 представлено залежність між індексами HDI та ЕСІ для третьої групи країн з перехідним HDI (від високого до найвищого рівня), у яку увійшли Польща, Естонія, Угорщина, Хорватія, Малайзія, Румунія, Білорусь, Туреччина, Таїланд, Грузія, Сербія.

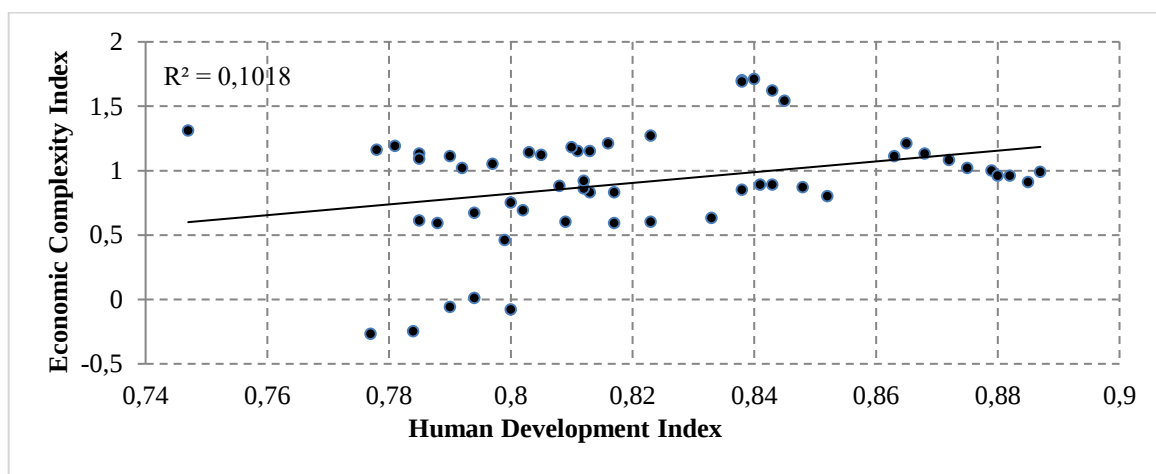

Рисунок 4 – Залежність між індексом людського розвитку та рівнем економічної складності (III група країн з перехідним HDI)

Джерело: сформовано авторами на основі [10, 11].

Статистичний аналіз зв'язку між індексом людського розвитку та показником економічної складності дав результати, які відрізняються по групах з перехідним HDI (табл. 1). Пояснення цьому феномену можна дати, лише розглянувши докладніше складові індексу HDI та відмінності значень показників у розглянутих групах країн.

Таблиця 1 – Характеристика зв'язку між показниками рівня людського розвитку та економічної складності (структурована вибірка)

Коефіцієнт кореляції			
I група	II група	III група	Повна вибірка
0,89168	0,55136	0,31906	0,77674

Джерело: сформовано авторами на основі розрахунків.

Серед основних причин процвітання або занепаду країни фахівці часто називають якість людського капіталу та характер економічних і політичних інститутів.

У групі країн, які змінили рівень людського розвитку з низького на середній, спостерігається тісний додатній зв'язок між індексом HDI та економічною складністю, тобто підвищення рівня людського розвитку має вирішальний вплив на ускладнення економіки. В першу чергу, це пов'язано з рівнем освіти у країнах цієї групи. Аналіз показує, що у країнах з невисокими доходами для ускладнення економіки першочерговою задачею має бути розвиток освіти, що сприятиме збільшенню пропозиції на ринку праці кваліфікованих працівників, які набули знання та компетенції, необхідні для диверсифікації виробництва й експорту.

У групі країн, які змінили рівень людського розвитку з середнього на високий, спостерігається помітний додатній зв'язок між індексами HDI та ECI, хоча цей зв'язок значно слабший ніж у попередній групі. Це можна пояснити тим, що у цих країнах існує певний прогрес у макроекономічній стабілізації та накопиченні людського капіталу. Ринок праці у країнах цієї групи частково насичений спеціалістами, які здатні забезпечити виробництво. Поширення середньої та середньо-професійної освіти, а також розвиток системи вищої освіти, дозволить економікам опанувати складніші товари та ланки у міжнародних ланцюгах доданої вартості. Але сила зв'язку між індексами HDI та ECI слабшає, адже на даному етапі розвитку економіки посилюється вплив інституційних перетворень у країнах. Інститути необхідні для створення економічних стимулів, вибору послідовності реформ, створення нових секторів виробництва (експорту) та їх підтримки, але без формування освіченого суспільства вони навряд чи зможуть стати основою стійкого зростання.

Зі збільшенням рівня людського розвитку, як показує статистичний аналіз, вплив HDI на економічну складність зменшується. Так, у групі країн, які змінили рівень людського розвитку з високого на найвищий, тіснота зв'язку цих показників менша, ніж у двох попередніх групах. Частково це пояснюється тим, що у країнах цієї групи вже існує велика база висококваліфікованих спеціалістів, освіта вже знаходиться на досить високому рівні. Але додатній зв'язок між HDI та ECI все ж існує, хоча на даному етапі розвитку суттєвий вплив на ускладнення економіки чинять пріоритети політики держави, які для досягнення мети мають бути націлені на розвиток нових секторів, зміни в структурі економіки, перехід від диверсифікації до спеціалізації та розвиток науки й освіти, який був би пов'язаний з економічним зростанням, в тому числі з підвищенням конкурентоспроможності національної вищої освіти, рівня зайнятості випускників, передачі знань між наукою та виробництвом.

Висновки. Отже, проведений статистичний аналіз показав наявність тісного зв'язку між рівнем людського розвитку та економічною складністю країни. Отримані результати аналізу структурованої вибірки країн свідчать, що зі зростанням рівня людського розвитку сила впливу цього показника на економічну складність зменшується. Причин цьому може бути декілька. Одна із них – посилення впливу економічних і політичних інститутів у країнах з високим рівнем людського розвитку та ринком праці, насиченим висококваліфікованими спеціалістами. Іншу причину слід шукати у зв'язку між економічними показниками, які є складовими індексу людського розвитку: довготривалість життя, рівень освіченості та ВВП на душу населення. Необхідно встановити силу й направленість впливу кожного із цих компонентів на рівень економічної складності країн різного ступеня розвитку та прослідкувати динаміку впливу на прикладі конкретно обраної країни. Саме це є предметом подальших досліджень.

Список використаних джерел

1. Solow R. M. A contribution to the theory of growth. *Quarterly Journal of Economics*. 1956. Vol. 70. Is.1. Pp. 65–94.
2. Solow R. M. The last 50 years in growth theory and the next 10. *Oxford Review of Economic Policy*. 2007. Vol. 23. No.1. Pp. 3–14.
3. Neffke F., Henning M., Boschma R. How do regions diversify over time industry relatedness and the development of new growth paths in regions? *Economic Geography*. 2011. Vol.87. № 3. Pp. 237–265.
4. Acemoglu D., Aghion P., Zilibotti F. Distance to frontier, selection and economic growth. *Journal of the European Economic Association*. 2006. March. Pp. 37–74.

5. Ferraz D., Morales H. F., da Costa N. S., do Nascimento D. Economic complexity and human development: comparing standard and slack-based data envelopment analysis models. URL: [file:///C:/Users/User/Downloads/RVI137_Ferraz%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/User/Downloads/RVI137_Ferraz%20(1).pdf) (дата звернення: 30.03.2023).
6. Cherif R., Hasanov F., Wang L. Sharp Instrument: A Stab at Identifying the Causes of Economic Growth. IMF Working Papers. Volume 2018: Issue 117. URL: <https://doi.org/10.5089/9781484357170.001> (дата звернення: 15.03.2023).
7. Bazzi S., Clemens M. Blunt instruments: Avoiding common pitfalls in identifying the causes of economic growth. *American Economic Journal: Macroeconomics*. 2013. Vol.5. № 2. Pp. 152–186.
8. Hausmann R., Klinger B. The Structure of the Product Space and the Evolution of Comparative Advantage. Harvard University, Center for International Development Working Paper, №146, 2007.
9. Hausmann R., Hidalgo C.A. The Atlas of Economic Complexity. Mapping Paths to Prosperity. Puritan Press. 2011. 364 p.
10. Country & Product Complexity Rankings. URL: <https://atlas.cid.harvard.edu/rankings/product> (дата звернення: 04.04.2023).
11. Human Development Index. URL: <https://hdr.undp.org/data-center/human-development-index#/indicies/HDI> (дата звернення: 04.04.2023).

References

1. Solow, R. M. (1956). A contribution to the theory of growth. *Quarterly Journal of Economics*. 70, 1, 65–94.
2. Solow, R.M. (2007). The last 50 years in growth theory and the next 10. *Oxford Review of Economic Policy*. 23, 1, 3–14.
3. Neffke, F, Henning, M. & Boschma, R. (2011). How do regions diversify over time industry relatedness and the development of new growth paths in regions? *Economic Geography*, 87, 3, 237–265.
4. Acemoglu, D, Aghion, P. & Zilibotti, F. (2006). Distance to frontier, selection and economic growth. *Journal of the European Economic Association*. March. 37–74.
5. Ferraz, D, Morales, H. F, da Costa, N. S. & do Nascimento, D. (2022). Economic complexity and human development: comparing standard and slack-based data envelopment analysis models. Retrieved from: [file:///C:/Users/User/Downloads/RVI137_Ferraz%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/User/Downloads/RVI137_Ferraz%20(1).pdf) (Accessed: 30.03.2023).
6. Cherif, R, Hasanov, F & Wang, L. (2018). Sharp Instrument: A Stab at Identifying the Causes of Economic Growth. *IMF Working Papers*. 117. Retrieved from: <https://doi.org/10.5089/9781484357170.001> (Accessed: 15.03.2023).
7. Bazzi, S. & Clemens, M. (2018). Blunt instruments: Avoiding common pitfalls in identifying the causes of economic growth. *American Economic Journal: Macroeconomics*, 5, 2, 152–186.
8. Hausmann, R.& Klinger, B. (2007). *The Structure of the Product Space and the Evolution of Comparative Advantage*. Harvard University, Center for International Development Working Paper.
9. Hausmann, R. & Hidalgo, C. A. (2011) *The Atlas of Economic Complexity*. Mapping Paths to Prosperity. Puritan Press.
10. Country & Product Complexity Rankings (2022). Retrieved from: <https://atlas.cid.harvard.edu/rankings/product> (Accessed: 04.04.2023).
11. Human Development Index (2022). Retrieved from: <https://hdr.undp.org/data-center/human-development-index#/indicies/HDI> (Accessed: 04.04.2023).

SOTULA Oksana

PhD (Economics), Associate Professor,
Bohdan Khmelnytsky National University
of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

TOBILEVICH Julia

Senior Lecturer,
Bohdan Khmelnytsky National University
of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

HUMAN DEVELOPMENT LEVEL AND ECONOMIC COMPLEXITY OF THE COUNTRY

Introduction. In modern economic research, consistency and interdisciplinarity are the most universal methods. Similar approaches are widely used by the UN and other international organizations to conduct research on the level and quality of life of the population in different countries. Various characteristics influence the differentiation of the economic development of states: the total cost of agricultural products, industry and services, the size of the urban population, the level of education, demographic characteristics, etc.

Economic complexity theory considers a country's export basket as a factor influencing economic growth and social development. The impact of economic complexity on differences in the economies of countries (income per capita, dynamics of economic growth, etc.) was the subject of research by scientists from the Center for International Development at Harvard University R. Hausmann and C.A. Hidalgo.

The positive impact of complexity on the dynamics of economic growth should be considered a proven fact. But the process of complicating the economy is also influenced by various factors of an economic, political and social nature.

Purpose. *Since it is impossible to directly assess the impact of the state of human capital on the production of complex products, the purpose of the article is to conduct such an analysis indirectly.*

Results. *The human development index was chosen as an indicator that can have a significant impact on economic complexity.*

It can be concluded that an increase in the level of human development contributes to an increase in the level of economic complexity of the country (direct relationship). For a more detailed analysis of the impact of the HDI index on ECI, taking into account the institutional characteristics of countries, similar calculations were carried out for a population structured by the HDI indicator.

The analysis includes countries that have changed HDI grouping (from low to medium, from medium to high, from high to highest) in recent years.

Originality. *Statistical analysis of the relationship between the human development index and the indicator of economic complexity gave results that differed across groups with a transitional HDI. An explanation for this phenomenon can only be given by considering in more detail the components of the HDI index and the differences in the values of indicators in the considered groups of countries.*

As the level of human development increases, statistical analysis shows that the impact of HDI on economic complexity decreases. Thus, in the group of countries that have changed the level of human development from high to the highest, the closeness of the relationship between these indicators is less than in the two previous groups.

Conclusions. *The statistical analysis carried out showed a close relationship between the level of human development and the economic complexity of the country. The results of the analysis of a structured sample of countries indicate that as the level of human development increases, the strength of the influence of this indicator on economic complexity decreases. There may be several reasons for this. One of them is the strengthening of the influence of economic and political institutions in countries with a high level of human development and a labor market saturated with highly qualified specialists. Another reason should be sought in the relationship between the economic indicators that make up the human development index: life expectancy, education level and GDP per capita.*

Keywords: *human development, economic complexity, economic complexity of the country, education.*

*Одержано редакцією: 07.04.2023
Прийнято до публікації: 11.06.2023*

ПІДПРИЄМНИЦТВО, МЕНЕДЖМЕНТ, МАРКЕТИНГ
ENTREPRENEURSHIP, MANAGEMENT, MARKETING

UDC: 658.004

DOI: <https://doi.org/10.31651/2076-5843-2023-1-2-53-61>

OSTROVSKA Halyna

PhD (Economics), Associate Professor,
Ternopil Ivan Pul'uj National Technical
University, Ternopil, Ukraine

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9318-2258>
h.ostrovska@gmail.com

OSTROVSKYI Oleksandr

Higher education student,
Ternopil Ivan Pul'uj National Technical
University, Ternopil, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0109-3758>
homesasha1@gmail.com

DIGITAL MANAGEMENT IN THE INNOVATIVE DEVELOPMENT OF INDUSTRIAL ENTERPRISES

The article is devoted to issues of digital management in the conditions of industrial enterprises innovative development. The problems of management in the conditions of the “digital economy” are considered, as well as directions of development for their elimination. A new understanding of the “digital management” category essence is proposed. The advantages of effective use of digital management are determined. The role of managers in digital management structures is highlighted and the basis of requirements is outlined. A system of digital competencies was formed for the managers of the enterprise in the context of its innovative development. Emphasis is placed on the necessity and expediency of introducing managers’ accurate (calculation) work methods, formation and development of a social system (enterprise) functioning parametric model in an active environment for the creation of appropriate tools and methods. A structural model of an innovative enterprise digital transformation has been developed.

Keywords: digital economy, digital transformation, digital management, digital technologies, business processes, structural model of enterprise digital transformation.

Introduction. The industrial landscape is formed under the influence of the fourth industrial revolution (Industry 4.0 and 4IR) [1], which, according to K. Schwab, will have four main effects on all industries. These are: changing consumer expectations; improving the quality of goods with the help of data, which increases the assets productivity; awareness by companies of new cooperation forms importance; integration of operational models into the new digital model [2]. In this context, the modern economy is going through a difficult period of structural and technological transformation due to the growing digitalization of economic activity. In such conditions, along with the already familiar mechanisms of activity and its management, there is a need to use new principles of activity organization. It is obvious that the classical approach to management is losing relevance and giving way to the principles of digital management.

Despite certain successes, Ukrainian enterprises have not fully converted their modern capabilities in the field of digital technologies into economic and social benefits (digital dividend). This requires a systematic approach that includes the implementation of approved measures, development of digital capacity and consistency with strategies for achieving the innovative development goals. Therefore, the introduction of digital technologies at enterprises requires the implementation of key digitalization initiatives to promote inclusive growth within the following tasks: digital development strategy development; creative and technological business entities modernization; strengthening of investment activity and economic breakthroughs; digital culture improvement; human resources development, their innovative and creative potential and competencies; increasing the human capital digital literacy; digital management communications management; transformation of internal market segments into highly efficient and competitive ones. The development of modern information technologies is the basis for the digital management implementation.

Literature review. The issue of digital management is widely considered in research and practical spheres. The feasibility of introducing digital management at enterprises is substantiated in the book [3]. In this context, the authors of the study [4] define digital management as managing a company using digital tools and specify this management as the last step in the process of digitization and robotization of companies' activities. In the article [5], the problem of digital management opportunities for business is raised based on modern key indicators. A number of domestic authors [6; 7] highlight the prospects of digital management as an integral component of the digital economy. At the same time, V. Melnyk [8] explores the conceptualization of digital management as the realization and expression of creativity in education and personality. Worthy of attention is the article [9], where the authors developed the concept of knowledge management of an industrial enterprise. The study [10] proposes steps to eliminate existing problems on the way to ensure high efficiency of digital management at enterprises.

However, the dynamism of the processes associated with the digital technologies spread and the digital management use requires further research into their impact on increasing the efficiency of all economic agents.

The purpose of the article. The purpose of the study is to justify the need and determine the prospects for the development of digital management in the innovative enterprise. The research hypothesis is that in today's conditions there is a conceptual transformation of the classic management paradigm.

Results and discussion. The digital management concept, as one of the key factors of ensuring the enterprises' efficiency in their innovative development context, is new for domestic business practice, therefore its features require a thorough study. The conducted research content in the context of digital management indicates a scientific interest in the issue of such a concepts conceptual determination as: "digitalization of economy", "digital enterprise", "digital transformation".

According to the estimates of a number of experts, "digitalization of the economy... takes place in the following strategic directions: digitalization of vertical and horizontal value chains – automation of production and supply management – "smart" production; digitization of goods and services – "smart" goods/services; digital business models ..." [11]. Digitalization provides high quality and convenience in many types of activities, such as online ordering of goods and services; remote work; distance education; electronic government; automated design; production; sales and artificial intelligence in the management of mechanisms, objects and systems.

A digital enterprise is an enterprise that uses computer technologies in all areas of its activity: production, marketing, accounting, warehouse accounting, etc., which, accordingly, involves the automation of most processes, including organizational and managerial ones.

Digital transformation of the enterprise is a transition to activities that widely use digital information and communication technologies, including automatic collection of activity data, which increases transparency and controllability of activities. The logical consequence of this is an increase in the human capital digital maturity of business structures [12].

Digital transformation is preceded by processes of changing the industrial paradigm, namely, the main areas (components) that ensure the stable functioning of the enterprise in general (Fig. 1).

Digital changes in the financial component form a value vector of transformation. It is on the basis of the correct management of financial and investment flows that quality work is formed to determine the value of these resources, which will make it possible to reduce operating costs and identify new niches of income sources.

It is also worth paying attention to the technical and technological elements of the enterprise's structural model. Production processes radically change their form. Digital technologies bring the integration of various elements of work to a new level, allowing timely decisions to be made on the production lines reconfiguration and the new types of production introduction. Digital technologies collect information, control and measuring devices calibrate decisions in individual nodes of the production process and visualize the accepted concept of work if the risk of negative trends is high. Then, the enterprise's equipment is integrated into a common information platform, where artificial intelligence, using statistical competencies, comprehensively interprets the researched information and makes flexible and accurate management decisions regarding the operation of the company as a whole.

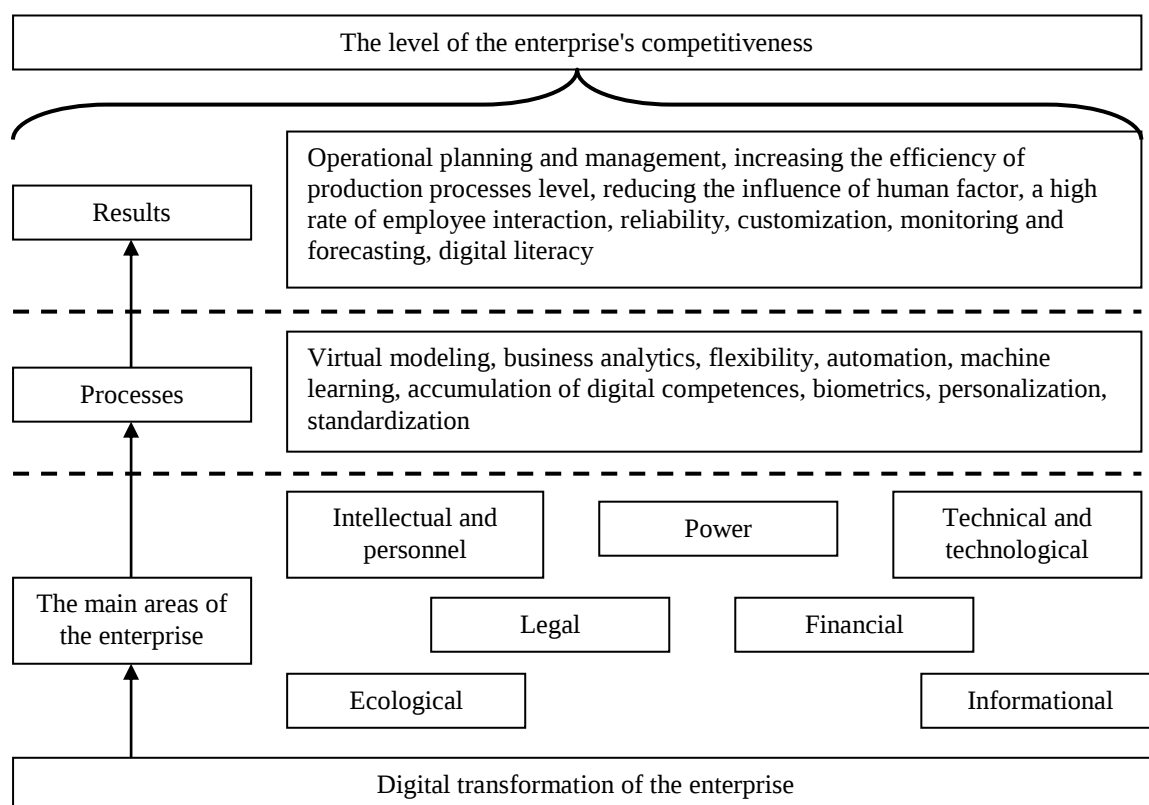

Figure 1 – Structural model of innovative enterprise's digital transformation

The intellectual and personnel sphere of enterprise functioning is also important in the context of the structural transformation model. This is due to the fact that the success of any economic entity depends on the human capital potential in the context of creating manufactured product added value. The degree of digital technologies use in the human resources management system determines the transformation from a traditional to a technological organization, which leads to an increase in the competitiveness of the enterprise. An actual task for enterprises is the deep network interactions formation between various structural units based on the process of platformization. Information flows become increasingly complex in nature as every digitized worker acquires digital value.

Power components play an important role in the functioning of the enterprise. Managers should not forget about the security measures of the organization as a physical object. It is necessary to use digital technologies from a security point of view, which can form a protective dome against both external and internal intrusion into the company. This facilitates biometric accounting of working hours and continuous monitoring of people's movements during the working day.

Digital transformation has led to a rethinking of the enterprises' functioning paradigm, making the information component one of the most urgent issues of secure development. Information flows lead to changes in markets and new attitudes towards customers and products. Platform-ability creates a trend to transfer the "locomotive" to digital rails thanks to artificial intelligence, which enables enterprises to provide a competitive advantage in this area. The digital model addresses some of the industry's most pressing environmental challenges. Digital platforms can provide a point and system analysis of current indicators trends, develop solutions to increase the efficiency of equipment, record the fact of incorrect operation when technological equipment deviates from the specified parameters, provide authentic full-fledged work processes to eliminate potential emergency situations. The use of digital solutions in the field of environmental protection directly affects the interests of various contractors and investors who want to improve the competitiveness of their companies.

Digital technologies are also undergoing changes in the legal field, as they require the development of basic legal solutions aimed at regulating quality in the context of their direct use in production. The development of standardization processes contributes to the transfer of knowledge and the further

development of digital solutions. Standards are one of the technological innovations effectiveness indicators.

By transforming separate elements, enterprises can ensure a higher level of competitiveness in the future. If management rests on this digital foundation and aspires to implement a full-fledged unified digital platform, it will achieve great success in the context of strategic development.

Let's highlight alternatives for making decisions based on the digital transformation of the enterprise.

1. Selection of production areas or specific activity types where modern technologies can be implemented. The direction analyzes the specifics of the enterprise and its potential for full or partial technological modernization. This variant of the innovations introduction is the main one and can be considered as a new structure and activity formation of the enterprise.

2. The second option – management makes a decision based on the chosen technology. A specific technology is chosen, and then a new activity forms developing process takes place. The enterprise is transformed under the technology, but not the technology under the enterprise.

The efficiency and effectiveness of the technologies use is not determined by their number. The successful implementation and adaptation of technology at the enterprise depends on how it is used in all its divisions, how much the innovation affects the results of the enterprise and how ready the employees are to implement the innovation.

Original management methods in the conditions of digital transformation are: creation of an innovation-oriented organizational structure and corporate culture, which guarantees the flexibility of the enterprise, adaptation to environmental changes, perception of innovations; building multidimensional trust relations with consumers; establishing direct contact with consumers; reduction of information asymmetry; formation of individually oriented value offers; transformation of the system leaders' role and requirements for their competence; creating an architecture based on the partners' interests, trust, accumulation of innovations and stimulation of creativity, but not on compliance with a set of norms.

Management of modern enterprises takes place in conditions of external environmental factors instability and temporal uncertainty, and one can agree with the opinion of some experts that such activities efficiency and the enterprise's competitiveness are largely achieved thanks to constant monitoring.

From the perspective of corporate dynamics, the enterprise is a strictly dynamic nondeterministic system operating in an active environment, which, by its very nature, is also a strictly dynamic nondeterministic system. In other words, these systems have at least one phase variable (system parameter) that has a non-zero rate of change at any instant of time. The nondeterminism of the system in general is defined by the fact that the system phase variables values change rate sign cannot be accurately predicted by the activity.

The enterprise management principles in the conditions of the digital economy development can be defined as follows: 1. the balance between digital and modern management technologies creates a single space for effective management; 2. traditional business models get improved or completely changed; 3. information space in management; 4. optimization of communication channels and balance between traditional and electronic business models; 5. activation of remote work models, such as outsourcing and outstaffing; 6. dynamic phases of the product and enterprise life cycle; 7. constant communication with clients through various channels and forms.

The use of the term "digital management" in modern scientific literature is still fragmentary. Sometimes digital management is used as a general term to denote information or, more precisely, computer management technologies that use large arrays of information for prompt and high-quality management decision-making. Digital management is based on the principles of technological development, scientific and technical methods of organizing business processes and so-called breakthrough technologies, which are formed on the basis of the knowledge society and smart society. The value of digital information management lies in its focus on digitization, which is determined by the efforts, competencies, qualifications and capabilities of specialists to solve complex computerization problems.

Therefore, digital management is a management process that uses information technology to collect and process large amounts of data in order to make optimal managerial decisions. In the modern world, computer technologies of data collection and processing not only ensure the availability and reliability of information, but also partially replace a person in the process of making manager decisions and their implementation. And in the future, computers will be able to replace managers in the daily management of many types of activities. It should be understood that in the concept of digital management, the main focus is on management. First, it is necessary to improve management systems, improve the quality of management potential, and then implement digital management methods. Under other conditions, it can lead to long-term managerial backwardness (wrong type of organizational structure, imperfect motivation systems).

Let's describe the approach to digital management (Table 1).

Table 1 – A modern approach to digital management

Criterion	Digital management
Management object	Combination of human and robotic work
Key resources	Digital resources
The role of managers	Role profile of communicators and coordinators
Communications	Digital collaboration
Management infrastructure	Digital offices, digital platforms
Organizational culture	Digital culture, virtual communication
Basis	Digital technologies
Use of "Industry 4.0" technologies	Extensive use
Competences	Digital competences (hard skills, soft skills)
A person who makes decisions	A person generates solutions using artificial intelligence
Strategic goal	Integrated goals of the organization, society, and individual

The difficulty of implementing the digital management concept is largely related to how well deterministic processes are automated (technical processes, material production processes, preferably without human intervention), but as soon as the process requires human intervention, the process ceases to be deterministic and unsuitable for automation by modern means. Traditional approaches (ERR, CRM, BPM, etc.) do not provide adequate automation of enterprise management processes and allow only fragmented solutions implementation. BigData also does not solve many management tasks and often creates the illusion of awareness.

Let's determine how to ensure the necessary digitization of management. In our opinion, the basis of digitization is the management activities computability. Management should be calculated. This applies to all management activities, but mainly to decision-making processes.

Computability in relation to business and management means the following: knowledge and use of a set of necessary and sufficient parameters that uniquely determine the state of the object; formative assessment of individual and team activity; calculation of managerial influences, including calculation of control documents.

Computability does not create itself. In order to improve management systems, extensive theoretical, methodological and organizational preparatory work is required. All this requires new competencies from managers, in particular:

- modeling of corporate systems, use of models for decision-making, obtaining information about the object (enterprise, division, individuals as functional units, market);
- determination of the target state of the enterprise in a parametric form;
- determination of the situation and development enterprise's trajectory;
- calculation of strategies and action plans (activity calculations);
- calculation of managerial influence (including documentation and advertising materials);
- assessment of the activity effectiveness by individual activities types; team's effectiveness evaluation based on the total activity of the participants;
- evaluation of the company functional (systemic) stability coefficient.

This is certainly not an exhaustive list of the managers' competencies in the era of the digital economy. However, even this list shows that the process of training management personnel needs significant restructuring. In this context, scientific and educational organizations play an important role. Firstly, the conceptual and categorical apparatus of management needs rethinking, revision and addition. Therefore, a new terminology is needed in the context of solving management tasks. With regard to computerized automation, theoretical material should be prescriptive, not descriptive, and avoid ambiguity. Secondly, it is necessary to continue work on the formation and refinement of parametric models that adequately reflect the enterprises' functional processes in the conditions of an active external environment, in particular, the inflow of resources, including cash.

One of the problems with modern theories used to train managers is that they ignore activity as an economic category. In addition, many parameters that determine the state of the social system (enterprise) and the environment in which it functions are not taken into account. The models used by economists do not take into account the availability of information (for example advertising) and are often based on assumptions that are convenient for proving theorems. Therefore, solutions cannot be calculated.

Parametric models of social systems functioning in an active environment provide for the system and environment phase variables (parameters) fixation, which allows to clearly determine the state and, accordingly, monitor the dynamics of the system [13]. At the same time, computer technology and electronic devices that exist in today's conditions have high capabilities in the context of providing data collection and processing for the assessment of system changes in real time. As a result, it has become possible to create software that enables managers to calculate managerial implications, system dynamics, information for planning and, thus, to solve a range of business tasks.

Conclusions. Digital transformation of domestic enterprises is a process that is ambiguous in terms of effectiveness and difficult to manage. Digital transformation should have a continuous nature, due to the speed of changes in digital technologies, and should be carried out taking into account a thorough analysis of the enterprise's external and internal environment. Without taking into account the current digital trends that are actively spreading among enterprises, the choice of technologies is impossible. At the same time, it is necessary to forecast which of the digital products will have a long-term effect and will be useful for the enterprise, considering the peculiarities of the internal environment and the management system, and which are only short-term trends. Platformization processes form the development of the business model of a specific business entity. The management of the enterprise must understand the problem of rapid changes in digital processes regarding the maintenance of objects and subjects in the digital system for the need to ensure continuous work on the correlation of separate business models elements, as well as, if necessary, to fully reconstruct the ecosystem in general. On this basis, it is possible to ensure a stable and progressive evolution in cases of new digital counterparties or technological innovations entry, which will make it possible to ensure a higher level of enterprise's competitiveness.

Digital technologies are able to change the level of enterprises' competitiveness, labor productivity, and the business process management efficiency. However, like any tool, they do not guarantee high results without the right strategy of innovative development and balanced management decisions. In this context, the classical approach to management loses relevance and gives way to the principles of digital management. Under these conditions, enterprises that have implemented digital management are more dynamic. In addition, such enterprises are well prepared for changes and self-learning. Digital management changes business processes, enterprises and the role of managers. Thus, managers are required to be able to work with digital technologies, analyze large volumes of data, implement innovations and develop strategies in a dynamic environment. With the use of digital management, it is possible to comprehensively track business and increase the efficiency of management decisions; brand recognition, as the geography of the company's presence expands; improving interaction with customers; growth of economic efficiency in comparison with the traditional form of management; displaying key performance indicators and, as a result, providing additional competitive advantages of the enterprise.

Human capital is a key element for successful digital management, as the knowledge, skills, experience and mental abilities of employees influence the digital development of an enterprise or an entire country. The Industry 4.0 development strategy will probably soon pass to an improved version of this strategy – Industry 5.0, which will strengthen the human-centric approach in all areas of life, since not all processes can be robotized, and it is people who will play a key role in the transition from a digital to a virtual economy.

The conclusions and recommendations of the study serve as the basis for further scientific, theoretical and applied developments in the context of building an organizational and economic mechanism for ensuring the effective use of domestic industrial enterprise's intellectual potential in the knowledge-based economy formation.

References (in language original)

1. Zhang C., Chen Y., Chen H., Chong D. Industry 4.0 and its Implementation: a Review. *Information Systems Frontiers*. 2021. Doi: 10.1007/s10796-021-10153-5. URL: https://www.researchgate.net/publication/352195654_Industry_40_and_its_Implementation_a_Review
2. Schwab K. The future of jobs. Employment. World Economic Forum report, 2016. URL: <https://www.weforum.org/reports/the-future-of-jobs>
3. Dieny K. (n. d.). The Ultimate Guide to Digital Management. CallSource. URL: <https://www.callsource.com/blog/the-ultimate-guide-to-digital-management/>
4. Sahu S. What is digital management. Quora. 2022. URL: https://www.quora.com/What-is-digital-management?top_ans=261108520
5. Hughes J. Why Study Digital Management. KeyStone Masterstudies. 2019. URL: <https://www.masterstudies.com/article/why-study-digital-management/>
6. Ковтуненко К. Цифровий менеджмент: проблеми та перспективи розвитку. *Бізнес Інформ*. 2020. № 6. URL: https://www.business-inform.net/article/?year=2020&abstract=2020_6_0_297_304
7. Баранов В. В. Цифровий менеджмент як невід'ємний складник цифрової економіки: *Приазовський економічний вісник*. 2021. Вип. 1(24). С. 57–62. Doi: <https://doi.org/10.32840/2522-4263/2021-1-9>. URL: http://pev.kpu.zp.ua/journals/2021/1_24_ukr/11.pdf
8. Мельник В. Концептуалізація цифрового менеджменту як реалізація і вираження креативності освіти та особистості. *Нова парадигма*. 2019. № 134. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/26533/Melnyk%20Viktoriiia.pdf?sequence=1>
9. Ostrovska H. Y., Maliuta L. Ya, Sherstiuk R. P., & Yasinetska I. A. Development of intellectual potential at systematic paradigm of knowledge management. *Naukovyi Visnyk Natsionalnoho Hirnychoho Universytetu*. 2020. (4). P. 171–178. DOI: <https://doi.org/10.33271/nvngu/2020-4/171>.
10. Нетребя М., Шибіріна С., Короленко О. Digital-менеджмент як механізм ефективності бізнесових структур. *Наукові перспективи*. 2022. № 5 (23). DOI: 10.52058/2708-7530-2022-5(23)-246-258
11. Zhang C., Chen Y., Chen H., Chong D. Industry 4.0 and its Implementation: a Review. *Information Systems Frontiers*. 2021. DOI: 10.1007/s10796-021-10153-5
12. Ostrovska H. Y., Strutynska I. V., Sherstiuk R. P., Pietukhova O.M., Yasinetska I. A. Development of collective intelligence in the enterprises' digital transformation. *Naukovyi Visnyk Natsionalnoho Hirnychoho Universytetu*, 2023, № 2. С. 157–163. DOI: <https://doi.org/10.33271/nvngu/2023-3/157>
13. Demil B., Lecocq X., Warnier W. Business model thinking, business ecosystems and platforms: The new perspective on the environment of the organization. *Management*, 2018. vol. 21, iss.4. Pp. 1213–1228. Doi:10.3917/mana.214.1213

References

1. Zhang, C., Chen, Y., Chen, H., Chong, D. (2021). Industry 4.0 and its Implementation: a Review. *Information Systems Frontiers*. Doi: 10.1007/s10796-021-10153-5. Retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/352195654_Industry_40_and_its_Implementation_a_Review
2. Schwab, K. (2016). The future of jobs. Employment. World Economic Forum report. Retrieved from: <https://www.weforum.org/reports/the-future-of-jobs>
3. Dieny, K. (n.d.). The Ultimate Guide to Digital Management. CallSource. Retrieved from: <https://www.callsource.com/blog/the-ultimate-guide-to-digital-management/>
4. Sahu, S. (2022). What is digital management. Quora. Retrieved from: https://www.quora.com/What-is-digital-management?top_ans=261108520

5. Hughes, J. (2019). Why Study Digital Management. KeyStone Masterstudies. Retrieved from: <https://www.masterstudies.com/article/why-study-digital-management/>
6. Kovtunenکو, K. (2020). Digital management: problems and prospects. *Business Inform*, 6. Retrieved from: https://www.business-inform.net/article/?year=2020&abstract=2020_6_0_297_304 [in Ukr.].
7. Baranov, V. V. (2021). Digital management as an integral component of the digital economy. *Pryazovsky Economic Bulletin*, 1 (24), 57–62. Doi: <https://doi.org/10.32840/2522-4263/2021-1-9>. Retrieved from: http://pev.kpu.zp.ua/journals/2021/1_24_ukr/11.pdf [in Ukr.].
8. Melnyk, V. (2019). Conceptualization of digital management as a realization and expression of creativity of education and personality. *New paradigm*, 134. Retrieved from: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/26533/Melnyk%20Viktoria.pdf?sequence=1> [in Ukr.].
9. Ostrovska, H. Y., Maliuta, L. Ya, Sherstiuk, R. P, & Yasinetska, I. A. (2020). Development of intellectual potential at systematic paradigm of knowledge management. *Naukovyi Visnyk Natsionalnoho Hirnychoho Universytetu*, (4), 171–178. DOI: <https://doi.org/10.33271/nvngu/2020-4/171>.
10. Netreba, M., Shybirina, S., Korolenko, O. (2022). Digital management as a mechanism for efficiency of business structures. *Scientific perspectives*, 5 (23). DOI: 10.52058/2708-7530-2022-5(23)-246-258. [in Ukr.].
11. Zhang, C., Chen, Y., Chen, H., Chong, D. (2021). Industry 4.0 and its Implementation: a Review. *Information Systems Frontiers*. DOI: 10.1007/s10796-021-10153-5.
12. Ostrovska, H. Y., Strutynska, I. V., Sherstiuk, R. P. Pietukhova, O. M. & Yasinetska I. A. (2023). Development of collective intelligence in the enterprises' digital transformation. *Naukovyi Visnyk Natsionalnoho Hirnychoho Universytetu*, 2, 157–163. DOI: <https://doi.org/10.33271/nvngu/2023-3/157>.
13. Demil B., Lecocq X., Warnier W. (2018). Business model thinking, business ecosystems and platforms: The new perspective on the environment of the organization. *Management*, 21, 4, 1213–1228. Doi:10.3917/mana.214.1213.

ОСТРОВСЬКА Галина Йосипівна

кандидат економічних наук, доцент,
Тернопільський національний технічний
університет імені Івана Пулюя,
м. Тернопіль, Україна

ОСТРОВСЬКИЙ Олександр Тарасович

здобувач вищої освіти,
Тернопільський національний технічний
університет імені Івана Пулюя,
м. Тернопіль, Україна

ЦИФРОВЕ УПРАВЛІННЯ В УМОВАХ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВ

Проблема. Цифрова трансформація вітчизняних підприємств – процес неоднозначний за результативністю та непростий в управлінні. Цифрові технології здатні змінювати рівень конкурентоспроможності підприємств, продуктивності праці, ефективності управління бізнес-процесами. Однак, як і будь-який інструмент, вони не гарантують високих результатів без правильної стратегії інноваційного розвитку та виважених управлінських рішень. У цьому контексті класичний підхід до управління втрачає актуальність і поступається місцем принципам цифрового управління.

Мета. Метою дослідження є обґрунтування необхідності та визначення перспектив розвитку цифрового управління в умовах інноваційного підприємства. Гіпотеза дослідження полягає у тому, що в умовах сьогодення відбувається концептуальна трансформація класичної парадигми управління.

Результати. Стаття присвячена питанням цифрового управління в умовах інноваційного розвитку підприємств. Розглядаються проблеми менеджменту в умовах «цифрової економіки», напрями розвитку для їх усунення. Запропоноване нове розуміння сутності категорії «цифрове управління». Визначена роль менеджерів у структурі цифрового управління та викладено основні вимоги. Наголошується на необхідності та доцільності введення точних (розрахункових) методів роботи менеджерів, створення та розвитку параметричної моделі соціальної системи, що функціонує в активному середовищі для створення відповідних інструментів та методик.

Наукова новизна. Сформована система цифрових компетенцій у менеджерів підприємства в контексті його інноваційного розвитку. Розроблена структурна модель цифрової трансформації інноваційного підприємства. Розвинуто методичне підґрунтя цифрового управління підприємств на основі людино-центристського підходу.

Висновки. Цифрова трансформація вітчизняних підприємств є процесом неоднозначним за результативністю та непростим в управлінні. Цифрова трансформація повинна мати неперервний характер, зумовлений швидкістю зміни цифрових технологій, і здійснюватися з урахуванням ретельного аналізу зовнішнього та внутрішнього середовища підприємства. Без урахування актуальних цифрових трендів, які активно поширюються серед підприємств, вибір технологій неможливий. При цьому слід прогнозувати, які з цифрових продуктів матимуть довгостроковий ефект і виявляться корисними для підприємства з урахуванням особливостей внутрішнього середовища та системи менеджменту, а які є лише короткостроковими трендами. На рівні окремих підприємств і менеджменту діяльності виявлено переваги цифровізації: усунення посередників (продаж товарів/послуг за допомогою інтернет-ресурсів); оптимізація витрат на пошук інформації, ідентифікацію і вимір транзакційних витрат, витрат на просування товарів і послуг, витрат на заключення і ведення переговорів тощо; прискорення всіх бізнес-процесів; зменшення терміну виготовлення продукції, підвищення її якості та функціонування підприємства загалом.

Процеси платформізації формують розвиток бізнес-моделі конкретного суб'єкта господарювання. Керівництво підприємства має розуміти проблему швидкої зміни цифрових процесів щодо утримання об'єктів та суб'єктів у цифровій системі для необхідності забезпечення безперервної роботи з корелювання окремих елементів бізнес-моделей, а також у разі потреби повномасштабно реконструювати екосистему загалом. На цій основі можна забезпечувати стабільну та прогресивну еволюцію у випадках входження нових цифрових контрагентів або технологічних нововведень, що дасть змогу забезпечити більш високий рівень конкурентоспроможності підприємства.

Цифрові технології здатні змінювати рівень конкурентоспроможності підприємств, продуктивності праці, ефективності управління бізнес-процесами. Однак, як і будь-який інструмент, вони не гарантують високих результатів без правильної стратегії інноваційного розвитку та виважених управлінських рішень. У цьому контексті класичний підхід до управління втрачає актуальність і поступається місцем принципам цифрового управління. За цих умов підприємства, які впровадили цифрове управління, є більш динамічними. Крім того, такі підприємства добре підготовлені до змін і самонавчання. Цифрове управління змінює бізнес-процеси, підприємства та роль менеджерів. У цьому контексті від менеджерів вимагається вміння працювати з цифровими технологіями, аналізувати великі обсяги даних, впроваджувати інновації та розробляти стратегії в умовах динамічного середовища. За використання цифрового менеджменту є можливим комплексне відстеження бізнесу та підвищення ефективності управлінських рішень; впізнаваність бренду, оскільки розширюється географія присутності підприємства; покращення взаємодії з клієнтами; зростання економічної ефективності в порівнянні з традиційною формою управління; відображення ключових індикаторів ефективності та, як наслідок, забезпечення додаткових конкурентних переваг підприємства.

Людський капітал є ключовим елементом для успішного цифрового управління, оскільки знання, навички, досвід і розумові здібності працівників впливають на цифровий розвиток підприємства або цілої країни. Стратегія розвитку Індустрії 4.0, ймовірно, найближчим часом перейде до вдосконаленої версії цієї стратегії – Індустрії 5.0, що посилить людиноцентричний підхід у всіх сферах життя, оскільки не всі процеси можна роботизувати, і саме люди відіграватимуть ключову роль у переході від цифрової до віртуальної економіки.

Висновки та рекомендації дослідження служать основою для подальших науково-теоретичних і прикладних розробок в контексті побудови організаційно-економічного механізму забезпечення ефективного використання інтелектуального потенціалу вітчизняних промислових підприємств в умовах становлення економіки, заснованої на знаннях.

Ключові слова: цифрова економіка, цифрова трансформація, цифрове управління, цифрові технології, бізнес-процеси, структурна модель цифрової трансформації підприємства.

Одержано редакцією: 04.04.2022
Прийнято до публікації: 11.06.2022

УДК 005.8:658.8

DOI: <https://doi.org/10.31651/2076-5843-2023-1-2-62-69>

НОСАНЬ Наталія Сергіївна

доктор економічних наук, професор,
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького,
м. Черкаси, Україна
Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0002-4005-8333>
natali_nosan@ukr.net

СПІЛЬНІЧЕНКО Максим Олександрович

аспірант кафедри менеджменту та державної
служби, Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького,
м. Черкаси, Україна
Orcid ID: <https://orcid.org/0009-0008-0330-7311>
natazachosova@gmail.com

ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ Й АДАПТИВНОСТІ БІЗНЕСУ В КРИЗОВИХ УМОВАХ ЗА ДОПОМОГОЮ AGILE-МЕНЕДЖМЕНТУ

Динамічність економічного простору вимагає постійного вдосконалення методів управління бізнесом. Під впливом поширення кризових явищ у національній економіці України загострюється потреба в розвитку інноваційних методів управління та пошуку способів адаптувати бізнес до поточних тенденцій. Компанії з традиційним менеджментом часто поступаються в конкурентній боротьбі інноваційним підприємствам. Широко відома у світі технологія Agile-менеджменту допомагає бізнесу краще адаптуватися до змін. Використання командної роботи, розвиток креативного та нестандартного мислення допомагають краще пристосуватися бізнесу до функціонування в кризових умовах. Agile-менеджмент забезпечує ефективне формування цінностей та принципів функціонування бізнесу для забезпечення його конкурентних переваг в умовах невизначеності та мінливості.

Ключові слова: бізнес, підприємство, менеджмент, Agile-менеджмент, криза, адаптивність, ефективність.

Постановка проблеми. В умовах невизначеності та інформаційної стохастичності для бізнес-організацій вкрай важливо вміти адаптуватися до сучасного нестабільного середовища. На сьогодні зростає роль формування концепції забезпечення сталого розвитку та пошуку напрямку виходу з кризових умов у посткоронавірусну еру, що передбачає умови виживання бізнесу в умовах, які склалися в оточуючому середовищі та потребують модернізації. Для українського економічного простору ці умови ускладнені військовою агресією та воєнним станом на території держави.

У свою чергу, це загострює потребу в пошуку нового атрактора для виведення бізнесу з кризової ситуації та забезпечення саморегулювання управлінської системи. У цьому контексті, особливої актуальності набуває розгляд перспектив використання технологій Agile-менеджменту в діяльності підприємств із метою забезпечення їх необхідної гнучкості й адаптивності до сучасних соціально-економічних умов господарювання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченню ролі та значення цифрової економіки в забезпеченні економічного зростання суспільства присвячено праці низки вчених, зокрема, В. Воронкова, В. Нікітенко [1], О. Гальцова, В. Баранова [6], К. Журавель [10] та інших. Багатьох дослідників цікавить вивчення технологій Agile-менеджменту в контексті ефективного та інноваційного способу управління підприємством (З. Галушка [2], Ю. Силкіна [3], С. Лавриненко, Ю. Кисельова [5]), управління ІТ-проектами (О. Кім, В. Козлова [11]), діяльності органів публічної влади (Г. Мішеніна, Д. Павленко [15]).

Значна наукова увага приділяється аспектам створення та функціонування управлінської команди, перспектив її розвитку та підвищення ефективності діяльності, що також позитивно впливає на кінцевому фінансовому результаті підприємства (В. Концева, А. Зелена [7], В. Приймак, Б. Корж [8], І. Якубенко [12]).

Однак, ці роботи в переважній більшості розглядають гнучке управління підприємством з точки зору ідентифікації та використання ефективних способів управління окремими проєктами бізнес-організації, не враховуючи додаткових можливостей, які можна використати для розвитку загальної системи управління. До того ж, залишаються недостатньо вивченими питання

перспектив використання технологій Agile-менеджменту в умовах кризового стану національної економіки України.

Метою статті є окреслення перспектив підвищення ефективності та досягнення адаптивності бізнесу в кризових умовах за допомогою технологій Agile-менеджменту в Україні.

Завдання статті: дослідити сутність Agile-менеджменту; охарактеризувати властивості, які відрізняють Agile-менеджмент від традиційного менеджменту; виокремити переваги від застосування Agile-менеджменту в управлінні бізнес-організаціями в умовах кризи в Україні; охарактеризувати основні ролі в Agile-команді.

Викладення основного матеріалу дослідження. Реалізація бізнес-процесів стосується всієї управлінської системи, яка функціонує в умовах невизначеності, тому з метою забезпечення адаптивності бізнесу до змін важливо оптимізувати всю систему управління. Непередбачуваність та інформаційна стохастичність зазвичай ускладнюють виживання суб'єктів бізнесу в умовах ринкової конкуренції. Вирішення цих питань забезпечується за рахунок критичного аналізу всієї системи менеджменту та корегування дії різних факторів впливу [1, с. 169].

Недоліками авторитарності та не гнучкої системності в управлінських системах є втрата здатності оперативно відреагувати на виклики сучасності. Бізнес, який не здатний швидко підлаштуватися під нові обставини, одразу ж уповільнює темп розвитку, перестає відчувати актуальні потреби ринку та, як результат, зникає. Подібним викликом для багатьох вітчизняних підприємств стала спочатку пандемія COVID-19 та відповідні карантинні обмеження, а згодом повномасштабна військова агресія та воєнні дії на території України.

Проте, залежно від поставлених задач, залишається доречним використання традиційних моделей управління. Зокрема, при здійсненні традиційних процесів доцільно використовувати традиційні управлінські методи, а при інноваційних розробках варто брати до уваги нові процедури та правила, які називаються гнучкими системами управління. Дедалі частіше у наукових працях використовується термін Agile-менеджмент або гнучкий менеджмент, що спровоковано динамічністю зовнішнього середовища, особливо в кризових умовах. Відповідно, доцільно чітко сформулювати визначення Agile-менеджменту та окреслити характерні риси, які відрізняють його від традиційного управління. Незважаючи на те, що ця методологія управління зустрічається досить часто при управлінні проектами у сфері інформаційних технологій, банкінгу, інжинірингу, досвід провідних компаній підтверджує її універсальність, що надає переваги і для організацій інших секторів економіки. У табл. 1 представлено узагальнення наукових підходів до трактування поняття Agile-менеджменту.

Тобто, технологія Agile передбачає гнучкість, інноваційність, адаптивність та швидкість прийняття рішень в системі менеджменту. У сучасних умовах функціонування національної економіки України зростає роль формування та реалізації концепції сталого розвитку, а також пошуку шляхів виживання бізнесу в умовах кризового стану, викликаного воєнними діями в державі. У свою чергу, це формує потребу в забезпеченні стабільного функціонування підприємств в умовах невизначеності та інформаційної динамічності, сприянні швидкої адаптації до зовнішніх змін. У свою чергу, це ускладнює процес пошуку нових шляхів виходу з кризової ситуації та саморегулювання системи управління, що впливає на кінцевий результат господарської діяльності [1, с.168-169].

Таблиця 1 – Основні наукові підходи до визначення терміну Agile-менеджмент

Автор	Визначення	Ключові слова
Галушка З. І.	гнучкий та адаптивний підхід у менеджменті, здатний швидко відреагувати на будь-які зміни та процеси на підприємстві; здатність досягати поставлених цілей через ефективне використання доступних ресурсів; спроможність менеджерів швидко адаптуватися до зовнішніх змін, інтуїтивно відчувати вектор руху, брати особисту відповідальність за результати проекту	гнучкість, адаптивність

Продовження таблиці 1

Силкіна Ю. О.	ітераційний метод планування та управління проєктами і процесами; основа цінностей та практик, котрі допомагають менеджерам всіх ланок планувати та проєктувати діяльність, формувати команду для забезпечення високого рівня пристосованості бізнесу до мінливих ринкових умов	ітераційність, цінність
Лавриненко С.О. Кисельова Ю. В.	підхід інноваційного перезавантаження процесу створення нової продукції завдяки залученню кожного учасника проєкту до спільної справи та розуміння своїх обов'язків	інноваційність
Журавель К. О.	комплекс управлінських принципів, які зосереджуються на командній роботі, частому виготовленню високоякісної продукції, активній співпраці з замовниками та швидкій адаптивності до змін при мінімальному попередньому плануванні	адаптивність, командна робота
Баранов В. В.	гнучкий підхід у менеджменті, спрямований на усунення бюрократичних перешкод, підвищення швидкості та якості виконання завдань, орієнтація на партнерство в команді та позитивний кінцевий результат	гнучкість
Концева В. В. Зелена А. А.	система ідей і принципів гнучкого управління проєктами через короткі цикли, в кінці яких замовник одержує робочий продукт	
Приймак В. Корж Б.	концепція застосування технологій, орієнтованих на продукт та замовника, які сприяють виконанню великих обсягів завдань якісно та в короткі терміни	оперативність
Ільків Ю.І.	сукупність принципів та ідей, здатних скерувати ресурси бізнесу на максимально швидке формування необхідного продукту для клієнта	

Джерело: доповнено авторами [2, с. 77; 3, с. 51; 4, с. 38-39; 5, с. 51; 6, с. 108; 7, с. 48; 8, с. 23; 9, с. 137; 10, с. 184].

Із метою більш комплексного дослідження перспектив використання Agile-менеджменту в умовах кризового стану вітчизняної економіки, доцільно більш детально розглянути характерні складники, які відрізняють цю технологію від традиційних підходів до управління (табл. 2).

У науковій літературі є багато напрацювань стосовно компонентів системи Agile-менеджменту та особливостей формування цієї системи, однак єдиного підходу не сформовано, що ускладнює процес ефективного її впровадження у сферу бізнесу. Відповідно до сучасних підходів Agile-менеджменту бізнес-організація позиціонується як живий організм, а не машина для виконання рутинних завдань. Управлінська ієрархія перетворюється на самоорганізацію. Реалізація лідерських якостей стає актуальною не лише для керівництва підприємства та менеджерів структурних підрозділів, а й для інших самоорганізованих працівників. У самоорганізованій соціально-свідомій структурі бізнес-процеси здійснюються на правах рівності між лідерами та послідовниками. Комунікації забезпечуються завдяки мережам, а повноваження – завдяки ієрархії.

При цьому, бути лідером не є основним завданням менеджера. Його основний обов'язок полягає у визначенні пропорції між лідерством та керуванням, адже завданням менеджера є розвиток емерджентного лідерства, яке дотримується правил адміністративного управління. Завдання менеджменту полягає в управлінні не окремими людьми, а системами, які вони формують.

Класичні підходи до контролю є ефективними лише для повторюваних операцій, однак не актуальні для ситуацій, які можна вирішити за допомогою творчого підходу при розробці нових продуктів. Знаходить відображення перевага емерджентності систем: кожен працівник, як складова системи, має унікальний набір знань, використання яких у команді зробить працівника сильнішим, а відповідні знання – корисними та доречними. Обмін знаннями здійснюється

завдяки колективному обговоренню ідей та проєктів, під час одержання командою нових фактів та залучення їх з метою здійснення інноваційної діяльності [9, с. 138; 10, с. 184].

Таблиця 2 – Погляди науковців на характерні ознаки Agile-менеджменту, відмінні від традиційного менеджменту

Особливості традиційного менеджменту	Особливості Agile-менеджменту	Автори
процеси та інструменти	люди та командна робота	Силкіна Ю.О., Кім О.О., Козлова В.В., Josh Bersin
планове виконання контракту	співпраця із замовником	Силкіна Ю.О.
дотримання початкового плану	адаптивність до змін	Силкіна Ю.О., Кім О.О., Козлова В.В.
	безперервне постачання цінного для замовника продукту	Кім О.О., Козлова В.В., Якубенко І. М.
	гнучкість у процесі реалізації проєкту	
вичерпна документація	працюючий продукт	Силкіна Ю.О., Якубенко І. М.
організація-машина	організація-живий організм	Ільків Ю.І.
ієрархія в роботі	використання лідерських якостей серед підлеглих	Ільків Ю.І., Josh Bersin
	обмін знаннями – у процесі обговорення ідей та проєктів	Ільків Ю.І.
виконання завдань відповідно до посадових інструкцій	підвищення повноважень співробітників, самоорганізація учасників	Ільків Ю.І., Josh Bersin, Якубенко І. М.
внесення змін на пізніх етапах є небажаним, оскільки може викликати втрати ресурсів та часу	можливість внесення змін на будь-якому етапі, зокрема на завершальному	
основними ресурсами є матеріальні та фінансові	формування культури навчання, розвиток трудових ресурсів	Josh Bersin
контроль за допомогою звітності	контроль за проєктом через зворотній зв'язок від співробітників	
відсутність чітких принципів, цілей та цінностей підприємства	узгодження принципів, цілей та цінностей підприємства	

Джерело: побудовано авторами за даними [3, с. 52; 9, с. 138; 11, с. 97; 12, с. 167-170; 13].

Отримані результати дослідження підходів науковців до характеристики сутності та характерних ознак Agile-менеджменту вказують на наявність дотичностей у деяких аспектах. Це дозволяє систематизувати розглянуті підходи та сформулювати власне визначення терміну Agile-менеджмент, під яким варто розуміти сукупність принципів управління, здатних забезпечити оперативне досягнення результату завдяки гнучкому та інноваційному підходу до виконання завдань на умовах максимально ефективного використання ресурсів та залучення працівників до командної та ціннісно-орієнтованої співпраці.

Безсумнівно використання технологій Agile-менеджменту суб'єктами бізнесу в сучасних кризових умовах є більш виправданим порівняно з традиційним підходом. За даними 16-го щорічного звіту із впровадження Agile-методик, складеного за результатами опитування співробітників організацій різних країн у 2022 році, технології Agile швидко поширюються за межами США – серед країн Азії та Європи, зокрема, в Україні. На думку опитаних, використання Agile-технологій допомагає: прискорити вихід бізнес-організації на ринок (52% респондентів), покращити стан ведення бізнесу та моральний клімат у команді (42% і 35% опитаних відповідно). Разом із тим, існують перешкоди, які стримують розповсюдження технологій гнучкого

менеджменту, зокрема: недостатня участь з боку керівництва (42% респондентів), недостатні знання про Agile (40%) та загальний опір бізнес-організації змінам (39%) [14].

Тому для популяризації гнучкого менеджменту вважаємо за доцільне підвищувати рівень знань про Agile. Зменшення опору інноваціям та навіть підвищення підтримки з боку керівництва можна досягти за умови усвідомлення та сприйняття того, що Agile – це, перш за все, зміни. Такий підхід вимагає формування цілісної комунікаційної стратегії в управлінні змінами, що в кінцевому результаті сприятиме досягненню успіху.

Основою сучасної парадигми Agile-менеджменту, актуальної для економіки України, є практичне застосування концепції забезпечення сталого розвитку та пошуки шляхів виходу з кризової ситуації в умовах воєнного стану. У свою чергу, це включає забезпечення умов виживання бізнес-організацій в умовах невизначеності, інформаційної мінливості та потреби в адаптації до змін зовнішнього середовища. В умовах багатофакторного зовнішнього впливу ускладнюється пошук нових шляхів виходу суб'єктів бізнесу з кризової ситуації, а також забезпечення саморегулювання їх управлінських систем, якість яких впливає на результати діяльності та окреслює концепції подолання кризи [1, с. 168-169].

Підсумовуючи розглянуті принципи Agile-менеджменту [6, с. 109-110; 15, с. 143-144; 16, с. 157], варто виокремити такі, які можуть бути застосованими в управлінні бізнес-організаціями на сучасному етапі кризового стану ринкового середовища України:

- перехід до гнучкого менеджменту має розглядатися не як технологія, а з позиції стратегії безперервного формування нової продукції та модернізації бізнес-процесів;

- Agile-менеджмент має бути складовою загальної корпоративної стратегії підприємства, узгодженої з іншими компонентами;

- впровадження технологій Agile-менеджменту повинно забезпечувати формування конкурентних переваг для бізнес-організації;

- пошук та вибір життєздатних ринків, технологій та можливостей для виготовлення якісних продуктів;

- відкритість і прозорість інформації з метою безперервних покращень та вдосконалень;

- повага та виправдана довіра є основою продуктивних відносин у команді;

- сміливість виконувати більш складні завдання та постійне вдосконалення;

- забезпечення потреб клієнтів є основним пріоритетом, адже успішність виконання завдань впливає на фінансовий результат бізнесу в короткострокову вимірі та на стабільну співпрацю – у довгостроковому;

- формування належних умов для розвитку професіоналізму членів команди та наділення їх повноваженнями;

- налагодження особистої комунікації з метою максимально ефективного донесення інформації до команди та поширення її між учасниками;

- формування командних цінностей, які важливі та зрозумілі для кожного учасника (за рахунок забезпечення самоорганізації команди).

Agile-менеджмент передбачає формування трьох основних ролей у команді: керівники, інвестори та замовники. Залежно від типу бізнес-організації відповідні ролі можуть бути реалізовані однією і тією ж групою людей. Варто розглянути вплив Agile технологій на кожну з цих ролей окремо. Впровадження Agile передбачає виконання функціональними керівниками лише завдань моніторингу та контролю, адже команда працівників стає саморегульованою. Тобто, з менеджменту бізнес-організації знімається зайве управлінське навантаження. При цьому, як показує практика, команди здатні продуктивно працювати без постійного контролю з боку керівництва за рахунок таких чинників: гнучкі команди є більш продуктивними; обсяг непродуктивної та непотрібної роботи зменшується; використання ітеративних циклів допомагає виявити й виправити помилки на ранніх етапах [11, с. 98].

Створення і розвиток нової парадигми Agile-менеджменту, а також пошуки шляхів налагодження функціонування в кризових умовах забезпечуватиме створення нового покоління управлінців, здатних системно та креативно мислити, швидко адаптуватися до соціальних і

культурних змін, забезпечувати міцну базу соціальної відповідальності. У цьому контексті необхідна нова система парадигми Agile-менеджменту, спроможна забезпечити нові вимоги сталості завдяки повному переосмисленню ролі суспільства в подоланні кризи. Сучасні технології впливають на формування нових видів праці, відповідних робочих місць та професій.

Відповідні впливи вимагають від менеджменту бізнес-організацій переосмислення операційних моделей розвитку. Удосконалені бізнес-моделі формують додаткові джерела доходів за рахунок оперативного доступу до необхідної інформації, що формує потребу в постійній підтримці своєї здатності до інновацій та безперервного розвитку.

Одним із основних викликів сучасності є гіперконкуренція та мінливість зовнішнього середовища, відповідно, має місце невідповідність традиційного менеджменту сучасним викликам. Використання Agile-менеджменту забезпечує конкурентні переваги бізнесу завдяки розвитку горизонтальних зв'язків і швидкого підлаштування під потреби ринку. Бізнес-організація, яка володіє подібною гнучкістю, має змогу ефективно конкурувати на динамічних ринках в умовах кризи.

Висновки. Динамічні зміни ринкового середовища в Україні та світі й постійна трансформація глобальних процесів ставить перед бізнес-організаціями численні завдання і виклики. Стратегічно орієнтована система управління дозволяє організації виживати в довгостроковій перспективі, що особливо актуально в умовах загострення кризових явищ у національній економіці України. Agile-менеджмент відрізняється від традиційного управління як з позиції стратегії, так і тактики. Інноваційним підходом Agile-менеджменту є, перш за все, гнучкість системи. Технології Agile є необхідним атрибутом сьогодення, що по-новому формує цінності та принципи функціонування успішного бізнесу в умовах невизначеності. Технології Agile-менеджменту допомагають вирішити багато завдань, що стосуються управління підприємством, зокрема таких: як ефективно координувати роботу інноваційних команд, як покращити якість їх роботи та об'єктивно оцінити ефективність виконання завдань відповідно до очікувань клієнта. Перспективою подальших досліджень є питання пошуку прогресивних напрямів розвитку проєктної команди у контексті Agile-менеджменту.

Список використаних джерел

1. Воронкова В.Г., Нікітенко В.О. Філософія цифрової людини і цифрового суспільства: теорія і практика: монографія. Львів-Торунь: Liha-Pres, 2022. 460 с.
2. Галушка З.І. Agile-менеджмент як інноваційний підхід до управління проєктами. *Економіка та управління підприємствами*. 2020. Випуск 47. С. 76-79.
3. Силкіна Ю.О. Agile-менеджмент – ефективна практика системи управління підприємством. *Туризм XXI століття: глобальні виклики та цивілізаційні цінності* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Пряшів, 10-11 квітня 2019 р), Київ: КНТЕУ, 2019, 51-53. DOI: <http://doi.org/10.31617/k.knute.2019-04-12.19>
4. Галушка З.І. Гнучкі методи управління проєктами: роль проєктного менеджера. *Проблеми системного підходу в економіці*. 2021. Випуск 4 (84). С. 37-43. DOI: <https://doi.org/10.32782/2520-2200/2021-4-5>
5. Лавриненко С.О., Кисельова Ю.В. Agile-менеджмент – інноваційний підхід в системі управління підприємствами. *The XVIII International Science Conference «Perspective directions for the development of science and practice»* (Athens, June 14-16, 2022), Greece, 51-53.
6. Цифрова економіка як фактор економічного зростання держави: колективна монографія. За заг. ред. О.Л. Гальцової. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2021. 364 с.
7. Концева В.В. Зелена А.А. Проблеми створення та функціонування управлінської команди на підприємстві. *Вісник національного транспортного університету*. 2014. № 17. С. 47-51.
8. Приймак В., Корж Б. Гнучкі моделі управління командною роботою інжинірингових проєктів. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Економіка*. 2019. Вип. 6(207). С. 21-27. DOI:10.17721/1728-2667.2019/207-6/3
9. Ільків Ю.І. Особливості використання Agile-менеджменту інноваційно-активними підприємствами. *Механізм функціонування громадянського суспільства: збірник тез Всеукраїнської наукової конференції здобувачів вищої освіти* (Львів, 20.11.2020). Львів: Львів ДУВС, 2020, 136-139.

10. Журавель К.О. Методологія аналізу AGILE-менеджмент 3.0 підприємств в умовах цифровізації. *Публічне управління в системі координат: демократія, децентралізація, місцеве самоврядування*: тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції (Мелітополь, 18 жовтня 2019 р). Мелітополь: ФОП Однорог Т.В., 2019, 182-185.
11. Кім О.О., Козлова В.В. Перспективи застосування методології Agile менеджменту в управлінні ІТ-проектами. *Соціальна економіка*. 2019. №. 58. С. 95-99. DOI: 10.26565/2524-2547-2019-58-12
12. Якубенко І.М. Agile-менеджмент, як дієве управління проектами для цілеспрямованих команд. *Економіка. Менеджмент. Бізнес*. № 4 (22). 2017. С.167-172.
13. Josh Bersin Learning from Facebook and IBM: 7 Keys to Business Agility. *Forbes*. 2012. URL: <https://www.forbes.com/sites/joshbersin/2012/05/26/agile-management-7-keys-to-success/?sh=24ff05dc343b> (дата звернення: 14.03.2023).
14. 16th State of Agile Report. 2022. URL: <https://digital.ai/resource-center/analyst-reports/state-of-agile-report/> (дата звернення: 20.03.2023).
15. Мішеніна Г.А., Павленко Д.С. Особливості та перспективи застосування Agile в діяльності органів публічної влади в умовах трансформаційних перетворень системи державного управління України. *Вісник Сумського державного університету. Серія Економіка*. 2020. № 4. С. 139-151. DOI: 10.21272/1817-9215.2020.4-16
16. Хомич О.В., Артеменко Л.П. Стратегічне Agile управління сучасними організаціями. *Фаховий збірник наукових праць «Проблеми системного підходу в економіці» (НАУ)*. 2019. № 6(74). С.155-159.

References

1. Voronkova V.G., Nikitenko V.O. (2022). Philosophy of digital man and digital society: theory and practice: monograph. Lviv-Torun: Liha-Press, 460 (in Ukr.).
2. Galushka Z.I. (2020). Agile management as an innovative approach to project management. *Economics and enterprise management*, 47, 76-79.
3. Silkina Yu.O. (2019). Agile management – effective practice of the enterprise management system. *XXI century tourism: global challenges and civilizational values*: materials of international science and practice conf. (Pryashiv, April 10-11, 2019). Kyiv: Kyiv. national trade and economy univ., 51-53 (in Ukr.).
4. Galushka Z.I. (2021). Flexible methods of project management: the role of project manager. *Problems of the systemic approach in economics*, 4 (84), 37-43.
5. Lavrynenko S.O., Kiselyova Yu.V. (2022). Agile management is an innovative approach in the enterprise management system. The XVIII International Science Conference «Perspective directions for the development of science and practice» (Athens, June 14-16, 2022), Greece, 51-53.
6. Galtsova O.L. and other (2021). The digital economy as a factor in the economic growth of the state: a collective monograph. Kherson: Helvetica Publishing House, 364 (in Ukr.).
7. Kontseva V.V., Zelena A.A. (2014). Problems of creating and functioning of the management team at the enterprise. *Bulletin of the National Transport University*, 17, 47-51.
8. Pryimak V., Korzh B. (2019). Flexible models of teamwork management of engineering projects. *Bulletin of Taras Shevchenko Kyiv National University. Series: Economy*, 6(207), 21-27.
9. Ilkiv Yu.I. (2020). Features of the use of Agile management by innovative and active enterprises. *The mechanism of civil society functioning*: a collection of theses of the All-Ukrainian scientific conference of higher education graduates (Lviv, November 20, 2020), Lviv: LvDUVS, 136-139 (in Ukr.).
10. Crane K.O. (2019). Analysis methodology of AGILE-management 3.0 of enterprise in conditions of digitalization. *Public administration in the coordinate system: democracy, decentralization, local self-government*: theses of reports of the All-Ukrainian Scientific and Practical Conference (Melitopol, Ukraine, 10/18/2019), Melitopol: FOP Odnorog T.V., 182-185 (in Ukr.).
11. Kim O. O., Kozlova V. V. (2019). Prospects for the application of Agile management methodology in IT project management. *Social economy*, 58, 95-99.
12. Yakubenko I.M. (2017). Agile management as effective project management for purposeful teams. *Economy. Management. Business*, 4 (22), 167-172.
13. Josh Bersin (2012). Learning from Facebook and IBM: 7 Keys to Business Agility. *Forbes*. URL: <https://www.forbes.com/sites/joshbersin/2012/05/26/agile-management-7-keys-to-success/?sh=24ff05dc343b> (Accessed 14.03.2023).
14. 16th State of Agile Report (2022). URL: <https://digital.ai/resource-center/analyst-reports/state-of-agile-report/> (Accessed 20.03.2023).

15. Mishenina, G.A., Pavlenko, D.S. (2020). Peculiarities and prospects of using Agile in the activities of public authorities in the conditions of transformations of public administration system in Ukraine. *Bulletin of Sumy State University. Economy series*, 4, 139-151.

16. Khomych O.V., Artemenko L.P. (2019). Strategic Agile management of modern organizations. *Professional collection of scientific works «Problems of a systemic approach in economics» (NAU)*, 6(74), 155-159.

NOSAN Nataliia

Dr. Sc. (Economics), Professor,
Bohdan Khmelnytsky National University
of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

SPILNICHENKO Maxym

PhD student,
Bohdan Khmelnytsky National University
of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

INCREASING THE EFFICIENCY AND ADAPTABILITY OF BUSINESS IN CRISIS CONDITIONS BY USING AGILE-MANAGEMENT

Introduction. In the conditions of uncertainty and informational stochasticity, it is extremely important for business organizations to be able to adapt to today's unstable environment. Today, the role of forming the concept of ensuring sustainable development and finding a way out of crisis conditions is growing. For Ukrainian economic space, these conditions are complicated by military aggression and the imposition of martial law on the state territory. In turn, it exacerbates the need to find ways to bring business out of a crisis situation and ensure self-regulation of management system. In this context, consideration of the prospects of using Agile management technologies in the activities of enterprises in order to ensure their necessary flexibility and adaptability to modern socio-economic conditions of business becomes especially relevant.

Purpose. The research aims at outlining the prospects for improving efficiency and achieving business adaptability in crisis conditions with the help of Agile management technologies in Ukraine.

Methods. There are used the following methods of scientific research: systematization in studying the interpretation of «flexible management» category and its key features; generalization in determining the benefits of using flexible management at enterprises in wartime conditions.

Results. The study substantiates the essence of Agile management. The properties that distinguish Agile management from traditional management are characterized. The advantages of using Agile management in business organizations management in crisis conditions in Ukraine are singled out. The main roles in the Agile team (manager, investor and customer) are described.

Originality. A proper definition of the term Agile-management is proposed, which should be understood as a set of management principles capable of ensuring prompt achievement of results by flexible and innovative approach to the performance of tasks under the conditions of the most efficient use of resources and the involvement of employees in team and value-oriented cooperation.

Conclusions. Dynamic changes in market environment of Ukraine and the world, constant transformation of global processes create some challenges to business organizations. A strategically oriented management system allows the organization to survive in long term, which is especially relevant in the conditions of worsening crisis phenomena in the national economy of Ukraine. Agile management differs from traditional management in both strategy and tactics. The innovative approach of Agile management is, first of all, the flexibility of the system. Agile technologies are a necessary attribute of nowadays, which in a new way shapes the values and principles of functioning of a successful business in conditions of uncertainty. Agile management technologies help solve many tasks related to enterprise management.

Keywords: business, enterprise, management, Agile management, crisis, adaptability, efficiency.

Одержано редакцією: 21.03.2023
Прийнято до публікації: 18.05.2023

РОЗВИТОК РЕГІОНІВ, ГАЛУЗЕЙ ТА ВИДІВ ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

DEVELOPMENT OF REGIONS, INDUSTRIES AND TYPES OF ECONOMIC ACTIVITY

УДК 336.7

DOI: <https://doi.org/10.31651/2076-5843-2023-1-2-70-86>

ЛІТОВЦЕВА Вероніка Євгенівна

аспірант кафедри фінансових технологій та підприємництва, Сумський державний університет, м. Суми, Україна

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1170-2481>

v.litovtseva@biem.sumdu.edu.ua

БРИЧКО Марина Михайлівна

кандидат економічних наук, доцент, Технологічний інститут Блекінге, Швеція; Сумський державний університет, Україна.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9351-3280>

m.brychko@biem.sumdu.edu.ua

РЕТРОСПЕКТИВНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ДИНАМІКИ ЗМІН СУСПІЛЬНОЇ НЕДОВІРИ ДО ФІНАНСОВОГО СЕКТОРУ В КОНТЕКСТІ ОСНОВНИХ ПОДІЙ²

У статті розглянуто особливості виникнення і розвитку суспільної недовіри до банківської та небанківської системи України в контексті основних подій. Проаналізовано статистичні показники функціонування фінансового сектору України і виділено основні події, які вплинули на їх зміну, що дало змогу провести періодизацію етапів загострення й стабілізації недовіри окремо для банківської та небанківської системи з урахуванням поведінкових реакцій економічних суб'єктів для кожного періоду.

Ключові слова: суспільна недовіра, фінансовий сектор, банківська система, небанківська система, фінансова стабільність, поведінка економічних суб'єктів, небанківські фінансові установи, банки.

Постановка проблеми. Сучасний фінансовий сектор є одним з ключових компонентів економічної системи, який має значний вплив на суспільне благополуччя та стабільність. Однак, протягом останніх десятиліть спостерігається зростання недовіри до фінансового сектору в багатьох країнах світу. Не виключенням є і Україна. Ця суспільна недовіра є особливо виразною в кризовий та посткризовий період в країнах із перехідною економікою, а тому може мати серйозні наслідки для функціонування фінансової системи й економічного розвитку.

На сьогодні для України є характерною значна фінансіалізація економіки, а несприятливі тенденції у вигляді політичних криз, пандемії та війни посилюють дисбаланс у фінансовому секторі економіки. В таких умовах можна стверджувати про існування усталеної суспільної недовіри до фінансового сектору, що загрожує як фінансовій стабільності та економічній стійкості, так і соціальній кооперації. Окрім цього, недовіра економічних суб'єктів до фінансового сектору може стати причиною зривів кредитних платежів та депозитних виплат, провокувати зниження ліквідності та банкрутства, викликаючи фінансовий хаос, що особливо небезпечно для економічної безпеки країни в умовах війни.

У такому контексті, вивчення динаміки змін суспільної недовіри до фінансового сектору є надзвичайно важливим завданням. Розуміння факторів та подій, які сприяють або послаблюють цю недовіру, може мати суттєвий вплив на стан фінансової системи та подальший її розвиток.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розвиток фінансового сектору економіки залежить від ефективного перерозподілу фінансових ресурсів між окремими її галузями. Такий процес перерозподілу покладено на діяльність банківських і небанківських фінансових установ [1 ; 2; 3]. Варто зазначити, що дослідженню проблеми побудови довіри та подолання недовіри до

²Статтю підготовлено в межах виконання науково-дослідної роботи молодих учених на тему «Імітаційне моделювання траєкторії впливу поведінкових атракторів на макроекономічну стабільність: роль транспарентності та суспільної довіри» (№ державної реєстрації 0121U100469).

банківського сектору присвячена переважна більшість робіт учених, які розглядали явище довіри у фінансовому секторі в українському науковому просторі, адже за період незалежності України саме банківський сектор сформувався як домінуюча складова фінансової системи країни. Так, питання недовіри до банківської системи підіймалось в дослідженнях в контексті антикризового управління економікою [4]; економічної безпеки країни [5; 6]; пошуку методів відновлення довіри до банківських установ [7; 8; 9]. При цьому історично-часовий аналіз та періодизацію довіри до банківського сектору було проведено у дослідженні М. Бричко [5].

Якщо дослідженню недовіри у банківському секторі присвячено достатньо уваги наукової спільноти, то недовіра до небанківських фінансових послуг значно рідше висвітлюється у вітчизняних наукових дослідженнях. Науковці розглядали недовіру до небанківського сектору так: як основну проблему ринку небанківських фінансових послуг [10]; як причину низької ефективності реформ у регулюванні небанківськими фінансовими установами [11; 12; 13]. Хоча саме недовіра до небанківських фінансових послуг перешкоджає забезпеченню руху грошових потоків, тим самим шкодить суспільному відтворенню [10], проте періодизацію становлення суспільної недовіри до небанківської системи не було проведено раніше.

Таким чином, наявні наукові роботи підтверджують важливість подолання суспільної недовіри як до банківського так і парабанківського секторів економіки. При чому аналіз останніх досліджень і публікацій показав відсутність комплексного підходу до аналізу історично-часових причин виникнення суспільної недовіри, а також періодів її загострення, який би враховував діяльність банківських і небанківських фінансових установ.

Мета статті полягає в дослідженні становлення та еволюції суспільної недовіри до фінансового сектору та її періодизація, шляхом аналізу основних подій історичного розвитку банківського та небанківського фінансових секторів за роки незалежності України.

Викладення основного матеріалу дослідження. За період існування незалежної України банківська система сформувалася як динамічна та прозора система фінансового ринку, чого не можна сказати про небанківську (парабанківську) фінансову систему. Так, банківська система значно випереджає парабанківську за ключовими кількісними показниками (кількість установ, обсяги активів, питома вага активів у ВВП) [14]. Науковці відзначають надзвичайно високий рівень недовіри до небанківських фінансових установ (НФУ), який пов'язаний з недосконалістю регулювання ринку, непрозорістю механізмів обліку та оприлюднення інформації зі сторони держави, неорганізованістю ринку небанківських послуг, низьким рівнем фінансових знань громадян, щодо спектру та характеру діяльності НФУ [15].

Важливою складовою з'ясування причин розвитку недовіри до небанківської фінансової системи є проведення ретроспективної оцінки становлення та розвитку ринку НФУ в Україні. Беручи до уваги специфіку функціонування небанківського сектору України можна виділити наступні етапи формування недовіри до нього, що зображено на рисунку 1.

Саме тому, пропонуємо провести ретроспективне дослідження суспільної недовіри до фінансового сектору економіки окремо для банківської та пара банківської системи фінансового сектору економіки.

Перший етап – 1991-2001 рр. Побудова основних фінансових інституцій в Україні у 1991 році відбувається на ґрунті глобальної суспільної недовіри до фінансових послуг, що вплинуло на небанківську фінансову систему. Причиною цього стало неповернення вкладів фізичних осіб в Сбербанк СРСР та відмови від зобов'язань Держстраху СРСР після проголошення Україною незалежності. Слід зазначити, що такий негативний досвід заклав підвалини недовіри до фінансового сектору, оскільки населення, що тривалий час було впевнене у надійності та платоспроможності Сбербанку СРСР втратило свої заощадження. У перші роки незалежності, незважаючи на відсутність належного контролю, в Україні почали активно відкриватися страхові компанії та кредитні спілки, при чому до 2003 року в країні не існувало органу державного регулювання та нагляду для НФУ. Так, контроль за страховими організаціями частково здійснював «Укрстрахнагляд», проте його повноваження не охоплювали в достатній мірі діяльність страховиків [16]. Вимоги до статутного капіталу страхових організацій були надзвичайно ліберальні до 1996 року, і лише у 1999 році страхові компанії перейшли під

відомство Міністерства фінансів України. Такі умови сприяли спочатку істотному збільшенню кількості страхових компаній, а потім їх масовому банкрутству, через підвищення вимог до статутного капіталу.

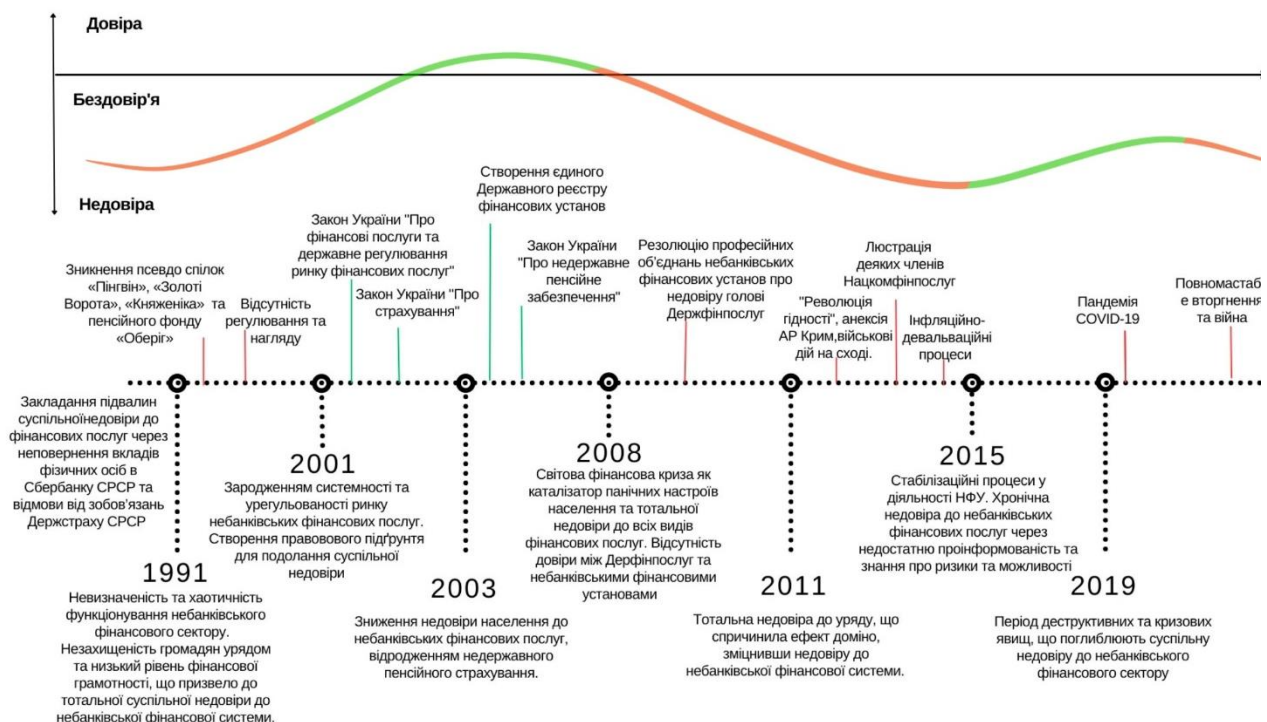

Рисунок 1 – Ретроспективне дослідження суспільної недовіри для небанківського фінансового сектору України

Джерело: побудовано авторами

Існування кредитних спілок (КС) в СРСР стало можливим лише з 1988 році, тому для населення України це була зовсім нова сфера фінансових послуг. Важливо відмітити, що система кредитних спілок ніяким чином не контролювалася на законодавчому рівні, а їх реєстрація проводилася на рівні територіальних органів державної влади. Такі умови не сприяли підзвітності КС, тому фінансову звітність надавали лише 250 з 600 працюючих КС (за 2000 р.), при чому лише 102 з них були членами Національної асоціації кредитних спілок України [15].

В свою чергу, громадяни проявляли певну наївність та фінансову безграмотність у сфері кредитування, через відсутність належного досвіду. Результатом «сліпої» впевненості населення та відсутності державного регулювання стало утворення фінансових пірамід під видом кредитних спілок. Резонансним вважається зникнення псевдо спілки «Пінгвін» (м. Біла Церква), що обікрала більше 10 тис. осіб [17]. До числа фінансових пірамід також відносять такі КС: «Золоті Ворота» (м.Київ), «Офіцерський кредит» (м. Дніпро), «Княженіка» (м. Кременчук), їх діяльність припала на 1993-2000 рр. [18].

Діяльність недержавного пенсійного страхування цього періоду також характеризується слабким регулюванням та наглядом. Фонди утворювались у відповідно до Закону України «Про господарські товариства», ухваленого в 1991 р., або на основі прийнятого у 1993 р. Декрету Кабінету Міністрів України «Про довірчі товариства», при цьому їх діяльність та повноваження ніяк не контролювалися на державному рівні. Науковці вважають, що це призвело до того, що переважна більшість організацій ніяким чином не стосувалася пенсійного страхування [19]. Більшість недержавних пенсійних фондів функціонувала у формі довірчих товариств, що не підлягали звітності. Станом на 1996 рік з 4114 довірчих товариств лише 264 зберегли свій статус після ліцензування [15]. Після перевірок діяльності довірчих товариств у 1995 році в багатьох із них було виявлено ознаки шахрайської та злочинної діяльності. Найбільші грошові збитки було

завдано недержавним пенсійним фондом «Оберіг», до складу якого входило близько 40 компаній. Слід зазначити, що шахрайство НФУ спричинило хвилю невдоволення та обурення населення, які проявились у мітингах та страйках в певних регіонах України.

Таким чином, функціонування небанківської фінансової системи 1991-2001 рр. характеризується невизначеністю та хаотичністю. Не маючи належного досвіду, економічні суб'єкти відносились до фінансових послуг опортуністично, а той досвід що був до проголошення незалежності, залишив негативний відбиток, а тому вони відчували страх по відношенню до послуг НФУ. Як наслідок, шахрайські схеми та фінансові піраміди були підсилені слабким регулюванням, незахищеністю громадян урядом та низьким рівнем фінансової грамотності, що призвело до тотальної суспільної недовіри до небанківської фінансової системи, не залишаючи шансу для побудови належних когнітивних реакцій у суб'єктів та гідної фінансової поведінки. Економічні суб'єкти побоюючись потрапити у руки шахраїв або фінансову піраміду, засуджувало та панічно уникало співпраці з НФУ.

Другий етап – 2001-2003 рр. Цей етап можна вважати зародженням системності та урегульованості ринку небанківських фінансових послуг. Перевірки та мітинги 2000 років показали, що правова система була не готова до розвитку НФУ, саме тому, було прийнято низку законів, які б сприяли закладенню бази державної політики у цьому напрямі фінансових відносин. У 2001 році було прийнято Закон України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринку фінансових послуг» [20], у якому було визначено повноваження, перелік послуг та функції фінансових установ. Цей документ дав можливість створити Державну комісію з регулювання ринків фінансових послуг України, яка майбутньому ввійшла до складу державного органу регулювання діяльності НФУ. Також у 2001 році було затверджено Закон України «Про страхування» у новій редакції, відповідно до нього було змінено вимоги до статутного капіталу страхових компаній, для ризикових видів страхування – сума еквівалентна 1 млн. євро, для діяльності зі страхування життя статутний капітал мав бути не менше 1,5 млн. євро [21]. Такі нововведення дозволили відсіяти не надійні страхові компанії та сприяли злиттю менших страховиків у потужні страхові організації, серед яких страхова компанія «Універсальна», що й до сьогодні входить у топ 10 страхових компаній України [22].

Таким чином, цей період характеризується спробами уряду в налагодженні системи державного регулювання та нагляду за ринками небанківських фінансових послуг. Це сприяло розсіянню недовіри до фінансового сектору, проте не сприяло побудові довіри. Можна сказати, що населення демонструвало бездовіря до фінансового сектору, обачно користуючись фінансовими послугами, перевіряючи можливі ризики та загрози.

Третій етап – 2003-2008 рр. Цей період часу можна вважати етапом зниження недовіри населення до небанківських фінансових послуг. Вперше було створено орган центральної виконавчої влади в компетенцію якого входило регулювання ринків фінансових послуг. Маючи достатньо повноважень та мотивації, Держфінпослуг впроваджувало дієві заходи у сферах захисту споживачів фінансових послуг, запобігання відмиванню коштів отриманих злочинним шляхом та співпраці з іншими відомствами для правової реформації ринків НФУ. Так, у 2003 було створено єдиний Державний реєстр фінансових установ, в наслідок чого відбулася їх перереєстрація та ліцензування. Слід зазначити, що лише третина кредитних спілок отримала ліцензію на продовження діяльності. Зміни до Закону України «Про оподаткування прибутку підприємств» 2003го року сприяли розвитку страхування життя як виду страхових послуг, за рахунок віднесення до валових витрат страхових платежів працівників підприємств. Окрім цього, цей період характеризується відродженням недержавного пенсійного страхування після прийняття Закону України «Про недержавне пенсійне забезпечення» у 2004 році [23]. Враховуючи негативний попередній досвід та недовіру до цього виду фінансових послуг, прийняті в Законі положення чітко прописували механізми гарантування вкладів громадян.

Проведені заходи сприяли подоланню суспільної недовіри до небанківських фінансових послуг, громадяни почали почуватися захищеними та впевненими, а тому почали частіше довіряти свої кошти НФУ, про це свідчить статистична звітність за період 2003-2008 років. Так,

обсяги активів кредитних спілок, страхових компаній та недержавних пенсійних фондів збільшилися з 21,71 млрд. грн у 2004 році до 62,85 млрд грн у 2008 році [24].

Четвертий етап – 2008-2011 рр. Цей проміжок часу став викликом для світової фінансової системи, в тому числі й для української. Світова фінансова криза 2008-2009 років стала каталізатором панічних настроїв населення та тотальної недовіри до всіх видів фінансових послуг. У ці роки відбулося значне погіршення показників діяльності НФУ [25], через зниження доходів економічних суб'єктів, девальвацію національної валюти, зростання кількості безробітних та скорочення заробітних плат. Домогосподарства не були в змозі сплачувати відсотки за взяті раніше позики, а фінансові установи знаходилися на межі банкрутства та не мали змоги повернути кошти вкладників. Така ланцюгова реакція спричинила масову суспільну недовіру до фінансових установ. Окрім цього, у 2009 році відбулася перебудова управління Держфінпослуг, адже діюча структура наділяла надто широкими владними повноваженнями щодо нагляду за діяльністю НФУ одну особу.

У листопаді 2010 року було підписано Резолюцію професійних об'єднань небанківських фінансових установ про недовіру голові Держфінпослуг [26], у якій представники небанківських фінансових установ повідомили, що деякі посадові особи, зокрема В. О. Волга, не виконує своїх основних функцій та не сприяє оздоровленню фінансових ринків, а навпаки завдяки існуючим повноваженням тисне на НФУ, пригнічуючи здорову конкуренцію між фінансовими установами. Відсутність співпраці між регулюючим органом та фінансовими установами в значній мірі дезорієнтували населення, підірвавши довіру як до Держфінпослуг так і до НФУ. Протистояння Держфінпослуг та небанківських фінансових установ продовжилось. Так, працівники наглядової установи були задіяні у низці корупційних скандалів, а високопосадовці, в свою чергу, повідомляли у ЗМІ про неправомірну діяльність деяких фінансових установ. Наслідком таких нестабілізаційних процесів стало утворення слідчої комісії ВРУ щодо дослідження кризових явищ на ринку небанківських фінансових послуг [27].

Таким чином, можна сказати, що цей період характеризується недовірою на всіх рівнях: недовіра громадян до НФУ, недовіра НФУ до Держфінпослуг і навпаки, та недовіра ВРУ до Держфінпослуг та НФУ. Паніка та страх втратити кошти внаслідок світової фінансової кризи супроводжувалися хаотичністю в регулюванні ринками НФУ, що підсилювало та укоріняло недовіру до фінансового сектору.

П'ятий етап – 2011-2015 рр. Починаючи з 2011 року починається післякризове відновлення, відбуваються позитивні зміни в динаміці показників економічного розвитку України, у тому числі на небанківському фінансовому ринку. Збільшення активів НФУ відбулося на 14,3% на кінець 2011 року, в порівнянні з аналогічним періодом 2010 року [28]. У 2013 спостерігається збільшення кількості НФУ, їх кількість налічує 2049, порівняно з 1979 установами 2011 року [29]. У 2012 році було змінено регулюючий орган влади на Нацкомфінпослуг. Керівництво утвореного органу продемонструвало новий підхід до державного регулювання, зосередившись на реформуванні державного регулювання ринків небанківських фінансових послуг за для подолання недовіри до системи НФП та захисту інтересів споживачів. Проте така «відлига» тривала не довго, населення країни вважало тогочасну владу нездатною керувати країною та забезпечити гідне майбутнє, а тому вираженням недовіри до влади стала «Революція гідності», що почалася у 2013 році та була початком політичної кризи, за якою слідували такі події як анексія АР Крим та розгортання військових дій на сході України. Зміни державного керівництва торкнулися і Нацкофінпослуг. Так, друге півріччя 2014 року комісія була частково «заморожена» та не здійснювала регулювання діяльності НФУ належним чином, адже деяких з її членів було «люстровано», а деякі, боявшись, що їх спідає така ж доля, пішли за власним бажанням. В результаті, серед членів колегіального органу залишилася одна людина, тому до лютого 2015 орган не працював в повній мірі, оскільки видачу ліцензій, реєстрацію НФУ було тимчасово припинено.

Політична криза та військові дії на сході країни вплинули не лише на рівень урегульованості на небанківському фінансовому ринку, а й на економіку країни загалом (рівень падіння ВВП у 2015 році порівняно з 2013 роком склав 16% [30]), що мало негативні наслідки

для НФУ. У зв'язку з прийняттям неефективних політичних рішень відбулось скорочення реальних доходів населення, а рівень інфляції та девальвації гривні сягнув критично високого рівня. Як наслідок, збільшилась кількість неплатоспроможних фінансових установ, кількість страхових компаній скоротилася з 407 у 2013 році до 382 у 2015, така ж ситуація і з кредитними спілками та недержавними пенсійними фондами, їх чисельність зменшилася на 40 та 9 установ відповідно [31].

Таким чином, кризові 2014-2015 роки показали тотальну недовіру до уряду, громадяни перебували у стані паніки та хаосу, що спричинило ефект доміно, зміцнивши недовіру до небанківської фінансової системи. Населення знаходилося у стресовому стані, а тому, маючи негативний попередній досвід, економічні суб'єкти не наважувалися довіряти свої кошти фінансовим установам.

Шостий етап – 2015-2019 рр. Цей етап функціонування небанківського фінансового сектору характеризується стабілізаційними процесами у діяльності НФУ. Так, залежно від виду фінансових послуг в період з 2015 по 2018 роки, не зважаючи на скорочення кількості НФУ, спостерігається збільшення їх активів та обсягів наданих послуг. Активи фінансових компаній за період 2015-2018 рр. зросли на 29497 млн. грн. (на 23,5 %), обсяги наданих послуг збільшилися на 50747 млн. грн у 2018 році, що на 42 % більше, ніж у 2015 році. Схожа динаміка простежується і на ринку діяльності ломбардів. Не зважаючи на те, що їх кількість за цей період було зменшено через підвищення вимог до капіталу, кількість структурних підрозділів збільшилася на 24% [32]. Негативним аспектом розвитку ломбардів є те, що це є індикатором макроекономічної нестабільності в країні та погіршення рівня життя населення, адже такий вид фінансових послуг задовольняє зростаючу потребу населення у швидких коштах без перевірки кредитної історії.

Гірше розвивалися кредитні спілки та страхові компанії, обсяги надання послуг та суми активів майже не змінилися за досліджуваний період. В свою чергу, науковці пов'язують застій у розвитку кредитних спілок з небажанням населення брати на себе зобов'язання та ставати членом спілки, а також з відсутністю системи гарантування вкладів в фінансові установи такого типу [32]. Через це, економічні суб'єкти частіше роблять вибір у сторону банків, адже банківська система є зрозуміліша та безпечніша на думку громадян.

Таким чином, в період з 2015 по 2019 рік на ринку небанківських фінансових послуг не спостерігалось кризових явищ та потрясінь, проте це майже ніяк не вплинуло на подолання суспільної недовіри. Як зазначають Н. Дребот, Я. Танчак та М. Миколишин, недостатня проінформованість та знання про небанківські фінансові послуги дають підстави для недовіри, а в умовах невизначеності зробити вибір на користь однієї з фінансових установ стає ще складніше [32]. І якщо про страхові компанії та ломбарди у громадян є хоч якесь уявлення, то кредитні спілки залишаються поза увагою, тому економічні суб'єкти відмовляються від співпраці з ними, проявляючи так свою недовіру.

Сьомий етап – 2019 рік. Цей період характеризується деструктивними процесами у соціально-економічній системі, які мали значний вплив на функціонування фінансового сектору. Зазначимо, що для небанківського фінансового сектору у липні 2020 році було реалізовано та ухвалено Закон про «спліт» – змінено головний регулюючий орган, Нацкомфінпослуг припинила своє існування, а повноваження регулятора ринку небанківських фінансових послуг перейшли до НБУ. Так, національним банком було запропоновано перелік стратегічних документів, в яких описувався стан та перспективи розвитку ринку НФУ в Україні [33].

Основною метою реформування було створити гармонійно розвинутий небанківський сектор, забезпечивши перехід від секторальної моделі регулювання до інтегрованої. Така модель дозволила б, не обмежуючись виключно банками, запроваджувати вимоги щодо прозорості, надійності та ефективності на небанківський фінансовий сектор задля регулювання ринкової поведінки та захисту прав споживачів на фінансовому ринку. Це мало б підвищити впевненість споживачів у надійності та прозорості та дало б можливість почуватися захищеними від майбутніх втрат. За період впровадження реформи було змінено ліцензійні умови для НФУ та ухвалено закон про колекторську діяльність [34], що зміцнило політику у сфері захисту прав споживачів.

Проте науковці визначають, що пандемія COVID-19 спричинила сповільнення реформування небанківського фінансового сектору, що проявилось у невиконанні планів у проєктній діяльності НБУ [35], та, як наслідок, негативно вплинуло на довіру НФУ до нового регулятора.

Варто зазначити, що від запровадження карантину постраждав не лише процес реформування небанківського фінансового сектору, а й доходи населення (реальний ВВП за підсумками 2020 року скоротився на 4%). Економічна криза, що виникла в наслідок пандемії, неоднозначно відобразилася на діяльності НФУ. Показники діяльності фінансових компаній покращились, незважаючи на те, що вони продемонстрували збиток у першому кварталі уперше після понад двох років прибуткової діяльності. Так, кредитування банківськими установами було скорочено, а підприємства не працювали в повній мірі, тому економічні суб'єкти мусили звертатися до фінансових компаній за для отримання мікропозики. Ринок страхових послуг також майже не постраждав від наслідків пандемії COVID-19, в якійсь мірі страх перед хворобою змусив населення змінити своє ставлення до страхування, адже лікування від коштує дорого, а ризик заразитися був високий. Найбільше від впровадження карантину постраждали кредитні спілки, це позначилося на динаміці активів та якості кредитного портфеля [36].

Також протягом 2020-2021 років спостерігається переорієнтація громадян на цифрові фінансові послуги, при цьому за показниками фінансової інклюзії небанківський сектор відстає від банківського, адже не має розвиненої цифрової інфраструктури.

У 2021 році відбувалося поступове відновлення фінансового сектору, проте повномасштабне вторгнення та війна, яка почалася у лютому 2022 року спричинила найбільшу економічну кризу за часи незалежності України. Падіння ВВП за 2022 рік склало 30,4 %, а рівень безробіття зріс на 16 % [30]. Небанківські фінансові установи зазнали значних збитків, адже попит на фінансові послуги скоротився, платоспроможність населення за зобов'язаннями знизилася, частина відділень припинила працювати через військові дії, а деякі з них опинилися в окупації. Як наслідок, відділення НФУ зазнали мародерства та розкрадання майна. Так, наприклад, кількість укладених договорів фінансовими компаніями за 3 квартали 2022 року знизилася в 2,8 рази в порівнянні з аналогічним періодом 2021 року, відповідно знизився обсяг наданих послуг, а обсяг активів майже не змінився.

На період воєнного стану втручання НБУ у діяльність НФУ було мінімізовано, заходи впливу за порушення майже не застосовуються аби створити прийнятні умови для підтримки та функціонування НФУ.

Таким чином, сучасний період функціонування небанківського фінансового сектору є одним з найтяжчих за період існування ринку НФП в Україні. Нинішні деструктивні та кризові явища не сприяють подоланню суспільної недовіри до фінансового сектору, а навпаки поглиблюють її. Адже більша частина населення знаходиться в скрутному фінансовому становищі та не має можливості користуватися фінансовими послугами НФУ, а отже, не може сформувати належний рівень довіри чи недовіри. Окрім цього, економічні суб'єкти перебувають у постійному стресі, а страх втратити заощадження у період війни змушує відмовлятися від співпраці з фінансовими установами. COVID-19 та війна продемонстрували необхідність активної цифровізації фінансових послуг небанківського сектору, адже це значно зменшує ризики та сприяє впевненості та захищеності як населення, так і фінансових установ.

Банківська система відіграє ключову роль у розвитку фінансового сектору, адже вона є основним постачальником фінансових послуг. Завдяки ефективному функціонуванню банківської системи здійснюється безперебійне фінансування економіки, забезпечується ліквідність фінансових ринків, здійснюються міжнародні торгівельні операції. Проте для банківської системи України є характерною суспільна недовіра, що особливо стає відчутною в періоди макроекономічної нестабільності та фінансових криз. Саме тому, в розрізі вивчення недовіри до фінансового сектору, пропонуємо провести ретроспективне дослідження етапів формування та причин виникнення суспільної недовіри до банківського сектору, що зображено на рисунку 2.

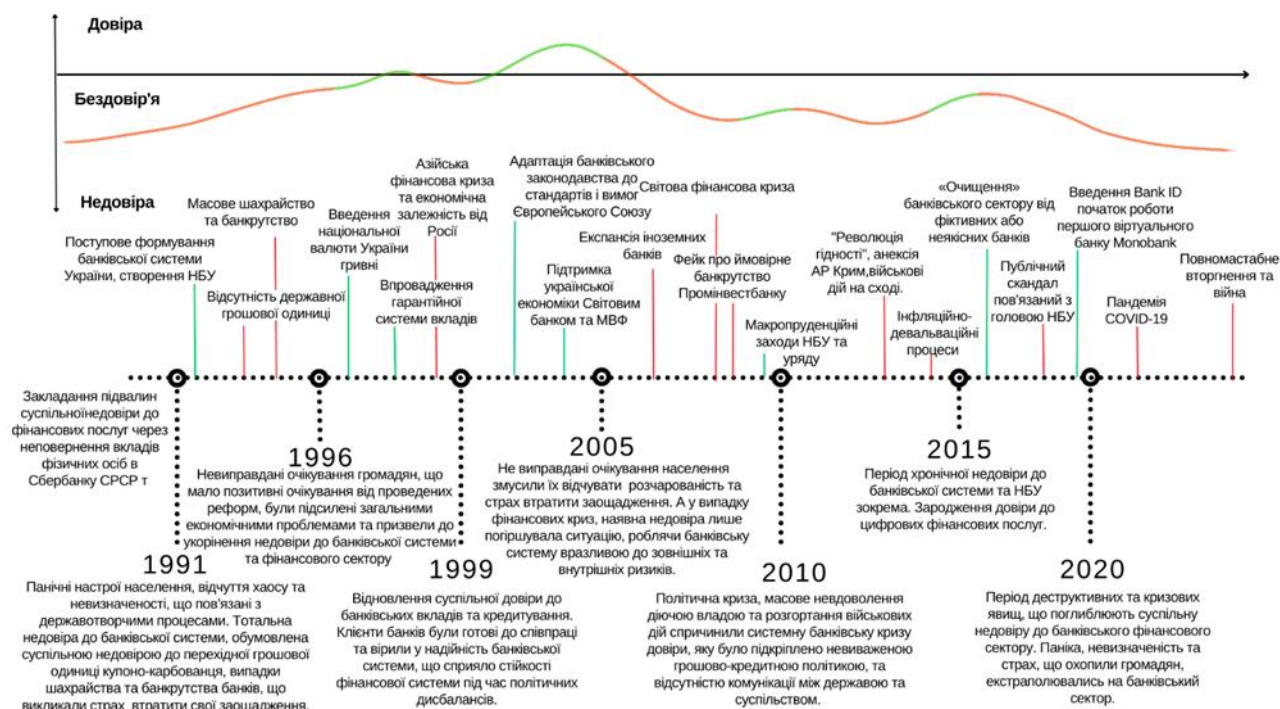

Рисунок 2 – Ретроспективне дослідження суспільної недовіри для банківського фінансового сектору України

Джерело: побудовано авторами

Перший етап – 1991-1996 роки. Аналогічно до небанківського фінансового сектору, формування банківської системи України відбувається на фоні негативного досвіду втрати власних заощаджень у «Сбербанку СРСР». Протягом даного етапу відбувалася переорієнтація на ринкову економіку, цей перехід виявився значно складнішим, тому країну поглинула глибока соціально-економічна криза, подолання якої ускладнювала несформована інституційна система та відсутність державної грошової одиниці. Серед населення в досліджуваній період панували панічні настрої, відчуття хаосу та невизначеності, що пов'язані з державотворчими процесами.

У період 1991-1992 років відбувалося поступове формування банківської системи України, було створено автономну дворівневу банківську систему та Національний банк України – центральний банк держави. Окрім цього, проводилася перереєстрація та реорганізація комерційних банків. Як наслідок, до 1995 р. в Україні було зареєстровано 230 банків, з яких два банки були державної власності «Ощадний» та «Укресімбанк» [37]. Саме в державних банках було зосереджено найбільше клієнтів та операцій, через наявні упередження в суспільстві з приводу ненадійності комерційних банків. В цілому, діяльність банків у період з 1991 по 1996 була сконцентрована на швидкому обігу грошових коштів та отримання прибутку за рахунок гіперінфляції, що у 1993 досягла галопуючого рівня (10000%).

Також були випадки, коли банки відкривалися з метою шахрайства, в яких люди втрачали свої вклади. Це призводило до зростання недовіри до банківської системи та спричиняло паніку серед населення. В наслідок цього, відбулося масове банкрутство банків, 77 банків збанкрутіло (близько 33% кількості всіх банківських установ) [5].

Таким чином, у період з 1991 по 1996 роки спостерігалася тотальна недовіра до банківської системи, обумовлена суспільною недовірою до перехідної грошової одиниці купону-карбованця, що виражалася у наростанні інфляції. В свою чергу, банки не мали достатньої кількості власних коштів, щоб забезпечити безпеку вкладів клієнтів, і не мали необхідних знань та досвіду, щоб ефективно керувати ризиками. Також недовіру підсилювали випадки шахрайства та банкрутства банків, що викликало страх у населення втратити свої заощадження, а тому кошти громадян залишалися поза банківською системою.

Другий етап – 1996-1999 роки. За цей період було проведено низку реформ у розрізі регулювання та нагляду банківської діяльності, а також впроваджено грошову реформу. За

указом Президента України та статей 99 і 102 Конституції України, у вересні 1996 року було введено національну валюту України гривню, емісія національної валюти закріплювалась за НБУ. Також у 1996 році було створено комісію з питань нагляду та регулювання діяльності банків, було впроваджено бухгалтерський облік та звітність банківських установ перед НБУ відповідно до міжнародних стандартів. У 1998 було впроваджено гарантійну систему вкладів, яка забезпечувала захист вкладів клієнтів у разі банкрутства банку.

Такі зміни меншили рівень недовіри до банківської системи та дозволили споживачам почуватися більш захищеними. Також реформи знизили тенденцію утворення нових банків через підвищення вимог НБУ до капіталу, а вдале проведення грошової реформи дозволило знизити рівень інфляції та створити передумови для стабілізаційних процесів у банківській системі. Саме тому, для цього періоду є характерним бездовір'я до банківського сектору, адже було здійснено вагомі заходи для подолання недовіри. Проте відносини у контексті клієнт-банк не можна назвати довірливими, адже поширеними залишались випадки банкрутства банків, при чому 25% банків були проблемними [37]. Враховуючи це, економічні суб'єкти відносилися до взаємодії з банківськими установами з особливою пильністю та обачністю.

Банкрутства, низький рівень фінансування реального сектору економіки та знецінення гривні по відношенню до інших «твердих» валют зробили економічну систему України слабкою та чутливою до зовнішніх коливань, тому внаслідок азійської фінансової кризи та економічної залежності від Росії, Україна опинилася на межі дефолту. Станом на 1997 р. курс гривні щодо долара США в середньому становив 1,87 грн/дол., а у 1998 році зріс до 3,45 грн/дол. Як наслідок, у 1998 році Україна поринула у фінансову кризу, обсяги дебіторської та кредиторської заборгованості невпинно зростали (заборгованості за кредитами, наданими банками до ВВП складала 10,8%), а прибуток банків від валютних операцій знизився внаслідок «тінізації» банківського сектору та недовіри до нього [5].

Такі події спровокували панічні настрої серед населення, що мало позитивні очікування від проведених реформ у 1996 році. Невиправдані очікування громадян були підсилені загальними економічними проблемами та призвели до укорінення недовіри до банківської системи та фінансового сектору в Україні в період з 1996 по 1999 роки.

Третій етап – 1999-2005 роки. За рахунок підтримки української економіки Світовим банком та МВФ, вдалим організаційним рішенням НБУ з приводу статутного капіталу банківських установ й норми обов'язкового резервування, та адаптацією банківського законодавства до стандартів і вимог Європейського Союзу, початок 2000-х характеризувався загальним економічним зростанням, стабільністю обмінного курсу та зниженням облікової ставки НБУ. Як результат, стабільність фінансового сектору відновлювалася, відбувалося активне кредитування реального сектору, що сприяло відбудові довіри до фінансового сектору, адже економічні суб'єкти почали почувати себе більш впевнено та залучали свої кошти до банківської системи. Також поступово збільшувався обсяг коштів на рахунках фізичних та юридичних осіб, так обсяги депозитів фізичних осіб зросли з 2000 по 2004 рік у 6 разів. Спектр банківських послуг розширився за рахунок входження на ринок банків з іноземним капіталом, такі банки особливо користувалися довірою серед економічних суб'єктів, адже вважалися більш надійними та пропонували клієнтам інноваційні технології.

Як і в попередні роки, політична ситуація в країні мала значний вплив на функціонування банківського сектору, тому Помаранчева революція стала певним випробуванням для фінансового сектору, спричинивши відток депозитів та розвиток тіньового валютного ринку. Проте завдяки вдалим рішенням регулятора та валютним інтервенціям банківський сектор вистояв, а девальваційні процеси було призупинено.

Таким чином, період з кінця 1999 року по 2005 рік був часом відносної стабільності, відновлення суспільної довіри до банківських вкладів та кредитування. Так, клієнти банків були готові до співпраці та вірили у надійність банківської системи, це сприяло стійкості фінансової системи під час політичних дисбалансів, проте не дозволило запобігти тінізації валютних операцій.

Четвертий етап – 2005-2010 роки. На початку четвертого етапу розвиток банківської системи України відбувався на тлі побудови суспільної довіри до банківських установ та їх послуг. Було розширено перелік банківських послуг, збільшувалася кількість філій та відділень, використання банківських продуктів стало нормою для суспільства, домогосподарства з упевненістю довіряли свої кошти банкам, а завдяки зниженню облікової ставки, зростали обсяги споживчих та комерційних кредитів.

Позитивна динаміка розвитку фінансового сектору породжувала поведінкові упередження економічних суб'єктів, що добре та стабільно буде завжди. Як наслідок, частина економічних агентів нехтувала курсовими та інфляційними ризиками нарощуючи обсяги кредитування та будуючи передумови для майбутньої фінансової кризи [5].

Проявом глобалізаційних процесів у банківському секторі стала експансія іноземних банків. Так, частка іноземного капіталу в статутному капіталі банківської системи становила 9,6% станом на 2004 рік, у 2005 році ця сума зросла до 19,5%, а у 2008 році становила 36,7% [24]. Таке збільшення банків з іноземним капіталом породжувало низку ризиків, пов'язаних із суверенітетом грошово-кредитної політики та наростанням дисбалансів внаслідок коливань ліквідності [38].

Розгортання світової фінансової кризи 2008 року спричинило різке підвищення обмінного курсу, станом на 2007 рік курс гривні щодо долара США в середньому становив 5,05 грн/дол., а у 2008 році зріс до 7,7 грн/дол. [24]. Така стрімка девальвація національної грошової одиниці сприяла збільшенню простроченої заборгованості за кредитами через перерахунок валютних кредитів у гривневі еквіваленти та зниження платоспроможності, наслідком чого стала невпевненість у національній валюті та загострення суспільної недовіри до гривні.

Окрім цього, більшість клієнтів банківських установ уникали відповідальності перед взятими зобов'язаннями, адже сподівалися на банкрутство банку. Ситуацію погіршував масовий відтік депозитів, що відбувся у вересні-жовтні 2008 року. Внаслідок рейдерської інформаційної атаки було поширено фейк про ймовірне банкрутство Промінвестбанку, як результат клієнти банку почали масово знімати кошти з рахунків та вкладів, і банк не зміг підтримати свою ліквідність. Паніка та страх, що охопили населення в наслідок проблеми Промінвестбанку, породили недовіру системного характеру. Економічні суб'єкти, побоюючись ймовірних втрат та втративши довіру до банків, лише з 6 до 12 жовтня 2008 року вилучили з депозитних рахунків банків близько 6,2 млрд. грн., що становило більше 2,5 % загального обсягу вкладів фізичних осіб [24].

Таким чином, внаслідок внутрішніх та зовнішніх чинників було порушено: ліквідність банківської системи, стабільність національної одиниці, інвестиційну привабливість України. Довіру до банківської системи було зруйновано, а масове банкрутство лише утруднювало ситуацію, заглиблюючи країну у недовіру до фінансового сектору з наслідками якої доводиться стикатися й досі [5].

Для стабілізації фінансової ситуації та відновлення дієздатності банківської системи регулятором було запроваджено низку заходів у сфері макропруденційної політики. Увагу було приділено своєчасності проведення розрахунків банками, регулюванню відтоку коштів з банківської системи, збалансуванню ситуації на валютному ринку та підтримці ліквідності банків. Проте нововведення у системі рефінансування банків викликали хвилю невдоволення всередині банківської системи, адже такі кредити надавалися лише обмеженій кількості банків. В результаті, рішення НБУ дозволили поступово стабілізувати економічну ситуацію, а банківська система вступила в стан ремісії у 2010 році.

Таким чином, аналіз четвертого етапу демонструє, що ознаки суспільної недовіри до банківської системи та національної грошової одиниці були характерні для кризових періодів розвитку банківської системи. Періоди відносної стабільності породжували когнітивні упередження та позитивні очікування в економічних суб'єктів, вони відчували впевненість у стабільності та ефективності банківської системи, а тому коли їх очікування не виправдались, вони відчували розчарованість та страх. А у випадку фінансових криз, наявна недовіра лише

погіршувала ситуацію, роблячи банківську систему вразливою до зовнішніх та внутрішніх ризиків.

П'ятий етап – 2010-2015 роки. Стабілізація фінансового сектору після кризи 2008 року проявлялася у відновленні депозитної діяльності банківських установ, населення поступово почало довіряти свої кошти банкам, а також поступово відновлювалась довіра до національної грошової одиниці. Лише за рік з 2010 по 2011 рік економічні суб'єкти почали надавати перевагу заощадженням в національній валюті. Так, у 2010 році обсяг депозитів в іноземній валюті становив 132,17 млрд. грн, а в національній 142,92 млрд. грн. Курс гривні до долара США залишався стабільним з 2010 по 2013 рік та у середньому становив 7,96 грн./дол. [24,30].

Проте суспільні настрої населення не можна назвати стабільними, засудження діяльності уряду через концентрацію влади та відмову від європейської інтеграції породжує масове невдоволення та недовіру, що переростає у протести, а згодом у Революцію Гідності. Такі дестабілізаційні процеси деструктивно вплинули на економіку країни та банківську систему зокрема. У 2013 році відбувається погіршення якості кредитного портфелю, спостерігається нестабільність на валютному ринку та валютні спекуляції. Курс гривні до долара США зростає удвічі в 2014 році та становить 15,77 грн/дол., а у 2015 досягає рівня 24 грн/дол. [24].

Таким чином, Революція Гідності, анексія АР Крим та військові дії на сході, які були спричинені геополітичними чинниками та недовірою до уряду, активізували інфляційні й девальваційні процеси в країні та стали причиною недовіри до банківської системи і впевненості економічних суб'єктів у нездатності НБУ виконувати свої функції. Тотальна суспільна недовіра до банківської системи проявилася у масштабному відтоці депозитів та ліквідації банків. Таким чином, населення виражало свою незадоволеність та страх втратити свої заощадження. Обсяг депозитів у національній валюті станом на 1 січня 2015 року зменшився на 13,3%, а у іноземній валюті на 36,8% у порівнянні з аналогічним періодом 2014 року. Кількість банків, позбавлених ліцензії у 2015 році, становила в 11 разів більше, ніж у 2013, та в 2,3 більше, ніж у 2014 [24].

Отже, протягом п'ятого етапу можна було спостерігати короткотермінове послаблення суспільної недовіри до банківського сектору на фоні стабілізаційних процесів. Проте політична криза, масове невдоволення діючою владою та розгортання військових дій спричинили системну банківську кризу довіри, яку було підкріплено невиваженою грошово-кредитною політикою та відсутністю комунікації між державою та суспільством.

Шостий етап – 2015-2020 роки. Функціонування банківського сектору шостого періоду характеризувалося намаганням НБУ подолати суспільну недовіру до банківської системи. Одним з головних методів подолання недовіри стало так зване «очищення» банківського сектору від фіктивних або неякісних банків. Так, з 2014 до початку 2018 року тимчасова адміністрація була введена в 94 банках, які не змогли збільшити розмір статутного капіталу відповідно до вимог НБУ [24]. Найбільш резонансним рішенням регулятора стала націоналізація АКБ «Приватбанк», що призвела до падіння довіри до нього та відтоку коштів, проте системної кризи вдалося уникнути. Протягом 2016-2019 років відбувалося поступове нарощення депозитних ресурсів, відновлювалося кредитування, обмінний курс залишався стабільним, а у 2019 році спостерігалось укріплення національної грошової одиниці.

У цей період також відбувся один із найбільших скандалів, пов'язаних з діяльністю голови НБУ В. Гонтаревою. НАБУ відкрило кримінальне провадження у справі заступника голови К. Рожкової, яка була причетна до виведення з ринку «Платинум банку». А саму В. Гонтареву звинувачували в навмисному доведенні банків до банкрутства та спекуляції на зростанні курсу долара. Це спричинило суспільну недовіру до голови НБУ, частина суспільства була невдоволена діяльністю В. Гонтаревої та не була впевнена в прозорості та доцільності її рішень.

Також варто відмітити розвиток фінансових технологій у банківській сфері, за цей період було введено Bank ID, розширився перелік послуг онлайн-банкінгу, на ринок вийшов перший віртуальний банк Monobank. Проте, цифровізація фінансового сектору становила нові можливості та нові виклики для суспільства. Низька фінансова та цифрова грамотність проявлялась у недовірі до цифрових банківських послуг, особливо серед людей пенсійного віку, які, не розуміючи, як працює онлайн банкінг, уникали та боялися користуватись ним.

Таким чином, стан функціонування банківського сектору протягом шостого етапу можна охарактеризувати як період хронічної недовіри до банківської системи, адже населення, спираючись на попередній досвід, мало лише негативні упередження з приводу діяльності банківських установ, а регулятор та його правління виправдовували негативні очікування громадян публічними скандалами та масовим банкрутством.

Сьомий етап – 2020-2022 роки. Функціонування банківського сектору в 2020 році відбувається на фоні наростання загрози світової пандемії COVID-19. На відміну від попередніх економічних криз, економічна криза 2020 року була викликана не за рахунок зміни чи шоку у фінансовому чи реальному секторі, а внаслідок запровадження жорстких обмежень, що зачепили майже всі види підприємницької діяльності. Таким чином, карантинні обмеження спричинили зниження економічної активності суб'єктів, люди масово втрачали свої робочі місця, а обмін ресурсами між реальним та фінансовим сектором відбувався на мінімальних обсягах. В таких умовах, відбудовувати довіру до фінансового сектору було неможливо, адже населення перебувало у стресовому стані, а економічний спад підсилював існуючу недовіру. НБУ також не був впевнений у можливостях клієнтів платити за зобов'язаннями, тому кредитування було скорочено.

Національним банком України було запроваджено низку рішень задля попередження банківської кризи, підтримки ліквідності банківських установ та попередженню відтоку депозитів. Перелік антикризових рішень включав: 1) запровадження «кредитних канікул»; 2) заборону банкам вводити обмеження на зняття депозитів задля уникнення паніки серед вкладників; 3) рекомендації щодо дистанційного обслуговування клієнтів для збереження доступності фінансових послуг попри карантинні обмеження; 4) згладжування коливань обмінного курсу на валютному ринку; 5) запровадження пільгових умов для безготівкових платежів. Такі рішення сприяли протистоянню викликам, пов'язаним з пандемією COVID-19, а застосування нових технологій та заходів безпеки також допомогли зменшити вплив карантинних обмежень на діяльність банків. Проте в результаті не вдалося уникнути зниження кредитування корпоративного сектору на 4%, та незначного зростання обмінного курсу гривні до долара США [24].

Також варто зауважити, що урядом та НБУ було застосовано заходи за для підвищення довіри до цифрових фінансових послуг. Так, було введено додаток «Дія» та запропоновано за участю комерційного банку отримати так звану «ковідну тисячу» – допомогу від держави, яку можна було використати придбавши визначену переліком послугу чи продукцію. Таке рішення сприяло встановленню додатку, фінансуванню реального сектору та відкриттю цифрових карт у банківських установах, а через взаємодію з цифровою платформою громадяни мали можливість отримати досвід взаємодії та сформувати відповідний рівень довіри чи недовіри до цифрових послуг. Проте, досить поширеними стали шахрайські схеми, пов'язані з цією послугою та цифровими банківськими послугами, що для населення з низьким рівнем цифрової та фінансової грамотності мало негативні наслідки у розрізі формування недовіри до цифрових банківських послуг.

Повномасштабне вторгнення росії 24 лютого 2022 року змінило функціонування всіх сфер діяльності в країні, в тому числі й банківської системи. Військові дії обмежили умови функціонування банківського сектору, вплинувши на процентні ставки, кредитну та депозитну діяльність, операції з валютою, похитнулася стабільність банків. Відбулося зниження економічної активності та інвестицій, падіння ВВП за 2022 рік склало 30,4 %, падіння реальних доходів населення спричинило зменшення депозитів, збільшення кількості неплатоспроможних позик, а кредитування було майже припинено. Більшість банків втратили свої відділення на окупованих територіях, частину відділень було знищено внаслідок обстрілів. Облікова ставка НБУ зросла у 2,5 рази за 2022 рік, зростання валютного курсу було призупинено на позначці 36,5686 грн. за 1 долар США станом на січень 2023, при цьому станом на січень 2022 обмінний курс складав 28,9879 грн. за 1 долар, така девальвація спричинила загострення проблеми чорного валютного ринку [24, 30].

Таким чином, не встигнувши оговтатись від наслідків пандемії, Україну поглинула війна, яка мала катастрофічні наслідки для соціально-економічного становища громадян. Паніка, невизначеність та страх, які охопили громадян, екстраполювались на банківський сектор, а банки, в свою чергу, очікуючи фінансових ризиків, пов'язаних з війною, майже припинили кредитування фізичних та юридичних осіб, висловлюючи невпевненість у їх платоспроможності.

Висновки. Банківський і небанківський сектори є важливими складовими фінансової системи. Якщо суспільство має високий рівень недовіри до цих секторів, це може збільшити ризик вразливості всієї фінансової системи до зовнішніх та внутрішніх ризиків. Не довіряючи банкам та іншим фінансовим установам, економічні суб'єкти можуть утримувати гроші поза фінансовими установами або витрачати їх на товари та послуги. Це може обмежити доступ до капіталу для підприємств та громадян, що може стати причиною фінансових дисбалансів та гальмувати економічне зростання країни.

Аналіз наявної вітчизняної літератури показав, що, в контексті досліджень недовіри, вченими було приділено багато уваги саме банківському сектору, в той час як небанківський сектор розглянуто в наукових працях набагато менше. Враховуючи огляд літератури, основною метою дослідження було провести ретроспективне дослідження виникнення та розвитку суспільної недовіри до банківського та небанківського секторів економіки, на основі аналізу основних історичних подій та особливостей функціонування фінансової системи України за роки незалежності.

Результати дослідження показали, що для банківського та небанківського секторів України підвалини недовіри було закладено ще у роки Радянського союзу, адже населення отримало негативний досвід через неповернення вкладів «Сбербанку», а тому боялося довіряти свої грошові ресурси фінансовим установам. Ситуацію погіршувала недовіра до грошової одиниці країни, адже до 1996 року в країні розрахунки проводилися перехідною грошовою одиницею – карбованцем.

Періодизація розвитку недовіри до фінансового сектору й аналіз факторів та подій її загострення дозволив виявити, що каталізаторами недовіри в банківському та небанківських секторах України були макроекономічні та політичні потрясіння (фінансова криза 2008, «Помаранчева революція», «Революція гідності», пандемія COVID-19, війна та інші). Такі події спричиняли загальні негативні очікування, панічні настрої та невдоволення, внаслідок чого підвищувались інфляційні та курсові очікування, а недовіра до фінансових установ зростала. Також для небанківського сектору однією з причин тотальної недовіри до НФУ стало їх погана репутація та шахрайство.

Якщо ж розглядати події, які справляли стабілізуючий вплив на функціонування фінансового сектору, то можна помітити тенденцію, що це були дії регулятора з приводу державного регулювання ринку фінансових установ. До таких подій варто відносити: створення наглядових органів за діяльністю НФУ, законотворення стосовно страхування та кредитних спілок, підвищення вимог до статутного капіталу банків, створення фонду гарантування вкладів фізичних осіб та інші.

Таким чином, ретроспективне дослідження виникнення та становлення суспільної недовіри до фінансового сектору, яке враховувало банківський та небанківський сектори, дозволяє стверджувати, що для України суспільна недовіра є характерною протягом всього періоду незалежності. Підвалини недовіри до фінансового сектору було закладено ще в радянські часи, а нестабільність економіки новоствореної держави, відсутність належного регулювання, політичні, фінансові та військові кризи сприяли наростанню недовіри до фінансового сектору на всіх рівнях. Існуюча недовіра в суспільстві стала причиною слабкості фінансової системи, адже, не маючи підтримки населення, фінансовий механізм не був готовий протистояти внутрішнім та зовнішнім викликам, а дії економічних суб'єктів у періоди нестабільності характеризувалися страхом втратити заощадження, банківською панікою і хаотичністю, що робило відновлення після періодів нестабільності складним та повільним. Саме тому недовіру до фінансового сектору можна назвати історично сформованою й зумовленою досвідом розвитку українського суспільства.

Список використаних джерел

1. Журавка Ф.О., Школьник І.О. Роль фінансового ринку в розвитку національної економіки. *Збірник наукових праць ЧДТУ. Серія Економічні науки*. 2008. Вип. 20. С. 30-34.
2. Рубанов П.М. Види та роль фінансових посередників на сучасному етапі розвитку фінансової системи. *Вісник Запорізького національного університету*. 2012. №3(15). С. 204-209.
3. Фаріон В. Я., Фаріон Я. М. Роль посередників на фінансовому ринку України. *Економічний аналіз: збірник наукових праць. Тернопільський національний економічний університет*. 2016. Том 24. № 1. С. 153-160.
4. Голик М. М. Підвищення довіри до банків як фактор антикризового управління у банківському секторі економіки України. *Облік і фінанси*. 2017, Вип. 76. С. 79-84.
5. Бричко М. М. Еволюція суспільної довіри. В контексті розвитку банківської системи України. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2018, №4. С. 199-207. DOI: 10.31891/2307-5740-2018-260-4-199-207.
6. Кривич Я. М., Мартянова Ю. А. Криза довіри до банків: зміст, форми прояву та наслідки. *Ефективна економіка*. 2019. № 11. DOI: 10.32702/2307-2105-2019.11.46.
7. Примостка Л.О. Довіра до банків: формування та відновлення. *Фінанси, облік і аудит*. 2016. №1 (27). С. 65-77.
8. Стойка В.С. Можливості відновлення довіри до банківської системи України в сучасних умовах. *Науковий вісник Ужгородського університету*. 2017. Том 1. № 49. С. 289-294.
9. Базадзе К.М. Відновлення довіри до банківської системи: міф чи реальність. *Фінансовий простір*. 2015. № 1 (17) С. 18-22.
10. Піщик Б.І. Розвиток ринків небанківських фінансових послуг в Україні: основні проблеми та шляхи їх вирішення. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2017. Вип. 16. С. 988-992.
11. Клименко К.В., Колосов І.П. (2017). Напрями реформування державного регулювання ринку небанківських фінансових послуг України. *Наукові праці НДФІ*. 2017. № 2 (79). С. 97-117.
12. Шовкопляс Г.М. Історія виникнення та становлення державного регулювання ринку небанківських фінансових послуг. *Проблеми законності*. 2022. Вип. 156. С. 40-51. doi: 10.21564/2414-990X156.251398..
13. Гармашова Ю.О. Особливості регулювання ринку фінансових послуг в Україні. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2015. Вип. 11. С. 57-61.
14. Козлова Ю. Банківська система і небанківські фінансово-кредитні установи в Україні: проблеми і перспективи розвитку. *Вісник Університету банківської справи*. 2011. № 2 (11). С. 232-236.
15. Бачо Р.Й, Потоки Г.Ф. Еволюція впливу державних інститутів на розвиток ринків небанківських фінансових послуг в умовах європейської інтеграції. *Науковий вісник Ужгородського Університету Серія Економіка*. 2018. № 2 (52). С. 157-165.
16. Левченко В.П. Розвиток ринку небанківських фінансових послуг України: монографія. В.П. Левченко. К.: ЦУЛ, 2013. 368 с.
17. «Пингвин», который улетел... с деньгами. *Киевские Ведомости*. 1997, 30 июля. С. 16-17
18. Гончаренко В.В. Становлення системи світової кредитної кооперації: теорія, методологія, практика: дис. д.е.н.: 08.05.01 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2002. 492 с.
19. Про створення Комітету у справах нагляду за страховою діяльністю :Постанова Кабінету Міністрів України від 17 вересня 1993 р. № 743. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.
20. Закон України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» №2664-III від 12.07.2001 р. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2664-14>.
21. Закон України «Про страхування» № 85/96-ВР від 07.03.1996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2745-14#Text>
22. «Мінфін». Страхова компанія Універсальна. URL: <https://minfin.com.ua/ua/insurance/company/universalna/>.
23. Закон України «Про недержавне пенсійне забезпечення» від 09 липня 2003 року № 1057-IV зі змін. та доп. URL: <http://www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1057-15>.
24. Офіційний сайт Національного банку України. Статистика НБУ. URL: <https://bank.gov.ua/ua/statistic/supervision-statist>.
25. Національне рейтингове агентство «Рюрік». Аналітичний огляд ринку небанківських фінансових послуг України за I півріччя 2012 року. URL: http://rurik.com.ua/documents/research/non_banks_II_kv_2012.pdf
26. Резолюція професійних об'єднань небанківських фінансових установ про недовіру Голові Держфінпослуг В.О. Волзі. URL: www.ukrcu.kiev.ua/main/docs/20101123.doc.
27. Рішення Тимчасової слідчої комісії 22.12.2010 № 5. URL: <http://consultant.parus.ua/?doc=076HK974CC&abz=B9FRZ>
28. Національне рейтингове агентство «Рюрік». Аналітичний огляд ринку небанківських фінансових послуг України за I півріччя 2013 року. URL: http://rurik.com.ua/documents/research/non_banks_II_kv_2013.pdf

29. Підсумки діяльності кредитних спілок, інших кредитних установ та юридичних осіб публічного права за 6 місяців 2013 року. URL: <http://www.dfp.gov.ua/fileadmin/downloads/smi/kredutni213.pdf>
30. Офіційний сайт Державної служби статистики України. URL: <http://ukrstat.gov.ua>
31. Звіт про роботу Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг за 9 місяців 2015 року. URL: http://nfp.gov.ua/files/sektor/sk_9_mis_2015.pdf
32. Дребот Н. П., Танчак Я. А., Миколишин М. М. Тенденції розвитку небанківських фінансових установ на ринку фінансових послуг України. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2020. Т. 30. № 1. С. 109-114.
33. Офіційний сайт Національного банку України. Нагляд за ринком небанківських фінансових послуг. URL: <https://bank.gov.ua/ua/supervision/split>
34. Офіційний сайт Національного банку України. Два роки після реформи «СПЛІТ». URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/dva-roki-pislya-reformi-split--natsionalniy-bank-vidzvituvav-pro-rezultati-roboti-ta-okresliv-plani-na-maybutnye>
35. Біловайн А. П. Правове регулювання Національним банком України ринку небанківських фінансових послуг. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/20590/Biloivan_Mahisterska_robota.pdf?sequence=1
36. Офіційний сайт Національного банку України. Річний звіт за 2020 рік. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/annual_report_2020.pdf?v=4
37. Карчева Г.Т. Особливості становлення та розвитку банківської системи України. *Економіка і прогнозування*. 2005. № 2. С. 93-102.
38. Болдирев О.О. Сучасні тенденції розвитку банківської системи України. *Вісник ЖДТУ*. 2011. № 4 (58). С. 327-329.

References

1. Zhuravka, F.O., & Shkolnyk, I.O. (2008). Role of the financial market in the development of the national economy [Rol' finansovoho rynku v rozvytku natsional'noi ekonomiky]. *Collection of scientific works of Cherkasy State Technological University. Series: Economic Sciences*, 20, 30-34.
2. Rubanov, P.M. (2012). Types and role of financial intermediaries in the modern stage of financial system development [Vidy ta rol finansovykh poserednykiv na suchasnomu etapi rozvytku finansovoi systemy]. *Bulletin of Zaporizhzhia National University*, 15, 204-209.
3. Fariion, V.Ya., & Fariion, Ya.M. (2016). Role of intermediaries in the financial market of Ukraine [Rol poserednykiv na finansovomu rynku Ukrainy]. *Economic Analysis: Collection of Scientific Works, Ternopil National Economic University*, 24(1), 153-160.
4. Holyk, M.M. (2017). Enhancing trust in banks as a factor of crisis management in the banking sector of the Ukrainian economy [Pidvyshchennia doviry do bankiv yak faktor antykrizovoho upravlinnia u bankivskomu sektori ekonomiky Ukrainy]. *Accounting and Finance*, 76, 79-84.
5. Brychko, M.M. (2018). Evolution of social trust in the context of development of the banking system of Ukraine [Evolutsiia suspil'noi doviry. V konteksti rozvytku bankivskoi systemy Ukrainy]. *Bulletin of Khmelnytskyi National University*, 4, 199-207. DOI: 10.31891/2307-5740-2018-260-4-199-207.
6. Kryvysh, Ya.M., & Martianova, Yu.A. (2019). Crisis of trust in banks: content, manifestations, and consequences [Kryza doviry do bankiv: zmist, formy proiavu ta naslidky]. *Effective Economy*, (11). DOI: 10.32702/2307-2105-2019.11.46.
7. Prymostka, L.O. (2016). Trust in banks: formation and restoration [Dovira do bankiv: formuvannia ta vidnovlennia]. *Finance, Accounting and Audit*, (27), 65-77.
8. Stoyka, V.S. (2017). Opportunities for restoring trust in the banking system of Ukraine in modern conditions [Mozhlyvosti vidnovlennia doviry do bankivskoi systemy Ukrainy v suchasnykh umovakh]. *Scientific Herald of Uzhhorod University*, 1(49), 289-294.
9. Bazadze, K.M. (2015). Restoring trust in the banking system: myth or reality [Vidnovlennia doviry do bankivskoi systemy: mif chy realnist]. *Financial Space*, (17), 18-22.
10. Pshyk, B.I. (2017). Development of non-bank financial services markets in Ukraine: key problems and ways of their solution [Rozvytok rynkiv nebankivskykh finansovykh posluh v Ukraini: osnovni problemy ta shliakhy yikh vyryshennia]. *Global and National Problems of Economics*, 16, 988-992.
11. Klymenko, K.V., & Kolosov, I.P. (2017). Directions for reforming the state regulation of the non-bank financial services market in Ukraine [Napriamy reformuvannia derzhavnoho rehuliuвання rynku nebankivskykh finansovykh posluh Ukrainy]. *Scientific Works of NDFI*, 2(79), 97-117.
12. Shovkoplias, H.M. (2022). History of emergence and formation of state regulation of the non-bank financial services market [Istoriia vynyknennia ta stanovlennia derzhavnoho rehuliuвання rynku nebankivskykh finansovykh posluh]. *Problems of Legality*, 156, 40-51. doi: 10.21564/2414-990X156.251398.

13. Harmashova, Yu.O. (2015). Features of regulating the financial services market in Ukraine [Osoblyvosti rehuliuвання rynku finansovykh posluh v Ukraini]. *Scientific Bulletin of the International Humanitarian University*, 11, 57-61.
14. Kozlova, Yu. (2011). Banking system and non-bank financial and credit institutions in Ukraine: problems and prospects of development [Bankivska systema i nebankivski finansovo-kredytnei ustanovy v Ukraini: problemy i perspektyvy rozvytku]. *Bulletin of the University of Banking*, 2(11), 232-236.
15. Bacho, R.Y., & Potoki, H.F. (2018). Evolution of the influence of state institutions on the development of non-bank financial services markets in the conditions of European integration [Evolutsiia vplyvu derzhavnykh instytutiv na rozvytok ryнкiv nebankivskykh finansovykh posluh v umovakh yevropeiskoi intehtatsii]. *Scientific Herald of Uzhhorod University. Series: Economics*, 2(52), 157-165.
16. Levchenko, V.P. (2013). *Development of the non-bank financial services market in Ukraine* [Rozvytok rynku nebankivskykh finansovykh posluh Ukrainy: monohrafiia]. Kyiv: TsUL. 368 p.
17. "Penguin" that flew away... with the money. (1997, July 30). Kyivski Vedomosti, pp. 16-17.
18. Honcharenko, V.V. (2002). Formation of the world credit cooperation system: theory, methodology, practice [Stanovlennia systemy svitovoi kredytnoi kooperatsii: teoriia, metodolohiia, praktyka]. (Doctoral dissertation, Kyiv National Taras Shevchenko University). 492 p.
19. Resolution on the establishment of the Committee for Supervision of Insurance Activities: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated September 17, 1993, No. 743. Available at: <http://zakon.rada.gov.ua>.
20. Law of Ukraine "On Financial Services and State Regulation of Financial Services Markets" No. 2664-III dated July 12, 2001. Available at: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2664-14>.
21. Law of Ukraine "On Insurance" No. 85/96-VR dated March 7, 1996. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2745-14#Text>
22. "Minfin." Universalna Insurance Company. Available at: <https://minfin.com.ua/ua/insurance/company/universalna/>.
23. Law of Ukraine "On Non-State Pension Provision" dated July 9, 2003, No. 1057-IV with amendments and additions. Available at: <http://www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1057-15>.
24. Official website of the National Bank of Ukraine. NBU Statistics. Available at: <https://bank.gov.ua/ua/statistic/supervision-statist>.
25. National Rating Agency "Rurik." Analytical review of the non-banking financial services market in Ukraine for the first half of 2012. Available at: http://rurik.com.ua/documents/research/non_banks_II_kv_2012.pdf.
26. Resolution of professional associations of non-banking financial institutions on the lack of trust in the Chairman of the State Financial Services Authority, V.O. Volza. Available at: www.ukrcu.kiev.ua/main/docs/20101123.doc.
27. Decision of the Temporary Investigative Commission dated December 22, 2010, No. 5. Available at: <http://consultant.parus.ua/?doc=076HK974CC&abz=B9FRZ>.
28. National Rating Agency "Rurik." Analytical review of the non-banking financial services market in Ukraine for the first half of 2013. Available at: https://rurik.com.ua/documents/research/non_banks_II_kv_2013.pdf.
29. Summary of the activities of credit unions, other credit institutions, and public law entities for the first 6 months of 2013. Available at: <http://www.dfp.gov.ua/fileadmin/downloads/smi/kredutni213.pdf>.
30. Official website of the State Statistics Service of Ukraine. Available at: <http://ukrstat.gov.ua>.
31. Report on the activities of the National Commission for State Regulation of Financial Services Markets for the first 9 months of 2015. Available at: http://nfp.gov.ua/files/sektor/sk_9_mis_2015.pdf.
32. Drebot, N. P., Tanchak, Y. A., Mykolyshyn, M. M. (2020). Trends in the development of non-bank financial institutions in the financial services market of Ukraine [Tendentsiyi rozvytku nebankivskykh finansovykh ustanov na rynku finansovykh posluh Ukrayiny]. *Scientific Bulletin of NLTU of Ukraine*, 30(1), 109-114.
33. Official website of the National Bank of Ukraine. Supervision of the non-banking financial services market. Available at: <https://bank.gov.ua/ua/supervision/split>.
34. Official website of the National Bank of Ukraine. Two years after the "SPLIT" reform. Available at: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/dva-roki-pislya-reformi-split--natsionalniy-bank-vidzvituvav-pro-rezultati-roboti-ta-okresliv-plani-na-maybutnye>.
35. Bilovain, A. P. Legal regulation of the non-banking financial services market by the NBU [Pravove rehuliuвання Natsionalnym bankom Ukrayiny rynku nebankivskykh finansovykh posluh]. Available at: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/20590/Bilovain_Mahisterska_robota.pdf?sequence=1.
36. Official website of the National Bank of Ukraine. Annual report for 2020. Available at: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/annual_report_2020.pdf?v=4.
37. Karcheva, G. T. (2005). Features of the formation and development of the banking system of Ukraine [Osoblyvosti stanovlennya ta rozvytku bankivskoyi systemy Ukrayiny]. *Economics and Forecasting*, (2), 93-102.
38. Boldyrev, O. O. (2011). Current trends in the development of the banking system of Ukraine [Suchasni tendentsiyi rozvytku bankivskoyi systemy Ukrayiny]. *Bulletin of ZHDTU*, 4(58), 327-329.

LITOVTSEVA Veronika
Doctoral Student,
Sumy State University, Ukraine

BRYCHKO Maryna
Ph.D. in Economics, Associate Professor,
Blekinge Institute of Technology, Sweden;
Sumy State University, Ukraine

RETROSPECTIVE STUDY OF THE DYNAMICS OF CHANGES IN PUBLIC DISTRUST IN THE FINANCIAL SECTOR IN THE CONTEXT OF MAJOR EVENTS

Introduction. *The banking and non-banking sectors constitute crucial components of the financial system. If society exhibits a high level of distrust towards these sectors, it can escalate the risk of vulnerability within the entire financial system, making it susceptible to both external and internal threats. When individuals lack trust in banks and other financial institutions, they may choose to keep their money outside of these institutions or allocate it towards the purchase of goods and services. This predicament can restrict access to capital for businesses and citizens, leading to financial imbalances and hindering the country's economic growth. Therefore, it is of utmost importance to examine the fluctuations in public distrust towards the financial sector comprehensively. By comprehending the factors and events that contribute to or weaken this mistrust, we can significantly influence the condition of the financial system and its future development.*

Purpose. *The article aims to investigate the formation and evolution of public distrust in the financial sector and to establish a periodization of this phenomenon through an analysis of the historical development of the banking and non-banking financial sectors in Ukraine since its independence.*

Results. *The periodization of the development of mistrust in the financial sector and the analysis of factors and events contributing to its exacerbation have revealed several catalysts for distrust in Ukraine's banking and non-banking sectors. Macroeconomic and political shocks such as the 2008 financial crisis, the "Orange Revolution," the "Revolution of Dignity," the COVID-19 pandemic, and the ongoing war have played significant roles. These events have generated negative expectations, panic, and discontent among the public, leading to increased inflationary and exchange rate expectations and a heightened mistrust of financial institutions. In the case of the non-banking sector, a major reason for the widespread distrust of non-bank financial institutions has been their tarnished reputation and involvement in fraudulent activities.*

Examining events that have had a stabilizing effect on the financial sector reveals a trend where regulatory actions aimed at market regulation of financial institutions have played a crucial role. These actions include the establishment of supervisory bodies overseeing the activities of National Financial Institutions, the development of legislation pertaining to insurance and credit unions, the implementation of stricter requirements for banks' authorized capital, the creation of a deposit guarantee fund for individuals, and other similar initiatives. These measures have contributed to fostering stability and trust in the financial sector.

Originality. *A periodization of the evolution of public distrust in the financial sector has been developed, which, unlike existing models, incorporates the banking and non-banking systems. Additionally, this new framework spans over twenty years, encompassing recent events in Ukraine.*

Conclusions. *The foundations of distrust in the financial sector were established during the Soviet era. The newly formed state faced economic instability, inadequate regulation, and a series of political, financial, and military crises, all of which contributed to the widespread distrust in the financial sector across various levels of society. The prevailing lack of trust weakened the financial system, as it lacked the support of the population. Consequently, the financial mechanism was ill-prepared to confront both internal and external challenges. During periods of instability, economic actors exhibited fear of losing their savings, leading to bank panics and chaotic situations. These factors hindered the recovery process, making it difficult and slow. Thus, the distrust of the financial sector in Ukraine can be described as a historically ingrained and empirically substantiated characteristic of Ukrainian society.*

Keywords: *public distrust, financial sector, banking system, non-banking system, financial stability, the behavior of economic individuals, non-bank financial institutions, banks.*

*Одержано редакцією: 20.03.2023
Прийнято до публікації: 21.05.2023*

УДК 336.71

DOI: <https://doi.org/10.31651/2076-5843-2023-1-2-87-97>**МАЙСТРЕНКО Олексій Сергійович**

аспірант кафедри фінансового менеджменту,

Львівський національний університет

імені Івана Франка, м. Львів, Україна

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6512-7617>

maistrenko.oleksii@gmail.com

**РОЛЬ ОБЛІКОВОЇ СТАВКИ ЦЕНТРАЛЬНОГО БАНКУ В ЗАБЕЗПЕЧЕННІ
МОНЕТАРНОЇ СТАБІЛЬНОСТІ КРАЇНИ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ**

У дослідженні проаналізовано зміст понять монетарної та фінансової стабільності із зазначенням їх детермінант та методології формування; визначено роль облікової ставки для забезпечення монетарної стабільності. Виокремлено характеристики фінансової стабільності, що виступає як множина станів, певний діапазон чи континуум, наділений динамічністю, відсутністю лінійної залежності між різними елементами фінансової системи. Визначено поняття монетарної політики та монетарної стабільності у співвідношенні з поняттями фінансової та цінової стабільності. Наголошено на особливостях трактування змісту понять внутрішньої та зовнішньої монетарної стабільності у контексті впливу зовнішніх та внутрішніх чинників, що мають монетарну і немонетарну природу. Визначено економічну суть облікової ставки, принципи її дії, охарактеризовано прямі економічні ефекти її застосування, чинники, що впливають на зміну її рівня, особливості передачі сигналу каналами трансмісійного механізму

Ключові слова: облікова ставка; фінансова система; макроекономічна стабільність; фінансова стабільність; монетарна стабільність; цінова стабільність; монетарна політика; інструменти монетарної політики.

Постановка проблеми. В основі розвитку макроекономічних та фінансових структурних зрушень, які відбуваються на рівні держави, лежить монетарний чинник. Монетарна політика реалізується центральними банками і є визначальною щодо варіантів та способів забезпечення фінансової стабільності. Монетарна політика, тобто управління грошима та процентними ставками, потребує, по-перше, особливої уваги за умов інфляційного таргетування, зокрема, в перехідні періоди реформування банківської системи та кризові періоди, викликані низкою ендогенних та екзогенних факторів; по-друге, налагодження дієвих механізмів взаємодії окремих елементів монетарної політики; по-третє, упровадження таких каналів та інструментів монетарного впливу, які враховуватимуть національну специфіку і максимально нівелюватимуть вплив негативних чинників на трансмісійні канали грошово-кредитного регулювання та сприятимуть забезпеченню цінової стабільності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні засади функціонування фінансової системи та механізму монетарного регулювання економіки закладені в працях зарубіжних вчених: Р. Біллі, А. Вредіна [1], К. Боріо, Дж. Тоніоло [2], Дж. Кейнса, Дж. Міда, Г. Мінські [3], Ф. Мішкіна [4], Ф. Модільяні, Т. Падоа-Скіуппа [5], Дж. Тейлора, М. Фрідмена [6], Дж. Шиназі [7]. Серед вітчизняних науковців слід виокремити авторські та колективні праці під керівництвом С. Козьменка, В. Міщенка, М. Савлука, Т. Савченка, А. Сомик, в яких досліджуються загальнотеоретичні та методологічні засади розробки монетарних правил для економіки України.

Аналізові макроекономічних моделей, які надають характеристику головним каналам трансмісійного механізму монетарної політики, особливостям їх застосування центральним банком з метою здійснення економічного аналізу та прогнозування сценаріїв макроекономічного розвитку країни в майбутньому присвячені наукові доробки вітчизняних дослідників, зокрема: А. Вдовиченка, А. Груя, О. Жолудя, В. Лепушинського, С. Ніколайчука [8], О. Петрика [9], Є. Сиви, Т. Токарчука, Ю. Шоломицького.

Високо оцінюючи внесок науковців, слід відзначити, що наукового дослідження за умов реалізації монетарної політики інфляційного таргетування в Україні потребують питання прийняття рішень щодо зміни параметрів ключового інструмента – облікової ставки, особливо зважаючи на низку викликів сьогодення, які мають різну природу виникнення (екзо- і ендogenous характеру, немонетарного походження тощо), з метою розробки відповідної стратегії центрального банку, що передбачає досягнення цінової стабільності як складника фінансової стабільності, пошуку шляхів удосконалення монетарних важелів впливу в умовах глобалізаційних та воєнних викликів.

Упродовж останніх 5-ти років спостерігаємо стрімкий розвиток глобалізаційних процесів, зокрема, активізації процесу інтеграції фінансових ринків, збільшення обсягів транскордонних фінансових потоків, що має значний вплив на розвиток країн (особливо на країни з малою відкритою економікою, якою є українська) та сприяє актуалізації пошуку дієвих інструментів, здатних забезпечувати фінансову стабільність держави. Серед чинників сьогодення слід виокремити ті, які мають зовнішньоекономічний контекст, проте є опосередковано сформованими в наслідок війни в Україні. Це такі: зростання рівня інфляції у розвинених країнах світу; глобальне зміцнення ролі та впливу долара, що супроводжується зростанням процентних ставок у США і спонукає до ланцюгової реакції процентних ставок в інших країнах з метою нівелювання зовнішніх впливів на національну валюту; посилення антиінфляційної політики центральних банків, зокрема, за рахунок запровадження жорсткої монетарної політики; зниження економічної активності країн – провідних світових економічних лідерів; прискорення процесів відтоку капіталів, їх перерозподілу [11].

Руйнівний вплив на фінансовий ринок та економіку України мають внутрішні чинники в умовах тривалої повномасштабної війни, які пов'язані з економічними втратами, необхідністю подолання наслідків воєнних дій та підтримки економіки країни у воєнний час, здійснення великих оборонних видатків, вирішення гуманітарних питань; виконання соціальних зобов'язань перед громадянами. Економічний спад виробництва, скорочення обсягів реального ВВП, зростання інфляції, збільшення фіскального дефіциту – далеко не повний перелік джерел ризиків для фінансової стабільності. Всі перелічені чинники мають негативний вплив на економічну активність та економічний розвиток держави, посилюють негативні очікування бізнесу та домогосподарств. У цій ситуації важлива роль належить виваженій державній політиці у сфері економіки та оперативності у прийнятті відповідних рішень, зокрема, щодо упровадження системи інструментів, методів та форм державного впливу на ці процеси. Монетарний чинник, зокрема політика центрального банку щодо збільшення рівня облікової ставки, фіксування обмінного курсу та його подальше корегування разом з іншими заходами щодо зменшення емісійного фінансування дефіциту бюджету, запровадження строкових інструментів з метою захисту заощаджень, виявилися ефективними та виправданими у перші місяці війни, що дозволило зберегти фінансову стійкість попри очевидний вплив немонетарних чинників на інфляцію у цій ситуації. Тому виникає необхідність подальшого дослідження складових понять фінансової та монетарної стабільності, а також обґрунтування застосування інструментів монетарної політики, зокрема, облікової ставки, в умовах економічної нестабільності, викликаній кризовими явищами в економіці країни. Запровадження режиму інфляційного таргетування в Україні сприяло формуванню довіри до банківської системи шляхом відкритості монетарної політики, що ґрунтується на розробці доволі дієвої системи прогнозування, передбачає оприлюднення рішень Правління Національного банку України з питань монетарної політики щодо визначення розміру облікової ставки.

Метою статті є визначення місця й ролі облікової ставки в забезпеченні монетарної стабільності в контексті фінансової стабільності. Завдання статті: розкриття сутності понять монетарної та фінансової стабільності із зазначенням їх характеристик; визначення ролі облікової ставки для забезпечення монетарної стабільності.

Викладення основного матеріалу дослідження. Поняття монетарної стабільності є взаємопов'язаним із поняттям фінансової стабільності, досягнення якої є як предметом наукових дискусій, так і метою практичних реалізацій, що визначається через застосування відповідного

до державної економічної політики монетарного режиму, який забезпечує фінансово-економічне підґрунтя для сталого соціально-економічного розвитку країни. Відсутність чіткого визначення поняття «фінансова стабільність» зумовлює наявність розбіжностей щодо методів її забезпечення та особливостей реалізації, і пов'язана насамперед з необхідністю уточнення суті цієї дефініції.

Природа виникнення цього поняття зумовлює складність формулювання його визначення і трактування, адже визначається особливостями економічного розвитку держави у певний період часу, наявністю чи відсутністю кризових явищ в економіці в цей період. Фінансова стабільність (або її крихкість) визначається вченими як «інтегральна властивість фінансової системи циклічно відчувати нестабільність у процесі фінансування банками інвестицій суб'єктів підприємництва» [4, с. 10]. Актуальність проблеми щодо забезпечення фінансової стабільності посилюється із урахуванням процесів модернізації та глобалізації фінансових ринків, випереджаючих темпів розвитку фінансової системи перед реальною економікою, розвитку ринку фінансових послуг із залучення іноземного капіталу, зміни структури фінансових активів, зокрема, зростання негрошової маси, збільшення кількості й різноманіття фінансових інструментів та операцій, мобільності ризиків, тощо. Наявність багатьох складових, що є визначальними для цього поняття, передбачає урахування взаємозв'язку та взаємовпливу різних секторів національної економіки та фінансово-кредитної системи, системності економічних процесів, прозорість діяльності, ефективність і скоординованість роботи державних інституцій, як суб'єктів фінансової політики, а також залежність від впливу глобалізаційних процесів, тобто від економічних ситуацій в інших країнах. Фінансова стабільність реагує на зовнішні чинники, якими можуть бути як явища техногенного характеру, так і суто економічні складові, зокрема, зміни в торговельних умовах та настроях ринку, коливання цін на нафту, політичні події тощо [7]. Породжуючи диспропорції, ці явища впливають на всю фінансову систему.

Фінансова стабільність – це такий стан фінансової системи, коли вона здатна довго та без значних збоїв забезпечити ефективне розміщення заощаджень відповідно до інвестиційних можливостей [4, с.62]. ЄЦБ визначає фінансову стабільність як «впорядковане функціонування» фінансової системи, за якого вона здатна протистояти потрясінням, не піддаючись кумулятивним процесам, що погіршують розподіл заощаджень щодо інвестиційних можливостей та здійснення платежів в економіці [5, с.20]. Вітчизняні науковці [12] зазначають, що це стійкий стан з певним запасом міцності до негативних шоків, що дозволяє здійснювати ефективний розподіл фінансових ресурсів та безперебійне здійснення розрахунків в економіці, характеризується відсутністю надмірної волатильності фінансових ринків, високим рівнем довіри до фінансово-кредитних установ, можливістю управління фінансовими ризиками. НБУ визначає фінансову стабільність через означення належного виконання основних функцій (фінансове посередництво і здійснення платежів), здатність успішно протистояти кризовим явищам [17].

Фінансова стабільність виступає не як моментна характеристика стану певного об'єкта, а як множина станів, у яких об'єкт перебуває у процесі свого розвитку; як певний діапазон чи континуум, на відміну від певного стійкого стану чи напряду динаміки, до якого має повернутися фінансова система після кризових потрясінь [7, с.3]. Вона є динамічною характеристикою, яка засвідчує здатність фінансової установи забезпечувати постійний, безперервний, ефективний розвиток, що ґрунтується на фінансовій стійкості [14, с.14] і розглядається в контексті певної проблеми, здебільшого як засіб протидії чи запобігання фінансовим кризам.

Ураховуючи складність сфер і ланок фінансових відносин, що включає в себе фінансова система, зокрема, не лише установи (банківські, інституційних інвесторів тощо), але й ринки (фондова біржа, грошовий ринок, ринок похідних фінансових інструментів), інфраструктури (правова та платіжна системи, системи розрахунків та платежів), порушення одного з цих взаємопов'язаних елементів може порушити стабільність всієї системи. Проте за умов ефективної діяльності всієї системи порушення одного з елементів не несе загрози для стабільності системи в цілому. За умов фінансової стабільності відбувається ефективний часо-просторовий розподіл економічних ресурсів та інші фінансово-економічні процеси, зокрема, збереження та інвестування засобів, кредитування та надання позики, формування та розподіл

ліквідності, формування цін активів та, як результат, накопичення прибутку та зростання виробництва [7, с.2].

Такі умови дозволяють оцінювати, котирувати і розподіляти фінансові ризики, здійснювати управління ними, що сприяє збереженню здатності виконувати важливі функції попри зовнішні потрясіння та посилення диспропорцій. Дж. Шиназі наголошує, що власне фінансова стабільність, передбачаючи ендегенний характер нестабільності, має «здатність фінансової системи обмежувати, стримувати та боротися з появою дисбалансів до того, як вони стануть загрозою», що передбачає максимальну чи близьку до максимальної ефективність роботи всіх складових системи. Разом з тим багатоаспектність поняття фінансової стабільності, можливість виникнення ланцюгової реакції за умов зміни окремих складових показників системи, а також відсутність лінійної залежності між різними елементами цієї системи ускладнюють прогнозування фінансових криз, що потребує поєднання системного комплексного підходу, глобального бачення ситуації з метою оцінки її стабільності та перспектив її подальшого розвитку. Для забезпечення фінансової стабільності та стійкості фінансової системи у визначений момент часу в рамках континууму потрібно застосувати детальний комплексний підхід та безперервний аналіз факторів ризику і вразливості фінансової системи. Не менш важливим є своєчасне та невідкладне застосування заходів відповідної політики для запобігання чи зменшення втрат з урахуванням поточного стану системи. Такі дії мають превентивний, коригуючий, відновлювальний характер [7, с.8].

Механізм підтримки фінансової стабільності поєднує елементи моніторингу, аналізу, оцінки вихідних даних макроекономічних і грошово-кредитних показників, інформації про фінансовий ринок, даних фінансових установ та особливостей фінансової інфраструктури з метою ухвалення рішень і заходів політики щодо забезпечення фінансової стабільності. Своєчасне визначення різних показників фінансової стабільності та прогнозування фінансової напруги є актуальними складовими цього процесу, оскільки окремі змінні є важливим маркером появи в майбутньому фінансових диспропорцій, зокрема, ріст відсоткових ставок вказує на майбутнє коректування цін на активи [7, с.11]. При цьому слід зважати й на часовий аспект, оскільки поняття фінансової стабільності може трактуватися як в коротко- так і в довгостроковій перспективі.

Серед складників, що визначають фінансову стабільність, слід виокремити монетарний чинник [1, с.8]. За словами Майкла Фута [15, с.20], монетарна стабільність є одним зі складників, через який визначається фінансова стабільність. Іншими є такі: рівень зайнятості населення, що близький до природного рівня зайнятості в економіці; довіра економічних суб'єктів до ключових фінансових інституцій та ринків; відсутність відносних коливань цін на реальні чи фінансові активи в межах, які порушують монетарну стабільність або зазначений вище рівень зайнятості населення. Це визначення, яке включає низку показників «реальної економіки» для вимірювання фінансової стабільності, визначає монетарну стабільність як підмножину фінансової стабільності: необхідну, однак недостатню умову.

У сучасній економічній науці та практичній діяльності центральних банків термін «монетарна стабільність» використовується в контексті монетарної політики, що визначається як комплекс заходів, методів та інструментів, який використовує держава для регулювання у сфері грошового обігу і кредитних відносин, спрямованих на забезпечення стабільності національної грошової одиниці, підтримання необхідного обсягу грошової маси в економіці, ефективного готівкового обігу, залучення до банківської системи коштів від населення та суб'єктів господарювання. У нормативних актах України відсутнє визначення понять монетарна політика та монетарна стабільність. У Законі України «Про Національний банк України» вживається поняття «грошово-кредитна політика», що визначається як «комплекс заходів у сфері грошового обігу та кредиту, спрямованих на забезпечення цінової стабільності шляхом використання інструментів грошово-кредитної політики» [17].

Оскільки грошово-кредитна політика є комплексним, організаційно оформленим регулятивним механізмом, що здійснюється центральним банком через реалізацію відповідних інструментів на грошовому ринку, включно із валютним, то використання терміна «монетарна

політика» (monetary policy), яке широко застосовується в зарубіжній практиці, та запропоноване колективом вітчизняних науковців під керівництвом А.Мороза, відображає внутрішню єдність цього регулятивного механізму, охоплюючи три складові: емісійно-грошову, кредитну та валютну, і є, на думку науковців, більш логічною назвою, що відображає моноспрямованість цієї політики на підтримання пропозиції грошей на рівні, що є адекватним до попиту [18, с.643]. Отже, монетарна політика є комплексом заходів у сфері грошового обігу і кредитних відносин, що разом із фінансовою політикою є основними видами (складовими) макроекономічної політики держави.

У світовій практиці монетарна стабільність ідентифікується із золотим стандартом, наближенням до цінової стабільності (до Великої депресії), тобто вартість національної валюти в основному визначалася на основі золотого стандарту; як консистента із фіксованими валютними курсами до кінця 1960-х (міжнародна валютна Бреттон-Вудська система); з 1980-х – Ямайська валютна система, що передбачає відмову від золотого стандарту і золотих паритетів; з ціновою стабільністю у пост-Бреттонвудський період [2, с.3]. Згодом з панівними теоретичними концепціями (кейнсіанство, монетаризм, неокласицизм) державного регулювання економіки. Під поняттям «монетарна стабільність» зарубіжні аналітики визначають тривалий період стабільних цін і довіри ринку до зовнішньої вартості валюти. Монетарна стабільність перебуває у прямій залежності від міцності банківського сектору та має направленість на досягнення внутрішньої цінової стабільності (підтримка і захист внутрішньої вартості грошей). Фахівці Банку міжнародних розрахунків (Базель, Швейцарія) зазначають, що монетарна стабільність виступає як синонім цінової стабільності, яка характеризується як стабільний рівень цін або низький рівень інфляції, що обумовлює визначення дефініції «монетарна стабільність», розмежовуючи її із поняттям «фінансова стабільність» [16].

Виходячи з розуміння головної цілі монетарної політики, слід зауважити, що поняття цінової стабільності тісно пов'язане з фінансовою стабільністю, і є «пересічним» складником макроекономічної стабільності держави, оскільки стабільність фінансової системи є необхідною константою для здійснення монетарної політики і підтримки стабільності цін, а цінова стабільність є «необхідною передумовою для підтримки стабільності на фінансових ринках і фінансової стабільності в цілому» [12] Б.Пшик. Петрик О. [9], розмежовуючи поняття цінової та фінансової стабільності, зауважує, що цінова стабільність, як основна функція центральних банків в багатьох країнах (Англія, Угорщина, Польща, Китай, Німеччина) забезпечується діями та інструментами монетарної політики, а фінансова – шляхом забезпечення стабільності банківської системи завдяки використанню механізмів пруденційного нагляду та регулювання, зважаючи на ключову роль банків у фінансовій системі переважної більшості країн.

Розширене трактування поняття монетарної стабільності в економіці визначається не лише через стабільність внутрішнього рівня цін, але й відносно зовнішню стабільність та міцні фінансові умови. Останнє за своєю суттю є метою монетарних органів управління. Таке розуміння поняття вимагає стабільності вартості національної валюти, тобто стабільності вартості грошей. Відповідно збереження внутрішньої вартості грошей забезпечується стабільним рівнем внутрішніх цін, а забезпечення зовнішньої вартості вимагає стабільності обмінного курсу, що теж є важливим аспектом щодо визначення ключової мети монетарної політики. Подвійні цілі стабільності внутрішньої і зовнішньої вартості грошей взаємно підтримуються і доповнюються: відсутність інфляції (за інших рівних умов) сприятиме стабільному обмінному курсу; стабільний обмінний курс, у свою чергу, сприяє стримуванню коливання внутрішнього рівня цін [19, с.32]. Разом з тим сьогодні існують розбіжності у трактуванні основних стратегічних та тактичних цілей монетарної політики. Вітчизняні економісти [12] визначають пріоритетною метою монетарної політики досягнення та забезпечення цінової стабільності з вимірюваною ціллю – показником інфляції, що зазначено і у засадничих документах НБУ; дві стратегічні основні цілі (темпи інфляції та рівень безробіття); кілька цілей (забезпечення цінової стабільності, повної зайнятості населення, зростання реального продукту). Проте саме вихідні економічні умови визначаються чіткі (кількісні) цілі монетарної політики щодо інфляції та механізму їх досягнення: за умов стабілізації фінансової системи – дезінфляція, поповнення міжнародних резервів,

стабілізація валютного ринку; за умов економічного зростання – визначення цілі щодо інфляції, поповнення міжнародних резервів, означення процентної ставки як операційної цілі; за умов інфляційного таргетування/плаваючого обмінного курсу, достатнього рівня міжнародних резервів – визначення цілі щодо інфляції, процентна ставка як операційна ціль [10, с.32].

Розбіжність у поглядах щодо означення цілі (між валютним курсом чи стабільністю внутрішніх цін) призвела до трактування понять внутрішньої та зовнішньої монетарної стабільності. При цьому підтримка внутрішньої і зовнішньої вартості грошей можуть розглядатися не як взаємодоповнюючі чи складові однієї цілі монетарної політики, а як конкурентні складові. Вагоме значення у цьому контексті має залежність зовнішньої вартості грошей як від внутрішньої монетарної політики, так і від зовнішніх чинників (зокрема, монетарної політики інших країн), особливо за умов активізації глобалізаційних економічних процесів, взаємодії та взаємовпливу між національними економіками. Сумнівною, на думку М. Фрідмена [6], є здійснення одного виміру монетарної стабільності за рахунок іншого, оскільки навіть за умов стабільності зовнішнього середовища вагоме значення має здійснення внутрішньої монетарної політики. Важливою є реалізація подвійної мети монетарної політики, підтримка стабільності внутрішньої та зовнішньої вартості грошей, оскільки складно підтримувати стабільність цін при нереальному обмінному курсі, і навпаки - стабільність обмінного курсу не може довго утримуватися за умов нестабільності внутрішніх цін.

Для врегулювання тимчасових конфліктів, що можуть виникнути між подвійними аспектами мети монетарної політики [6], необхідно віднайти відповідний баланс між правилами та дискреційними можливостями державних органів, що набуває особливої ваги в умовах надзвичайно складної економічної ситуації в період війни. Отримання іноземних позик або позик, використання чи накопичення міжнародних резервів можуть допомогти у подоланні цих дисбалансів, проте важливою передумовою становлення монетарної стабільності є внутрішній чинник, зокрема, підвищення або зниження цін на товари та фактори виробництва. За умов глобалізованої динамічної економіки стабільність цін і підтримка міжнародної конкурентоспроможності потребуватимуть гнучкості внутрішніх цін і заробітної плати, що є однією з найважливіших характеристик економічного розвитку, проте найважчою для досягнення та підтримки. Саме відсутність такої внутрішньої гнучкості стає причиною дисбалансів щодо підтримання внутрішньої та зовнішньої вартості грошей, а також аргументом на користь гнучкості обмінного курсу, тобто зміни зовнішньої вартості грошей, оскільки підтримка певного обмінного курсу суперечитиме захисту конкурентоспроможності.

Між цілями фінансової стабільності та першочерговими завданнями використання інструментів можливі протиріччя (наприклад, певний конфлікт цілей між інтервенціями, що забезпечують коротко- та довгострокову стабільність). За інших умов, зокрема, існування стабільної фінансової системи відбувається усунення (обмеження) диспропорцій шляхом дії механізмів самокоректування системи, що дозволяє запобігти виникненню кризових явищ в економіці. У цій ситуації відбувається збіг фінансової та монетарної стабільності, оскільки валюта країни виконує роль засобу здійснення операцій, розрахункової одиниці та засобу накопичення [7, с.19], або їх дія проявляється через певний часовий проміжок.

Водночас відповідно до «ефективної ринкової класифікації» Р. Манделла, яка ґрунтується на «принципах Тинбергена» щодо відповідності кількості певних інструментів до кількості незалежних цілей економічної політики, проблема загального балансу може бути врівноважена в тому випадку, коли монетарна політика буде спрямована на підтримку зовнішнього балансу, а податкові та бюджетні складові – для досягнення внутрішнього балансу. Таким чином науковці [20, с.218] визначають, що координація монетарної та фінансової політик в системному розумінні є важливою, особливо в період економічного спаду та рецесії, а в якості підтвердження наводять досвід країн Європейського Союзу, США, Японії, що свідчить про більш високу результативність дискреційної фінансової політики – «за умов низького рівня ключової (облікової) процентної ставки та політики кількісного пом'якшення, – накачування економіки додатковою ліквідністю». Погоджуємося з думкою науковців щодо того, що надмірна повторюваність і недостатня обґрунтованість у прийнятті монетарних (особливо щодо зміни

ключової ставки) та фіскальних рішень може адсорбувати системні ризики для фінансової стабільності, проте за певних умов такі дії є необхідними, неминучими, виправданими. Звичайно, що процес досягнення цінової стабільності, зниження значень індексу споживчих цін в Україні лише за рахунок монетарного регулювання ускладнюється через значний вплив на цей процес численних немонетарних інфляційних чинників, зокрема, бюджетних видатків, адміністративно-регульованих тарифів на газ і електроенергію, що впливає на пожвавлення попиту чи зростання цін на широкий спектр товарів і послуг.

Засоби монетарної політики є інструментами, які призначені для вирішення відповідних завдань, проте мають опосередкований або безпосередній вплив на фінансову стабільність. Це такі: засоби монетарної політики (забезпечення стабільності цін), інструменти нормативно-правового регулювання (захист інтересів вкладників), політика здійснення платежів та розрахунків з метою пришвидшення здійснення розрахунків за фінансовими операціями тощо. Центральний банк, використовуючи інструменти «монетарної політики, зокрема зміну процентної ставки, впливає на номінальні доходи, інфляцію та фінансові потоки, які проходять через банківську систему» [9, с.5].

Облікова ставка (discount rate) є головним монетарним інструментом, за допомогою якого центральні банки досягають цілей монетарної політики, зокрема, щодо цінової стабільності. Вона відіграє важливу роль у забезпеченні фінансової стабільності країни і використовується центральним банком для регулювання рівня процентних ставок. Облікова ставка - це відсоткова ставка, за якою центральний банк надає кредити комерційним банкам або визначає вартість грошових ресурсів, доступних банкам, підприємствам та громадянам. Ця ставка встановлюється центральним банком з метою вплинути на загальний рівень процентних ставок в економіці та кількість грошей, що обертаються. В Україні на законодавчому рівні закріплено, що Національний банк встановлює її «для банків та інших суб'єктів грошово-кредитного ринку як орієнтир щодо вартості залучених і розміщених грошових коштів» на відповідний період [17].

За економічною суттю облікова ставка є мірою вартості залучення та розміщення коштів на міжбанківському ринку. Від неї залежить «коридор процентних ставок» за інструментами постійного доступу Національного банку, зокрема «ціни» на кредити та депозити овернайт. Вартість цих короткострокових інструментів коливається в межах ± 2 в.п. від рівня облікової ставки, що суттєво впливає на фондування та доходи банків. Головною ідеєю функціонування «коридору» є згладжування невеликих шоків та коливань ліквідності за допомогою ринкових механізмів на міжбанківському рівні. Облікова ставка є довгостроковим механізмом, що затверджується центральними банками. При прийнятті рішень щодо облікової ставки враховуються різні фактори, зокрема: рівень інфляції, стан економіки, зовнішні економічні фактори тощо.

Принцип дії облікової ставки полягає у впливі на рівень процентних ставок в економіці. Монетарна політика може бути жорсткою (restrictive, тобто обмежувальною) або м'якою (accommodative), що передбачає збільшення/зменшення процентних ставок і відповідно кількості грошей в економіці. Коли центральний банк збільшує облікову ставку банки вимушені платити більше за позичені кошти від центрального банку. У свою чергу це призводить до підвищення процентних ставок для клієнтів, зокрема фізичних та юридичних осіб. Вищі процентні ставки збільшують витрати на обслуговування боргу для клієнтів, що призводить до зниження попиту на кредити. В подальшому спад попиту сповільнює інвестиційну активність, тим самим знижуючи загальний рівень попиту в економіці. У випадку зниження облікової ставки банки отримують доступ до більш дешевих джерел фінансування, що знижує їхні витрати на кредити. Це сприяє зниженню процентних ставок для позикодавців та підштовхує клієнтів до залучення додаткових ресурсів. Зниження процентних ставок може зменшити привабливість депозитів і спонукати громадян до витрат та інвестицій. Цей механізм впливу регулює витрати позикодавців і вкладників, впливаючи на їхні рішення про кредитування, інвестування та збереження. Відповідно до змін у рівні облікової ставки економічні агенти впливають на співвідношення між попитом і пропозицією грошей в економіці.

Окрім прямого економічного ефекту, облікова ставка додатково впливає на цілу низку процесів, зокрема: контроль інфляції, регулювання економічного зростання та валютного курсу. У першому випадку збільшення облікової ставки спонукає комерційні банки підвищувати відсоткові ставки за кредитами, що ускладнює доступність позик для підприємств та громадян. Це знижує попит на кредити та витрати споживачів, що може зменшити загальний рівень попиту в економіці і знизити інфляцію. Облікова ставка також є важелем для регулювання економічного зростання, оскільки зміна облікової ставки впливає на вартість кредитів і витрати на інвестиції для підприємств. Зниження облікової ставки може стимулювати інвестиційну активність та споживчу діяльність, що сприяє економічному зростанню. З іншого боку, підвищення облікової ставки може зменшити кредитну активність і гальмувати зростання, щоб запобігти перегріванню економіки. Облікова ставка впливає на валютний курс. Підвищення облікової ставки зробить інвестиції в країну більш привабливими, що сприятиме підвищенню попиту на її валюту та зміцненню валютного курсу. Зниження облікової ставки, навпаки, може зробити валюту менш привабливою для інвесторів та призвести до послаблення валютного курсу.

При визначенні рівня облікової ставки необхідно враховувати низку чинників: особливості передачі сигналу каналами трансмісійного механізму з урахуванням часових лагів; специфіку та наслідки (ефекти) застосування цього інструмента у межах окремої країни; стан розвитку економіки у відповідний період та її структурно-інституційна будова; майбутні очікування та монетарна політика; макроекономічні складові, ендегенний фактор тощо. Важливе значення у процесі монетарної трансмісії має визначення кількісної потужності її окремих каналів, що відображає вплив центрального банку на ліквідність, фінансові ринки та вплив монетарних умов на реальний сектор (показниками якого є економічна активність, інфляція). Слід зауважити, що кількісне оцінювання потужності цього впливу послаблюються рядом факторів, які є поза сферою контролю центрального банку, зокрема, наслідки фінансово-економічної кризи, зміни у банківській системі та у фіскальній політиці, в умовах зовнішньої торгівлі, з боку пропозиції продовольчих товарів, монополізація окремих ринків, залежність від світових цін на сировину тощо [8, с. 21].

Зміна цілей монетарної політики обумовлює використання центральними банками інших інструментів та механізмів монетарної політики, які доповнюють роль облікової ставки, наприклад, резервні вимоги до банків або операції на відкритому ринку, інфляційне таргетування, плаваючий обмінний курс національної валюти, що дозволяє управляти інфляцією в межах встановленого цінового діапазону, тощо. Низький та стабільний рівень інфляції дозволяє захистити доходи та заощадження громадян від девальвації, активізує економічну діяльність шляхом підвищення привабливості довгострокових інвестицій підприємців у вітчизняну економіку, що в свою чергу сприяє зменшенню безробіття. Проте облікова ставка й надалі залишається провідним інструментом для досягнення цілей монетарної політики.

Висновки. Отже, методологія формування понять фінансової та монетарної стабільності, їх сутності, а також означення ролі й місця ключового монетарного інструмента – облікової ставки – передбачає поєднання загальнонаукових методів пізнання, певних технік математичного обрахунку та прогнозування, застосування методів економічної науки, які включають абстрактно-теоретичну оцінку, системний аналіз, функціональний підхід та ґрунтуються на принципах раціоналізму, системності, взаємозалежності явищ і процесів. Важливим у ході дослідження є поєднання методів системного аналізу та синтезу, що передбачає визначення причинно-наслідкових, структурно-функціональних зв'язків з урахуванням внутрішніх і зовнішніх взаємовпливів. В умовах активних глобалізаційних впливів і посилення освітньо-інформаційних тенденцій зростає роль діалектичного філософського методу, що дозволяє означити вагому роль нематеріальних чинників на сферу матеріального буття (наприклад, вплив росту чи падіння рівня довіри до банківських установ або фінансової системи країни загалом).

Досягнення монетарної стабільності, яке полягає в збереженні вартості національної валюти шляхом контролю рівня інфляції чи підтримки стабільності обмінного курсу валют, є основним завданням центрального банку. Воно реалізується процентною політикою, ключовим інструментом якої є облікова ставка. Облікова ставка сприяє контролю інфляції, стабільності

фінансового сектора, регулює економічне зростання та впливає на валютний курс. Проте важливо враховувати, що політика облікової ставки має свої обмеження і взаємодіє з іншими економічними факторами. Вона може впливати на рівень інфляції, але інфляція також залежить від інших факторів, зокрема рівня заробітної плати, цін на сировину та інші зовнішні чинники. Вплив облікової ставки на реальну економіку може проявлятися через певний часовий проміжок, адже дієвість трансмісійного механізму потребує часу для «передавання сигналу» на інші ставки, тобто щоб зміни в процентних ставках проникли через фінансову систему та відобразилися на кредитних та депозитних операціях, споживчому попиті та інвестиціях.

Політика облікової ставки не є самодостатньою для досягнення фінансової стабільності. Зміни в обліковій ставці можуть впливати на курс валют та капіталовкладення, що має наслідки для економічної стійкості країни в контексті глобального ринку. Враховуючи багатоаспектність визначення поняття фінансової стабільності, для досягнення належного рівня фінансової стабільності потрібно збалансувати застосування облікової ставки з іншими монетарними та фіскальними інструментами, а також з регулюванням фінансових ринків.

Предметом подальших наукових досліджень може бути вплив змін процентних ставок на економічні рішення агентів щодо інвестицій та економічної діяльності.

Список використаних джерел

- 1 Billi R. M., Vredin A. Monetary policy and financial stability – a simple story. *Sveriges Riksbank Economic Review*, 2014. No 2. P. 7-22. URL: <http://archive.riksbank.se/Documents/> (дата звернення: 02.04.2023)
- 2 Borio C., Toniolo G. One hundred and thirty years of central bank cooperation: a BIS perspective. *BIS Working Papers*, 2006. № 197. 46 p.
- 3 Minsky H. P. The Financial Instability Hypothesis. The Jerome Levy Economics Institute of Bard College. Working Paper. 1992. No 74. P.1-10. <https://www.levyinstitute.org/> (дата звернення: 01.04.2023)
- 4 Mishkin F. S. The Causes and Propagation of Financial Instability: Lessons for Policymakers. *Maintaining Financial Stability in a Global Economy*: Jackson Hole Economic Policy Symposium. (Wyoming, August 28-30, 1997). p. 55-96. URL: <https://www.kansascityfed.org/> (дата звернення: 02.04.2023)
- 5 Padoa-Schioppa T. Central banks and financial stability: exploring a land in between. *The transformation of the European financial system*: Second ECB Central Banking Conference (Frankfurt am Main, 24 and 25 October 2002). Frankfurt am Main. 46 p. URL: <https://www.ecb.europa.eu/events/pdf/conferences/tps.pdf> (дата звернення: 02.04.2023)
- 6 Friedman M. A Monetary and Fiscal Framework for Economic Stability. *The American Economic Review*, 1948. Vol. 38, No 3, P. 245-264.
- 7 Schinasi G. J. Defining Financial Stability. *IMF Working Paper*, 2004. No 04 (187). 18 p. URL: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2004/> (дата звернення: 02.04.2023)
- 8 Жолудь О., Лепушинський В., Ніколайчук С. Дієвість монетарного трансмісійного механізму в Україні після впровадження інфляційного таргетування. *Visnyk of the National Bank of Ukraine*, 2019, No. 247. С.20 - 40.
- 9 Петрик О. Якою має бути організаційна структура банківського нагляду в Україні? *Вісник НБУ*. 2009. № 11. С. 3–6.
- 10 Лепушинський В. Стратегічний документ з монетарної політики в умовах запровадження в Україні інфляційного таргетування. *Вісник Національного банку України*, 2015. С.25-40.
- 11 Юрчишин В. Економічні ознаки та особливості осені 2022 р. Разумков Центр. 2022. URL: <https://razumkov.org.ua/statti/> (дата звернення: 05.04.2023)
- 12 Пшик Б.І. Фінансова стабільність: сутність та особливості прояву. *Вісник СевНТУ*. Серія: Економіка і фінанси. 2013. № 138. С.91-96.
- 13 Стратегія макропруденційної політики (Національний банк України). URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/Strategy (дата звернення: 01.04.2023)
- 14 Вовченко О. С. Фінансова стабільність банків в умовах динамічного макроекономічного середовища: монографія. Полтава: ПУЕТ, 2021. 233 с.
- 15 Stefaniak S. Defining «financial stability». *Polish Review of International and European Law*, 2018. No 7, Issue 1. P. 9-38.
- 16 Monetary stability, financial stability and the business cycle: five views. *Bank for International Settlements Papers*, 2003. No 18. 31 p. URL: <https://www.bis.org/publ> (дата звернення: 02.04.2023)

- 17 Закон України «Про Національний банк України». *Відомості Верховної Ради України*, 1999, № 29, ст.238. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/> (дата звернення: 02.04.2023)
- 18 Центральний банк та грошово-кредитна політика. За ред. А. М. Мороза, М. Ф. Пуховкіної. Київ: КНЕУ, 2005. 560 с.
- 19 Cottarelli C., Baliño T. J. T. Frameworks for monetary stability Policy: Issues and Country Experiences. The sixth seminar on central banking. (Washington, March 1-10, 1994). Washington. 755 p. DOI: <https://doi.org/10.5089/9781557754196.071>
- 20 Фіскальна та монетарна політика економічного розвитку України: монографія. За заг. ред. П. О. Нікіфорова, І. Я. Ткачук. Чернівці, 2020. 256 с.

References

1. Billi R. M., Vredin A. (2014). Monetary policy and financial stability – a simple story. *Sveriges Riksbank Economic Review*. 2, 7-22. Retrieved from: <http://archive.riksbank.se/Documents/> (Accessed: 02.04.2023)
2. Borio C., Toniolo G. (2006). One hundred and thirty years of central bank cooperation: a BIS perspective. *BIS Working Papers*, 197, 46.
3. Minsky H. P. (1992). The Financial Instability Hypothesis. The Jerome Levy Economics Institute of Bard College. *Working Paper*, 74, 1-10. Retrieved from: <https://www.levyinstitute.> (Accessed: 01.04.2023).
4. Mishkin F. S. (1997). The Causes and Propagation of Financial Instability: Lessons for Policymakers. *Maintaining Financial Stability in a Global Economy: Jackson Hole Economic Policy Symposium*. 55-96. Retrieved from: <https://www.kansascityfed.org/> (Accessed: 01.04.2023)
5. Padoa-Schioppa T. (2002). Central banks and financial stability: exploring a land in between. *The transformation of the European financial system: Second ECB Central Banking Conference*, 46. Retrieved from: <https://www.ecb.europa.eu/events/pdf/conferences/tps.pdf>. (Accessed: 02.04.2023).
6. Friedman M., A Monetary and Fiscal Framework for Economic Stability. *The American Economic Review*, 1948. Vol. 38, No 3, P. 245-264.
7. Schinasi G. J. (2004). Defining Financial Stability. *IMF Working Paper*, 04 (187), 18. Retrieved from: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2004> (Accessed: 02.04.2023)
8. Zholud O., Lepushynskiy V., Nikolaychuk S. The Effectiveness of the Monetary Transmission Mechanism in Ukraine since the Transition to Inflation Targeting. *Visnyk of the National Bank of Ukraine*, 2019, No. 247. C.20 - 40. (in Ukr.).
9. Petryk O. (2009). What should be the organizational structure of banking supervision in Ukraine? *Visnyk Natsionalnoho banku Ukrainy (Bulletin of the NBU)*, 11, 3–6. (in Ukr.).
10. Lepushynskiy V. (2015). A strategic document on monetary policy in the context of the introduction of inflation targeting in Ukraine. *Visnyk Natsionalnoho banku Ukrainy (Bulletin of the NBU)*, 25-40. (in Ukr.).
11. Yurchyshyn V. (2022). Economic features of autumn 2022. Razumkov Centre. Retrieved from: <https://razumkov.org.ua/statyi/> (in Ukr.).
12. Psyk B. I. (2013). Financial stability: essence and features of manifestation. *Visnyk SevNTU (Bulletin of SevNTU)*, 138, 91-96. (in Ukr.).
13. National Bank of Ukraine (2020). Macroprudential Policy Strategy of the National Bank of Ukraine. Retrieved from: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/Strategy (Accessed: 01.04.2023)
14. Vovchenko O.S. & Egorycheva S.B. (2021). Financial stability of banks in a dynamic macroeconomic environment. Poltava: PUET, 233. (in Ukr.).
15. Stefaniak S. (2018). Defining «financial stability». *Polish Review of International and European Law*, 7, 1, 9-38.
16. Monetary stability, financial stability and the business cycle: five views. (2003). *Bank for International Settlements Papers*, 18, 31. Retrieved from: <https://www.bis.org/publ/bppdf/bisap18.pdf> (Accessed: 02.04.2023)
17. Verkhovna Rada of Ukraine (1999). «On the National Bank of Ukraine», Law of Ukraine No 679-XIV dated revision on May 6, 2023. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/> (дата звернення: 02.04.2023)
18. Central bank and monetary policy (2005). In A. Moroz, M. Pukhovkina (Ed.). Kyiv: KNEU, 556 (in Ukr.)
19. Cottarelli C., Baliño T. J. T. (1994). Frameworks for monetary stability Policy: Issues and Country Experiences. The sixth seminar on central banking. Washington, 755. DOI: <https://doi.org/10.5089/9781557754196.071>.
20. Tkachuk E. V., Nikiforov. P. O. (2022). Fiscal and monetary policy: macroeconomic analysis and institutional environment. Chernivtsi: Chernivtsi national Univ. named after Yu. Fedkovicha, 240. (in Ukr.).

MAISTRENKO Oleksii

postgraduate student of the Financial
Management Department,
Ivan Franko National University of Lviv,
Lviv, Ukraine

THE ROLE OF THE CENTRAL BANK'S DISCOUNT RATE IN ENSURING MONETARY STABILITY OF THE COUNTRY: THEORETICAL-METHODOLOGICAL ASPECT

Introduction. Today, an important role belongs to prudent state policies in the field of economy and promptness in making appropriate decisions regarding the implementation of a system of instruments, methods, and forms of state influence on these processes. The monetary factor, including the central bank's policy to increase the level of discounting, fix the exchange rate, and make further adjustments with other measures to reduce issue funding, has allowed maintaining financial stability despite the obvious impact of non-monetary factors on inflation in this situation. Therefore, it is necessary to investigate the components of the concepts of financial and monetary stability and justify the use of monetary policy tools, particularly the discount rate, in conditions of economic instability caused by crisis phenomena in the country's economy.

The purpose of the article is to determine the place and role of the discount rate in ensuring monetary stability in the context of financial stability.

Results. The study analyzes the content of the concepts of monetary and financial stability, indicating their determinants and the methodology of formation. It determines the role of the discount rate in ensuring monetary stability. It emphasizes the characteristics of financial stability, which acts as a set of states, a certain range, or continuum, endowed with dynamic characteristics and a lack of linear dependence between different elements of the financial system. The article defines the concept of monetary policy and monetary stability in relation to the concepts of financial and price stability. It highlights the peculiarities of interpreting the content of the concepts of internal and external monetary stability in the context of the influence of external and internal factors that have monetary and non-monetary natures. It determines the economic rate of the discount rate, the principles of its action, the direct economic effects of its application, the factors that affect the change of its level, and the features of signal transmission through channels of the transmission mechanism.

Originality. The article introduces new definitions for the concepts of monetary policy, which is a comprehensively organized regulatory mechanism with a three-syllable structure (emission-monetary, credit, and currency) and a mono-direction aimed at maintaining price stability; monetary stability, which acts as a synonym for price stability and, in an extended interpretation, is determined not only by the stability of the internal price level but also by relative external stability and strong financial conditions. It defines the methodology for forming economic categories of financial and monetary stability and the discount rate, which involves the combination of general scientific methods of cognition, certain techniques of mathematical calculation and forecasting, and a combination of a systemic complex approach and a global vision of the situation to evaluate its stability and prospects of economic development, as well as methods of economic development. These methods include abstract-theoretical evaluation, system analysis, and a functional approach, based on the principles of rationalism, systematic analysis, the interdependence of phenomena and processes, and causal and structural-functional relationships. The article emphasizes the need to comply with the principle of sufficient reason for monetary (especially in terms of changes in the key rate) and fiscal decisions, taking into account the significant impact of numerous non-monetary inflationary factors, and the timely and urgent application of relevant policies with preventive, corrective, and restorative measures.

Conclusions. The introduction of the inflation targeting regime in Ukraine has strengthened the role and value of the discount rate as a key monetary policy tool, the change of which affects the country's financial stability. Under the conditions of intensified interest policy, the discount rate influences several processes, including short-term interest rates on the interbank market and other indicators of the financial market (funding, income, etc.), inflation, exchange rate dynamics, and overall economic growth. In the current conditions of Ukraine, as an open economy, external challenges and consequences of globalization processes play a significant role, although this does not diminish the importance of methodological principles within the economic system, such as systematic economic processes, transparency of activity, efficiency, and coordination of financial policies that ensure financial stability in the country.

Keywords: discount rate, financial system, macroeconomic stability, financial stability, monetary stability, price stability, monetary policy, monetary policy tools.

Одержано редакцією: 06.04.2023
Прийнято до публікації: 13.06.2023

УДК 338.28:330.5

DOI: <https://doi.org/10.31651/2076-5843-2023-1-2-98-105>

КИРИЛЮК Євгеній Миколайович

доктор економічних наук, професор,
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького
м. Черкаси, Україна
Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0001-7097-444X>
en_kirilyk@ukr.net

РУДЕНКО Микола Вікторович

доктор економічних наук, професор,
Львівський національний університет
імені Івана Франка, Черкаське відділення,
м. Черкаси, Україна
Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0002-1966-7695>
mykola_rudenko@ukr.net

ГАРЯГА Леся Олегівна

кандидат економічних наук, доцент,
Львівський національний університет
імені Івана Франка, Черкаське відділення,
м. Черкаси, Україна
Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0002-5266-797X>
garyaga@ukr.net

ДЗЯМУЛИЧ Микола Іванович

кандидат економічних наук, доцент,
Луцький національний технічний університет,
м. Луцьк, Україна
Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0003-3714-5062>
m.dziamulych@lntu.edu.ua

СУСПІЛЬНІ ЕФЕКТИ ЦИФРОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

У статті проведено аналіз впливу цифрової трансформації економіки України на процеси суспільного розвитку. Визначено та описано базові та допоміжні умови, які формуватимуть можливості для суспільства користуватися ефектами цифрової трансформації економіки України в різних контекстах. Виокремлено економічний, фінансовий, соціальний, організаційний і технологічний блоки суспільних ефектів трансформації економіки. Деталізовано кожний блок суспільних ефектів із позицій позитивного впливу на життєдіяльність людей, громади та суспільства загалом. Доведено, що ефекти цифрової трансформації економіки України матимуть синергетичний вплив на розвиток вітчизняного суспільства на шляху до цифрового майбутнього та сприятимуть подоланню цифрового розриву між країнами, регіонами та громадами.

Ключові слова: цифровізація, трансформація, економіка України, суспільство, суспільний розвиток, ефект, технології, процес.

Постановка проблеми. За умов четвертої технологічної революції «паливом» для розвитку економік світу є цифровізація, а не сировинні ресурси. Тому в кожній окремій галузі економіки відбуваються трансформаційні процеси, пов'язані з упровадженням нових цифрових технологій, які покликані змінити механізми та якість управлінської діяльності, покращити швидкість і оперативність доступу до інформації й бази знань, змінити алгоритми і технологічність виробничих процесів, цільові канали реалізації продукції, алгоритми надання послуг тощо.

У межах реалізації політики Східного партнерства Європейського Союзу цифровізація економіки та суспільства є одним із пріоритетів і привертає все більше уваги з боку основних стейкхолдерів. Цифрова трансформація покликана сприяти сталому розвитку держав у реалізації довгострокових цілей, спрямованих на вирішення гострих економічних проблем, однією з яких є забезпечення конкретних (вимірних) результатів для громадян та суспільства [1]. Тому в умовах формування нової економічної, соціальної і технологічної реальності надзвичайно важливим є окреслення можливих суспільних ефектів цифрової трансформації економіки України.

На реалізацію вітчизняної стратегії цифрової трансформації значною мірою вплинули сучасні виклики й загрози, пов'язані з неоімперськими амбіціями та експансіонізмом російської федерації, із неспровокованим повномасштабним вторгненням в Україну, починаючи з лютого 2014 року. Це, з одного боку, частково сповільнило процеси суспільного розвитку, а з іншого – прискорило процеси цифровізації. Війна стала каталізатором окремих трансформаційних процесів. Нині змінюється технологічна парадигма суспільного розвитку, змінюються моделі управління і суспільні норми, відбуваються масштабні демографічні зрушення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика дослідження впливу цифровізації економіки на суспільний розвиток не є новою для вітчизняної науки, виділимо надбання лише тих вчених, які слугували фундаментом подальших авторських досліджень: О. Вишневецького, В. Геєця, О. Гудзь, О. Даннікова, Н. Краус, В. Ляшенко, Н. Пантелєєвої, П. Пуцентейло, А. Семенова, С. Тульчинської, Л. Федулової та багатьох інших. Плеяда зарубіжних науковців і практиків у межах об'єкту дослідження має ще більш вагомий перелік авторів: Дж. Блумберг, Й. Врана, Дж. Грей, М. Гупта, К. Елдінг, Р. Морріс, М. Мурро, Н. Негропonte, Р. Сінгх, Д. Тапскотт та інші. Віддаючи належне напрацюванням зазначених науковців, підкреслимо, що сучасні виклики і загрози (COVID-19, збройна агресія російської федерації, глобальні економічні та соціальні трансформації) формують, розширюють та видозмінюють вітчизняні суспільні ефекти цифрової трансформації економіки, що потребує проведення поглибленого аналізу й переоцінки.

Мета статті – провести аналіз впливу цифрової трансформації економіки на вітчизняне суспільство з метою визначення основних суспільних ефектів діджиталізації шляхом опису економічного, фінансового, соціального, організаційного та технологічного блоків на основі виокремлення базових і допоміжних умов користування ефектами цифровізації.

Викладення основного матеріалу дослідження. З точки зору суспільства, перебіг трансформаційних процесів під впливом цифровізації визначається моніторингом та оцінкою результативності й ефективності змін у суспільному житті, зайнятості населення і забезпечення громадян необхідними навичками та знаннями для їх практичного застосування в еру цифрової експансії [2-3]. У наш час відбувається цифрова трансформація не лише економіки, а й органів державного управління, розвиток інформаційно-комунікаційної інфраструктури, соціальної сфери тощо на технологічному підґрунті цифрових технологій.

Вищезазначене викликає необхідність наявності у членів суспільства можливостей для користування позитивними ефектами (перевагами) цифрової трансформації. Існує кілька умов, які формуватимуть можливості для суспільства користуватися ефектами цифрової трансформації економіки України в різних контекстах. Серед цих умов авторами виділено дві їх групи: 1) базові (основні) та 2) допоміжні (уможливлюючі).

До першої групи відносять мінімальні умови, необхідні членам суспільства для користування технологіями. Вони включають:

- доступність технологій;
- наявність засобів комунікацій та зв'язку;
- наявність пристроїв, які дозволяють використовувати технології;
- наявність інформаційно-комунікативних технологій (ІКТ) в освіті, медицині, електронному врядуванні, суспільних послугах тощо;
- цифрова грамотність населення.

До другої групи відносять умови, які сприяють практичному використанню цифрових технологій:

- використання Інтернету;
- використання мобільних телефонів (смартфонів), планшетів, персональних комп'ютерів (ПК) та інших гаджетів;
- використання соціальних медіа;
- наявність цифрових навичок для користування;
- використання програм просування технологій.

Всі умови, які уможливають користування суспільними ефектами цифрової трансформації, представлено на рис. 1.

Вільний доступ членів суспільства до цифрових технологій має синергетичний ефект для економіки, адже зумовлює зростання ефективності діяльності виробників продукції, малого бізнесу, посередників, трейдерів та інших суб'єктів ринку, дозволяє будувати стратегічне партнерство, отримувати доступ до служб підтримки, таких як навчання, фінанси та юридичні послуги та, що критично важливо, охопити ринки та клієнтів продукції.

Рисунок 1 – Базові та допоміжні умови користування ефектами цифровізації економіки

Джерело: складено авторами на основі [4-8]

Можливості користування ефектами цифровізації економіки є різними, залежно від місця проживання членів суспільства, адже доступ до цифрових технологій у сільській місцевості може бути технологічно обмеженим [9]. В усьому світі, і Україна не виняток, сільське населення зменшується, а можливості для освіти та працевлаштування в сільській місцевості є незначними. Там відсутня необхідна інфраструктура, включаючи базову ІТ-інфраструктуру, особливо у віддалених сільських громадах. Витрати, які пов'язані з ІТ-інфраструктурою, становлять головний виклик для суспільного розвитку в сільській місцевості, де рівень бідності часто є високим [10].

В епоху цифровізації інформаційно-комунікаційні технології, такі як мобільні телефони (смартфони) та персональні комп'ютери, зробили революцію в механізмах доступу населення до знань та інформації, механізмах ведення бізнесу та користування послугами. Однак залишаються значні цифрові розриви між територіями всередині України [11]. У цьому контексті зауважимо, що смартфони стали головним способом доступу споживачів до Інтернету. Тому мобільні інновації та зниження цін на смартфони означають, що мобільні пристрої стають все більш функціональними й доступнішими для членів суспільства.

Використання цифрових технологій вимагає базової грамотності, а також спеціальних технічних знань і навичок [12]. Громадяни без такої компетенції можуть виявитися маргіналізованими в суспільствах, які все більше використовують цифрові технології. Відсутність базової грамотності є значним бар'єром у використанні цифрових технологій та реалізації власних можливостей щодо одержання загальних суспільних ефектів від діджиталізації. Освіта та рівень доходу є важливими визначальними факторами того, як члени суспільства користуються Інтернетом. Ті, хто має вищий рівень освіти, як правило, використовують більш досконалі сервіси, такі як електронна комерція, Інтернет-фінансові та державні послуги. Користувачі з нижчим рівнем освіти, як правило, використовують Інтернет переважно для спілкування та розваг.

Суспільні ефекти цифрової трансформації вітчизняної економіки, на нашу думку, необхідно розглядати в площині економічного, фінансового, соціального, організаційного і технологічного ефектів (рис. 2).

Рисунок 2 – Суспільні ефекти цифрової трансформації економіки України
Джерело: складено авторами на основі [8; 10; 12-14]

Економічний блок ефектів пов'язаний із підвищенням ефективності використання власних і залучених ресурсів, із можливою економією витрат при отриманні послуг (у тому числі онлайн), а також із кращою підзвітністю та механізмами контролю діяльності органів влади як на регіональному, так і на національному рівнях. Фінансовий ефект зумовлений розвитком цифрового формату фінансових послуг для членів суспільства, а також розвитком фінансової інклюзії. Соціальний ефект передбачає підвищення соціальних стандартів та зростання швидкості й масштабів вирішення соціально значущих проблем суспільства. Організаційний ефект стає наслідком посилення взаємозв'язків та взаємодії всіх зацікавлених сторін у трикутнику держава–бізнес–суспільство, а також зростання можливостей щодо долученості членів суспільства до прийняття рішень на різних рівнях. Технологічний блок ефектів уособлює пришвидшення розвитку інформаційно-комунікаційної інфраструктури, що в подальшому полегшує доступ членів суспільства до наявних цифрових технологій.

На основі проведених авторських досліджень [7;12] і наукових надбань вітчизняних вчених та практиків [2;11;14-15] конкретизуємо позитивні суспільні ефекти цифрової трансформації вітчизняної економіки в межах запропонованих вище блоків ефектів.

Економічний складник суспільних ефектів цифрової трансформації вітчизняної економіки поєднує в собі фінансові аспекти та включає:

- скорочення витрат фінансових ресурсів і часу на отримання послуг;
- економічний розвиток віддалених територіальних громад;
- доступ до всіх оцифрованих онлайн-послуг, не виходячи з дому;
- швидкий доступ до інформації та бази знань;
- взаємовигідна економічна комунікація між бізнесом і суспільством;
- підзвітність і контроль органів влади тощо.

Цифровий прогрес суспільства сприятиме загальному економічному розвитку держави через залученість все більшої кількості населення до цифрового простору, що в сукупності вплине на зростання податкових надходжень та поліпшення структури зайнятості, а також зумовить зростання валового внутрішнього продукту.

Фінансовий блок суспільних ефектів цифрової трансформації економіки України включає такі складники:

- удосконалення фінансового обслуговування клієнтів;
- підзвітність і контроль регуляторів та професійних учасників фінансових ринків;

- доступ до фінансових послуг шляхом віддаленої ідентифікації та верифікації клієнтів (наприклад, BankID, електронний підпис, відеоверифікація тощо);
- розвиток цифрового формату обслуговування клієнтів (інтернет-банкінг, мобільний банкінг, інтернет-трейдинг, використання цифрових валют, краудфандинг тощо);
- підвищення фінансової грамотності населення, зокрема, з використанням інтернет-каналів комунікації;
- зростання фінансової інклюзії, зокрема за рахунок користування цифровими фінансовими послугами.

Фінансовий ефект цифрової трансформації економіки стає наслідком більш ефективного залучення та розміщення фінансових ресурсів домогосподарств, суб'єктів господарювання та держави через використання цифрових каналів комунікації, обслуговування, навчання фінансовій грамотності тощо.

Деталізуючи соціальний блок ефектів цифрової трансформації економіки України, виділимо:

- покращення соціального захисту членів суспільства;
- підвищення цифрової грамотності населення (в межах 3-5%);
- підвищення якості медичного обслуговування за рахунок цифровізації даних про пацієнтів;
- зростання цифрової освіченості громадян;
- зниження корупційних ризиків;
- полегшення комунікації усередині країни та міжнародної комунікації;
- зменшення відтоку молоді з України;
- збільшення зайнятості населення (особливо це стосується сільських територій);
- покращення якості життя громадян;
- інклюзивний розвиток регіонів.

Соціальний ефект проявляється в появі нових цифрових можливостей для територіальних громад, суспільства та держави. Соціальний складник цифровізації передбачає можливості залучення людей з особливими потребами до суспільного життя та доступ до інклюзивної освіти. Важливим соціальним ефектом цифрової трансформації є відкриття можливостей дистанційної роботи та навчання [16; 17].

Організаційний блок суспільних ефектів цифрової трансформації економіки відкриває нові можливості долучення людей до важливих суспільних процесів:

- участь громадян у формуванні та прийнятті рішень громади (через цифрові канали голосування, комунікації);
- доступність інструментів електронного урядування;
- оптимізація адміністративно-управлінських видатків членів громади;
- реалізація адміністративної та земельної реформи;
- швидка комунікація між центром, територіальними громадами та членами суспільства.

Загальним організаційним ефектом цифрової трансформації економіки є оптимізація адміністративно-управлінських видатків суспільства за рахунок скорочення витрат на різні форми зв'язку й окремі види послуг (банківських, фінансових, адміністративних, інформаційно-консультативних), які можливо отримати онлайн, а також оптимізація організаційної структури виконавчих органів державної влади та місцевого самоврядування.

Технологічний ефект цифрової трансформації економіки України є найбільш очевидним для суспільства. Серед загальної сукупності його чинників виділимо:

- покращення комунікаційної інфраструктури й оновлення технологічної бази суспільства;
- можливості використання нових архітектурних рішень для смартфонізації та комп'ютеризації членів суспільства;
- збільшення швидкості широкопasmового Інтернету;
- доступність цифрових технологій незалежно від географічного місця розташування;

- використання «Інтернету речей», який є поєднанням мережевих датчиків для віддаленого підключення, відстеження і керування продуктами, системами та мережами;
- технологічний розвиток віддалених територій.

Технологічні складники суспільних ефектів цифрової трансформації економіки України є фундаментом реалізації державної політики в межах повноважень Міністерства цифрової трансформації України в аспектах забезпечення доступності державних послуг, зниження рівня корупції, забезпечення розвитку цифрової освіти (користування безкоштовними порталами онлайн курсів із цифрової грамотності) та бізнесу (ініціатива розвитку цифрового підприємництва через онлайн-платформи та нові бізнес-моделі).

Висновки. Таким чином, описані в роботі суспільні ефекти цифрової трансформації економіки України матимуть синергетичний вплив на розвиток вітчизняного суспільства та сприятимуть подоланню цифрового розриву між країнами, регіонами та громадами. Тому питання практичної реалізації інструментів цифрової трансформації є ключовим в межах системної роботи низки секторів вітчизняної економіки, що в подальшому дозволить вийти на якісно новий рівень долученості суспільства до процесів цифровізації з відповідними наслідками, ефектами та можливостями.

У подальших дослідженнях авторів зазначені висновки можуть бути використані при формуванні науково-практичних пропозицій щодо розробки дієвих механізмів реалізації програми подолання цифрового розриву та більшої залученості суспільства до процесів цифровізації економіки за рахунок розширення використання різних інструментів діджиталізації в практичній діяльності економічних суб'єктів господарювання.

Список використаних джерел

1. Пантелєєва Н. М., Колодій С. Ю., Ребрик М. А. Цифрова економіка як ключовий тренд розвитку постіндустріального суспільства: монографія. К.: ДВНЗ «Університет банківської справи», 2019. 299 с.
2. Ляшенко В.І., Вишневський О.С. Цифрова модернізація економіки України як можливість проривного розвитку: монографія. К.: НАН України, 2018. 252 с.
3. Riepina I.M., Lavrenenko V.V., Petrenko L.A., Shvydanenko G.O., etc. Innovative entrepreneurship: approach to facing relevant socio-humanitarian and technological challenges: collective monograph. Lviv-Toruń: Liha-Pres, 2019. 204 p.
4. Руденко М.В. Цифровізація: категоріальні особливості та специфіка трактування. *Економічний форум*. 2021. № 4. С. 3–13.
5. Краус Н.М., Голобородько О.П., Краус К.М. Цифрова економіка: тренди та перспективи авангардного характеру розвитку. *Ефективна економіка*. 2018. №1. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/1_2018/8.pdf. (Дата звернення: 12.03.2023).
6. Negroponte N. Being Digital. New York: Knopf, 1995. 256 p.
7. Дзямулич М.І., Шматковська Т.О. Вплив сучасних інформаційних систем і технологій на формування цифрової економіки. *Економічний форум*. 2022. №2. С. 3–8.
8. Muro M. Digitalization and the American workforce. URL: <https://www.brookings.edu/research/digitalization-and-the-american-workforce> (Дата звернення: 12.03.2023).
9. Піжук О.І., Муравйов, В.Є. Економічні та соціальні наслідки цифровізації національного господарства. *Економічний простір*. 2020. Вип. 163. С. 56-61.
10. Лобас М.Г., Россоха В.В., Соколов Д.О. Управління інноваційно-технологічним розвитком агросфери: монографія. К.: ННЦ ІАЕ, 2016. 416 с.
11. Новікова О.Ф., Амоша О.І. Трансформація соціально-трудової сфери в умовах цифровізації економіки: монографія. К.: Ін-т економіки промисловості НАН України, 2022. 385 с.
12. Руденко М.В. Цифровізація сільськогосподарських підприємств та її економічна ефективність: монографія. Черкаси: Чабаненко Ю.А., 2020. 342 с.
13. Katz R. The Transformative Economic Impact of Digital Technology. *The United Nations Commission on Science and Technology for Development*. 2015. № 3. P. 2–11.

14. Цифрова трансформація економіки: мікро- та макроаспекти: колективна монографія. За заг. ред. Н.А. Мазур. Чернівці: Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2022. 440 с.
15. Kolodii S. Features of functioning national model of resource economics in Ukraine. *Financial and credit activity: problems of theory and practice*. 2018. № 4 (27). P. 359-369.
16. Kochuma I. Determinants of social policy in the formation of the human development institutional environment: management aspect. *Financial space*. 2020. № 4(40). P. 9-22.
17. Єлісеєва Л.В. Вплив інформатизації та цифровізації економіки на трансформацію соціального капіталу. *Ефективна економіка*. 2019. № 11. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=7429> (Дата звернення: 12.03.2023).

References

1. Pantieleieva N., Kolodii S., Rebryk M. (2019). Digital economy as a key trend in the development of post-industrial society: monograph. Kyiv: "Universytet bankivskoi spravy", 299 p. (in Ukr.).
2. Liashenko V., Vyshnevskiy O. (2018). Digital modernization of Ukraine's economy as an opportunity for breakthrough development: monograph. Kyiv: "NAN Ukrainy", 252 p. (in Ukr.).
3. Riepina I., Lavrenenko V., Petrenko L., Shvydanenko G., etc. (2019). Innovative entrepreneurship: approach to facing relevant socio-humanitarian and technological challenges: collective monograph. Lviv-Toruń: Liha-Pres, 204 p.
4. Rudenko M. (2021). Digitization: categorical features and specificity of interpretation. *Ekonomichnyi forum [Economic Forum]*, 4, 3–13.
5. Kraus N., Holoborodko O., Kraus K. (2018). Digital economy: trends and perspectives of avant-garde nature of development. *Efektivna ekonomika [Efficient economy]*, 1. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/1_2018/8.pdf. (Accessed: 12.03.2023).
6. Negroponte N. (1995). Being Digital. New York: Knopf, 256 p.
7. Dziamulych M., Shmatkovska T. (2022). The influence of modern information systems and technologies on the formation of the digital economy. *Ekonomichnyi forum [Economic Forum]*, 2, 3–8.
8. Muro M. (2017). Digitalization and the American workforce. URL: <https://www.brookings.edu/research/digitalization-and-the-american-workforce>. (Accessed: 12.03.2023).
9. Pizhuk O., Muraviov V. (2020). Economic and social consequences of digitization of the national economy. *Ekonomichnyi prostir [Economic space]*, 163, 56-61.
10. Lobas M., Rossokha V., Sokolov D. (2016). Management of innovative and technological development of the agricultural sector: monograph. Kyiv: NNC IAE, 416 p. (in Ukr.).
11. Novikova O., Amosha O. (2022). Transformation of the social and labor sphere in the conditions of digitalization of the economy: monograph. Kyiv: Instytut ekonomiky promyslovosti NAN Ukrainy, 385 p.
12. Rudenko M. (2020). Digitization of agricultural enterprises and its economic efficiency: monograph. Cherkasy: Chabanenko Yu., 342 p.
13. Katz R. (2015). The Transformative Economic Impact of Digital Technology. *The United Nations Commission on Science and Technology for Development*, 3, 2–11.
14. Mazur N. and other (2022). Digital transformation of the economy: micro- and macro-aspects: a collective monograph. Chernivtsi: Chernivetskyi natsionalnyi universytet imeni Yu. Fedkovycha, 440 p. (in Ukr.).
15. Kolodii S. (2018). Features of functioning national model of resource economics in Ukraine. *Financial and credit activity: problems of theory and practice*, 4 (27), 359–369.
16. Kochuma I. (2020). Determinants of social policy in the formation of the human development institutional environment: management aspect. *Financial space*, 4(40), 9–22.
17. Yeliseieva L. (2019). The impact of informatization and digitalization of the economy on the transformation of social capital. *Efektivna ekonomika [Efficient economy]*, 11. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=7429> (Accessed: 12.03.2023).

KYRYLIUK Yevhenii

Dr. Sc. (Economics), Professor,
Bohdan Khmelnytsky National University
of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

RUDEENKO Mykola

Dr. Sc. (Economics), Professor,
Ivan Franko National University of Lviv,
Cherkasy branch, Cherkasy, Ukraine

GARYAGA Lesia

PhD (Economics), Associate Professor,
Ivan Franko National University of Lviv,
Cherkasy branch, Cherkasy, Ukraine

DZIAMULYCH Mykola

PhD (Economics), Associate Professor,
Lutsk National Technical University,
Lutsk, Ukraine

SOCIAL EFFECTS OF DIGITAL TRANSFORMATION OF THE UKRAINIAN ECONOMY

Introduction. *In the context of the fourth technological revolution, digitalization, not raw materials, is the "fuel" for the development of the world's economies, so in each sector of the economy there are transformational processes related to the introduction of new digital technologies that are designed to change the mechanisms and quality of management activities, improve the speed and efficiency of access to information and knowledge base, change the algorithms and manufacturability of production processes, targeted sales channels, service delivery algorithms, etc.*

Purpose. *To analyze the impact of the digital transformation of the economy on the national society in order to determine the main social effects of digitalization by describing the economic, financial, social, organizational and technological blocks based on the identification of basic and auxiliary conditions for using the effects of digitalization.*

Results. *The article identifies and describes the basic and auxiliary conditions that will shape the opportunities for society to use the effects of the digital transformation of Ukraine's economy in different contexts. The first group includes the minimum conditions necessary for members of society to use technology; the second group includes conditions that facilitate the practical use of digital technologies.*

The article describes the economic, financial, social, organizational and technological blocks of social effects of economic transformation. The economic block of effects is associated with increasing the efficiency of the use of available and attracted resources, possible cost savings in the provision of services (including online), as well as accountability and control of authorities at both regional and national scales; financial - focused on the development of the digital format of financial services for members of society, as well as financial inclusion; social block - involves raising social standards and assistance in solving socially significant problems of society; organizational - strengthens the relationship and interaction of all stakeholders in the state, business, and society triangle, and opens up opportunities for the involvement of society members in decision-making at various levels; technological - strengthens and accelerates the development of the state's information and communication infrastructure, which further facilitates access to existing digital technologies for society members.

Originality. *The scientific novelty of the work lies in the allocation of economic, financial, social, organizational and technological blocks of social effects of economic transformation with a detailed description of each block from the point of view of a positive impact on the life of people, communities and society as a whole.*

Conclusions. *The social effects of the digital transformation of Ukraine's economy will have a synergistic impact on the development of the national society on the way to the digital future and will help to bridge the digital divide between countries, regions and communities.*

Keywords: *digitalization, transformation, Ukrainian economy, society, social development, effect, technology, process.*

*Одержано редакцією: 14.03.2023
Прийнято до публікації: 21.05.2023*

УДК 330.564:336.2

DOI: <https://doi.org/10.31651/2076-5843-2023-1-2-106-114>

СОЛОГУБ Мирослава Петрівна

старший викладач,

Черкаський національний університет

імені Богдана Хмельницького,

м. Черкаси, Україна

Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0002-5145-6118>

mirosa@ukr.net

ТОБІЛЕВИЧ Юлія Євгеніївна

старший викладач,

Черкаський національний університет імені

Богдана Хмельницького,

м. Черкаси, Україна

Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0003-1495-8028>

tobilevych@vu.cdu.edu.ua

СТУПІНЬ НЕРІВНОСТІ ДОХОДІВ ЯК ФАКТОР ОПТИМІЗАЦІЇ ЗРОСТАННЯ ВВП

У роботі запропонована математична модель для розрахунку критичної (оптимальної) кривої нерівності в суспільстві та визначення величини розриву між потенційним значенням ВВП при оптимальному ступені нерівності та реальним значенням показника при наявному фактичному рівні диференціації. Модель побудована на основі виробничо-інституційних функцій.

Ключові слова: економічне зростання, нерівність, диференціація доходів, виробничо-інституційні функції, динамічна оптимізація.

Постановка проблеми. Проблеми соціальної нерівності вже певний час перебувають у центрі уваги економістів світу. Згідно з концепцією Світового банку, висока нерівність доходів перешкоджає економічному зростанню і прогресивному реформуванню соціальних інститутів. Згідно з тією ж концепцією, існує критичне (оптимальне) значення нерівності, при переході через яке нерівність із нормальної, яка позитивно впливає на економічну динаміку, переходить у надлишкову, із негативним впливом. І, таким чином, оптимізація нерівності у розподілі доходів та в доступі до соціальних благ стає визначальним фактором з точки зору формування довгострокового стійкого економічного зростання.

Проте, для проведення політики справедливого перерозподілу необхідно, в першу чергу, вирішити питання, яке постає кожний раз при аналізі ситуації з диференціацією доходів: яким має бути критичний ступінь нерівності, при переході через який показник із нормального переходить до надлишкового. Проблема полягає у визначенні цього критичного (оптимального) значення, а точніше, критичної кривої, адже ступінь нерівності змінюється в часі. Ще одне питання, яке потребує вирішення: визначення величини розриву між потенційно можливою величиною випуску продукції (при оптимальному ступені нерівності) та реальним його показником.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження взаємозв'язку між економічним зростанням та нерівністю у розподілі доходів має довгу історію як теоретичного аналізу, так і емпіричних обґрунтувань. Базовим результатом, який ліг в основу теоретичного обґрунтування взаємозв'язку між економічним зростанням та нерівністю у розподілі доходів, стала гіпотеза С. Кузнеця. Незважаючи на те, що отримані пізніше емпіричні дані не підтвердили цю гіпотезу, питання зв'язку між нерівністю та економічним зростанням не залишилося без уваги. На основі теоретичних моделей було висунуто три гіпотези: 1) темп економічного зростання виступає фактором, який визначає розподіл доходів серед населення (С. Кузнець [1], Б. Міланович [2]); 2) соціальна нерівність є фактором впливу на економічне зростання, а не навпаки (Д. Корнія [3], Д. Стігліц (лауреат Нобелівської премії з економіки, 2001 р.) [4, 5], О. Шевяков [6], О. Кирута [6], Т. Меркулова [7]); 3) між нерівністю і економічною динамікою не існує чітко вираженої залежності.

Із 2000-х років проблемами нерівності, бідності та економічного зростання досить ґрунтовно займаються спеціалісти МВФ та Світового банку. На початку сторіччя були опубліковані результати фундаментальних досліджень [3, 6, 8], які переконливо доводили, що має місце потужний обернений вплив нерівності доходів на економічне зростання. У доповіді Світового банку про економічний розвиток [8] підкреслювалося, що наявна соціальна нерівність

є фактором, який суттєво впливає на майбутнє економічне зростання, а також існує критичне значення нерівності, яке визначає напрям такого впливу. В основі такого висновку лежать результати масштабних статистичних досліджень у розрізі різних країн, які викладені в колективній монографії [3] під редакцією Д. Корнії. У роботі стверджується, що залежність темпу економічного зростання від нерівності описується параболоподібною кривою, і максимальний темп зростання відповідає критичному значенню соціальної нерівності, який наближено оцінюється як $G=0,45$ (за показник нерівності обирався індекс Джині, залежна змінна – динаміка ВВП на душу населення).

Обернена крива Кузнеця та її емпіричне підтвердження мали досить важливі політичні наслідки. Так, наприклад, багато дослідників та економічних аналітиків дійшли висновку, що саме небувала економічна нерівність і гранична соціальна поляризація, які сформувалися до 2008 року, багатократно підсилили руйнівну силу фінансової кризи 2007-2009 років. В результаті відбулося різке погіршення умов життя основної маси населення, у першу чергу в країнах, які розвиваються. У своїх роботах Д. Стігліц зазначав, що подальше зниження добробуту більшості громадян США та поглиблення нерівності загрожують негативними наслідками у середньо- та довгостроковій перспективі навіть для такої потужної економіки, як американська [4, 5].

У зв'язку з цим, питання зниження нерівності в розподілі доходів та в доступі до соціальних благ стають визначальними з точки зору формування довгострокового стійкого зростання на підвищувальній хвилі 6-го великого циклу Кондратьєва, який, на думку фахівців, розпочався у 2015-2016 роках. І хоча основною рушійною силою економічного післякризового розвитку стали базисні NBIC-технології, нові технологічні рішення, промисловий розвиток систем зі штучним інтелектом, які якісно змінили весь економічний ландшафт, зростання могло б бути динамічнішим та стабільнішим, а інституційні перетворення – більш ефективними, якби, одночасно з модернізацією економіки та інноваційним розвитком, держави проводили політику оптимального перерозподілу доходів, яка б забезпечувала встановлення нерівності на соціально прийнятному рівні.

У 2009 році О. Шевяков і О. Кирута запропонували оригінальний підхід до розв'язання проблеми взаємовідношень нерівності доходів і економічного зростання, розділивши нерівність доходів на дві складові: нормальну нерівність без бідності та надлишкову нерівність, зумовлену бідністю, тобто на структурні характеристики, які виявились досить чутливими до соціально-економічних відмінностей між країнами. У роботі [6] показано, що нормальна нерівність позитивно, а надлишкова негативно корелює із широким спектром макроекономічних показників, включаючи інвестиції, економічне зростання, зовнішньоекономічні зв'язки тощо. Нормальна нерівність стимулює економічну активність та накопичення людського капіталу, який є одним із основних джерел конкурентних переваг. Надлишкова нерівність, навпаки, пригнічує таку активність і спрямовує економічну і соціальну поведінку в деструктивне русло, яке може мати регресивні наслідки щодо розвитку людського потенціалу, а, отже, і довгострокового економічного зростання.

Таким чином, як для успішного подолання негативних наслідків кризового стану, так і для створення передумов довготривалого зростання національних і світової економік, необхідні ефективні соціальні інновації, прийняття та реалізація широкомасштабних соціальних програм, призначених для вирівнювання доходів різних верств населення та зниження надлишкової нерівності. А це вимагатиме від національних урядів повернення до високопрогресивної системи оподаткування та налагодження ефективного механізму перерозподілу доходів на користь малозабезпеченого та середнього класів. Потрібні також заходи щодо вирівнювання доходів між розвиненими країнами та країнами, які розвиваються, які можуть бути розроблені та впроваджені в рамках G-20 або ООН.

Щоразу при аналізі ситуації з нерівністю доходів у конкретній країні постає питання оцінки критичного значення, вище якого нерівність є надлишковою, а нижче – нормальною. У роботах [3, 6] відсутні формули, які дозволяють розрахувати критичний рівень чи, точніше, критичну криву, адже сам рівень змінюється в часі. Також виникає питання розрахунку величини розриву

між потенційною величиною випуску продукції (при оптимальному значенні нерівності у суспільстві) та реальною (при фактичному значенні). Такі формули також відсутні.

Метою статті є побудова на основі виробничо-інституційних функцій математичної моделі розрахунку критичної (оптимальної) кривої нерівності в суспільстві та дослідження розриву між потенційно можливим та фактичним обсягами випуску продукції.

Викладення основного матеріалу дослідження. Виробничо-інституційні функції (ВІФ) були введені у практику економічного аналізу вперше в 1991 році Полем Вельфенсом і Петром Ясінськи [9] шляхом розширення класичної виробничої функції Кобба-Дугласа:

$$Y = \gamma \cdot D \cdot K^{(a+bq)q} \cdot L^{(n+mq)q}, \quad (1)$$

де Y – обсяг ВВП країни, K – обсяг основних фондів, L – чисельність працівників, зайнятих у економіці, q – параметр державного регулювання (податкове навантаження, відсоткова ставка, коефіцієнт Джині тощо), $D = D(t)$ – трендовий оператор, γ, a, b, n, m – параметри, які оцінюються статистично на основі ретроспективних економічних рядів.

Застосування ВІФ (1), запропоноване Є. Балацьким для аналізу оптимального податкового навантаження [10], продемонстрували ефективність такого підходу. У моделі Балацького q – відносне податкове навантаження, яке обчислюється як питома вага податкових надходжень у ВВП, тобто $q = T/Y$, де T – сумарний об'єм податкових надходжень. Фіскальна крива також описується за допомогою ВІФ:

$$T = \gamma \cdot q \cdot D \cdot K^{(a+bq)q} \cdot L^{(n+mq)q}, \quad (2)$$

Балацький ввів точки Лаффера 1-го та 2-го роду q^* і q^{**} , у яких функції (1) і (2) відповідно досягають свого максимуму. Для ВІФ (1) можна отримати формулу для обчислення q^* із умови $\frac{dY}{dq} = 0$:

$$q^* = \frac{1}{2} \frac{n \ln L + a \ln K}{m \ln L + b \ln K}. \quad (3)$$

Аналогічно можна визначити точку Лаффера 2-го роду q^{**} , у якій фіскальна крива (2) досягає свого максимуму. Точки Лаффера не є сталими величинами. Вони змінюються в залежності від часу і, таким чином, описують деяку криву. Отже, при податковому навантаженні $q^* = q^*(t)$ маємо максимальну величину ВВП, а при $q^{**} = q^{**}(t)$ – максимальний об'єм податкових надходжень.

Застосування ВІФ для аналізу впливу нерівності доходів на економічне зростання зустрічається рідко. Вперше такий підхід застосувала Т. Меркулова. У роботі [7] було експериментально підтверджено: 1) ступінь нерівності впливає на динаміку економічного зростання, причому напрям впливу змінюється при переході показника економічної нерівності через певне значення; 2) врахування інституційних факторів при побудові моделі значно поліпшує її якість; 3) модель аналізу оптимального рівня диференціації доходів у суспільстві із застосуванням ВІФ має дуже високу точність апроксимації (найбільше відхилення по 10 країнам Євросоюзу не перевищує 1%).

Модель аналізу, представлена в роботі Т. Меркулової [7], базується на виробничо-інституційній функції (1), у якій еластичність випуску за ресурсам (K, L) є нелінійною функцією коефіцієнта Джині (G):

$$Y = \gamma \cdot e^{\beta t} \cdot K^{(a+bG)G} \cdot L^{(n+mG)G}. \quad (4)$$

Проведені в роботі розрахунки також підтвердили, що відхилення фактичної кривої нерівності від оптимальної траєкторії в будь-яку сторону тягне за собою послаблення продуктивності основних виробничих факторів і знижує потенціал економічного зростання.

Моделі ВІФ, які використовувалися в роботах [7, 10], базувалися на застосуванні експоненціального трендового оператора $D = e^{\beta t}$, адже були націлені на розв'язання задач у коротко- або середньостроковий період. У загальному випадку доцільніше замінити його логістичним трендовим оператором:

$$D(t) = \frac{f}{1 + g \cdot e^{-ht}}, \quad (5)$$

який є більш стійким і у довгостроковому періоді.

Крім того, в моделях (1) і (4) відсутній технічний прогрес A , нейтральний за Харродом, що є ключовим виробничим фактором у розвинених економіках. Тому в даній роботі аналіз проводиться на основі ВІФ з урахуванням технічного прогресу, нейтральним за Харродом, та логістичним трендовим оператором:

$$Y = \gamma \cdot D(t) \cdot K^{(a+bG)G} \cdot (L \cdot A)^{(n+mG)G}. \quad (6)$$

Оптимальна траєкторія зростання ВВП визначається із умови $\frac{dY}{dG} = 0$:

$$G^* = \frac{1}{2} \cdot \frac{a \cdot \ln K + n \cdot \ln(L \cdot A)}{b \cdot \ln K + m \cdot \ln(L \cdot A)}. \quad (7)$$

Отже, потенційний об'єм ВВП, який відповідає оптимальному значенню коефіцієнта Джині G^* , має вигляд:

$$Y^* = \gamma \cdot D(t) \cdot K^{(a+bG^*)G^*} \cdot (L \cdot A)^{(n+mG^*)G^*}. \quad (8)$$

Розв'язок G^* рівняння (7) залежить від часу, а отже, можна отримати оптимальну криву індексу нерівності $G^* = G^*(t)$. Ця крива і є тією критичною лінією, яка розділяє весь простір нерівності на нормальну і надлишкову. Окремі значення точок, що належать цій кривій, розраховуються за формулою (7).

Розглянемо кілька прикладів, перший із яких – динаміка розвитку економіки Італії періоду 1985-2021 років, представлений на рис. 1, 2, 3.

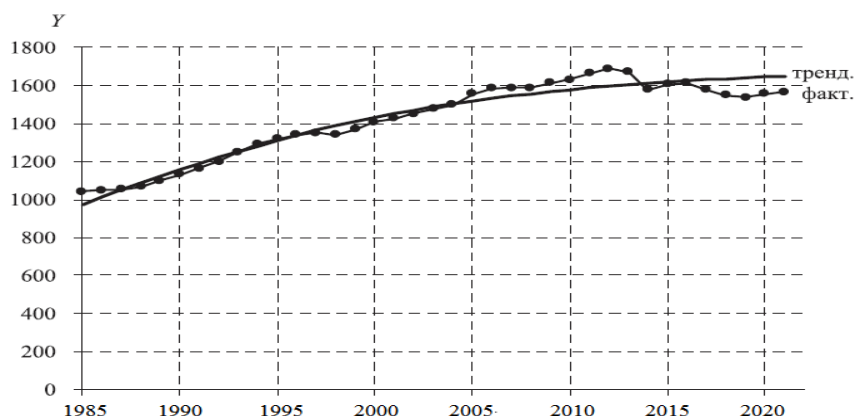

Рисунок 1 – Фактична і трендова траєкторії зростання ВВП Італії (млрд. євро)

Джерело: сформовано авторами на основі розрахунків.

При реалізації моделі виявилось, що в даному випадку $A=1$, що відповідає визначальному значенню трендового оператора (рис 1).

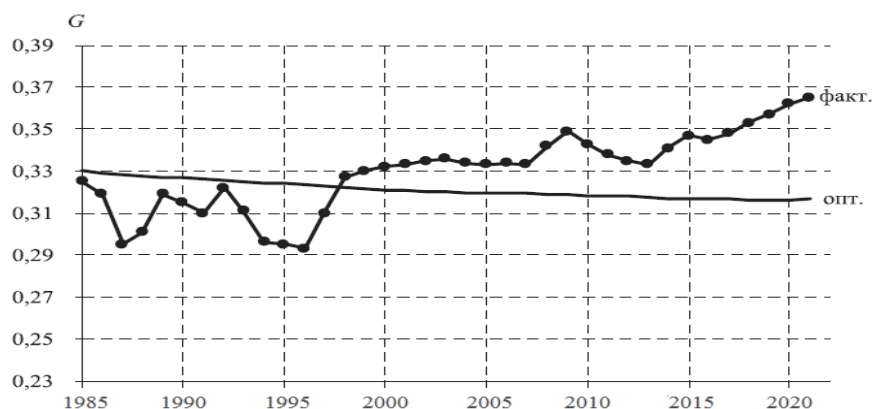

Рисунок 2 – Фактична й оптимальна траєкторії зміни індексу Джині Італії
Джерело: сформовано авторами на основі розрахунків.

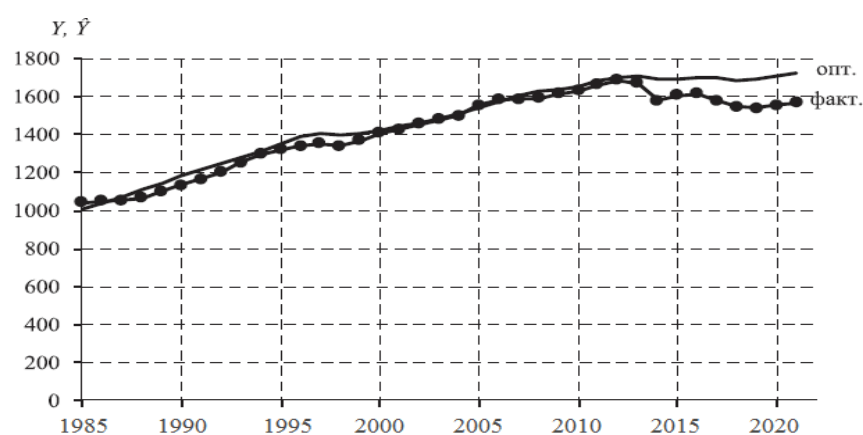

Рисунок 3 – Фактична й оптимальна траєкторії економічного зростання Італії (млрд. євро)
Джерело: сформовано авторами на основі розрахунків.

Як видно із рис. 2, фактичні показники коефіцієнту Джині до 1998 року були нижчі критичного (оптимального) значення, а потім почали зростати й різко відірвалися від оптимального після 2015 року. На рис. 3 можна спостерігати, що саме з 2015 року реальні обсяги випуску виявилися меншими ніж потенційні (розраховані за моделлю), причому розрив збільшується. Все це підтверджує висновки Корнії, Шевякова і Кирути.

Іншим прикладом доцільно обрати економіку однієї зі скандинавських країн, кожна із яких цілеспрямовано будує соціальну державу. На рис. 4, 5 представлений вплив нерівності доходів на динаміку зростання ВВП Фінляндії за 1985-2021 роки.

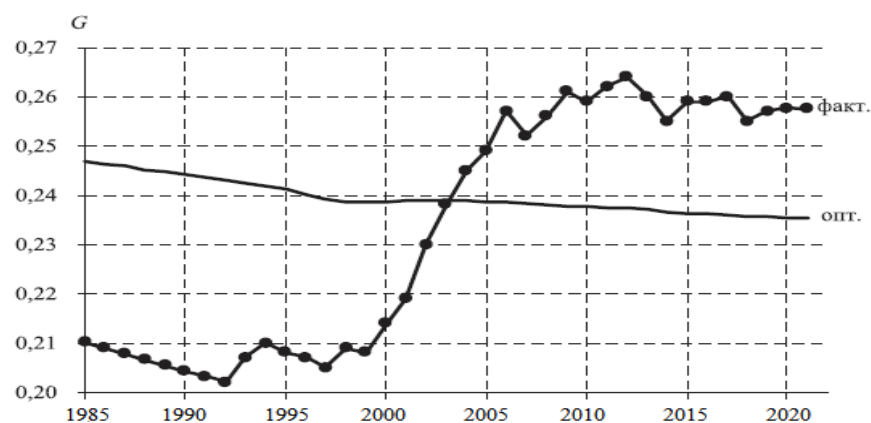

Рисунок 4 – Фактична й оптимальна траєкторії зміни індексу Джині Фінляндії
Джерело: сформовано авторами на основі розрахунків.

Як видно із рис. 4, до 2002 року в країні мала місце нормальна нерівність, а потім вона змінилася на надлишкову. При цьому перехід був досить різким.

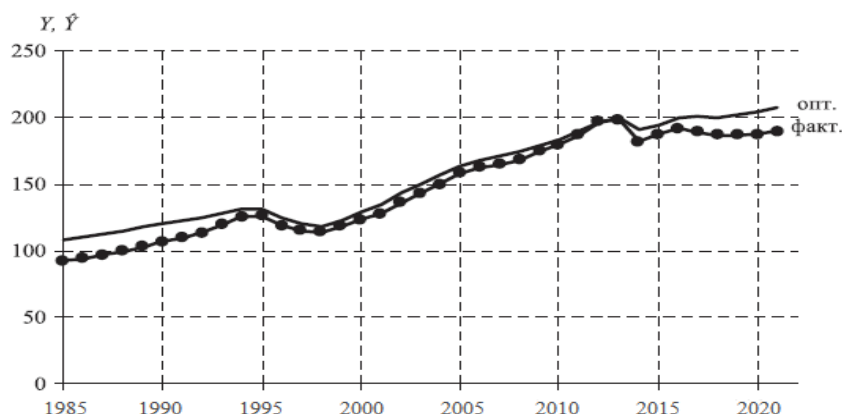

Рисунок 5 – Фактична й оптимальна траєкторії економічного зростання Фінляндії (млрд. євро)

Джерело: сформовано авторами на основі розрахунків.

На рис. 5 представлені траєкторії потенційних обсягів ВВП, які відповідають оптимальній кривій індексу нерівності та фактичного економічного зростання. Як видно із графіків, траєкторія руху потенційних обсягів випуску в кожній точці знаходиться вище, ніж траєкторія фактичного ВВП. Це означає, що відхилення фактичних значень індексу нерівності від оптимальної кривої зменшують обсяги випуску й у випадку заниження, й у випадку перевищення показника. Отриманий результат повністю співпадає з висновками розглянутих раніше фундаментальних досліджень [3; 8].

Таким чином, висока ступінь нерівності доходів пригнічує економічне зростання та загрожує негативними наслідками у середньо- та довгостроковій перспективі, але у випадку, коли індекс Джині значно нижчий за оптимальний, у суспільстві спостерігається суттєве зниження мотивації працівників щодо підвищення продуктивності праці.

Аналогічний аналіз за моделлю (6) був проведений для економік 16 країн ОЕСР. Вся початкова інформація була взята із єдиного джерела [11]. Виключенням є індекс Джині, дані про який обиралися із [12]. Результати розрахунків представлені в табл. 1.

Таблиця 1 – Перевищення оптимальних (розрахункових) обсягів виробництва над фактичними, %

Країна	$Y^* - Y$	Країна	$Y^* - Y$
США	1,9	Данія	1,2
Японія	1,1	Австрія	1,6
Великобританія	1,2	Португалія	1,1
Франція	1,8	Швеція	3,7
Італія	0,5	Норвегія	0,6
Іспанія	0,8	Фінляндія	3,7
Нідерланди	3,0	Люксембург	0,3
Бельгія	2,0	Греція	1,0

Джерело: сформовано авторами на основі розрахунків.

Як видно з табл. 1, втрати в обсягах випуску, пов'язані з відхиленням фактичних значень індексів нерівності від критичних (оптимальних) значень, складають від 0,3% до 3,7%. Причому найбільші відхилення спостерігаються у соціальних держав скандинавської групи. Це означає таке: незважаючи на соціальне благополуччя та згуртованість націй у цих державах, з економічної точки зору надмірне вирівнювання доходів призводить до різкої демотивації щодо

високопродуктивної праці. Можливо, це і є та необхідна плата, яка забезпечує міцну стабільність у суспільстві.

Висновки. Висновки фундаментальних досліджень про те, що відхилення фактичних значень показника нерівності від критичного (оптимального) значення зменшують випуск продукції, були підтверджені при реалізації моделі, побудованої на основі виробничо-інституційної функції з урахуванням технічного прогресу, нейтральним за Харрадом, та логістичним трендовим оператором. Розрахунки по представленій моделі для країн ОЕСР надали оцінки цього рівня, а також дозволили проаналізувати розрив між потенційними та фактичними обсягами ВВП. Отримані результати свідчать, що як зниження, так і завищення ступеня нерівності в порівнянні з оптимальним значенням призводить до послаблення продуктивної сили основних виробничих факторів та зменшує потенціал економічного зростання.

Для динамічної оптимізації ВВП шляхом зміни нерівності доходів у суспільстві можна розглянути стратегію гладкого зниження або підвищення індексу G , як показано на рис. 6.

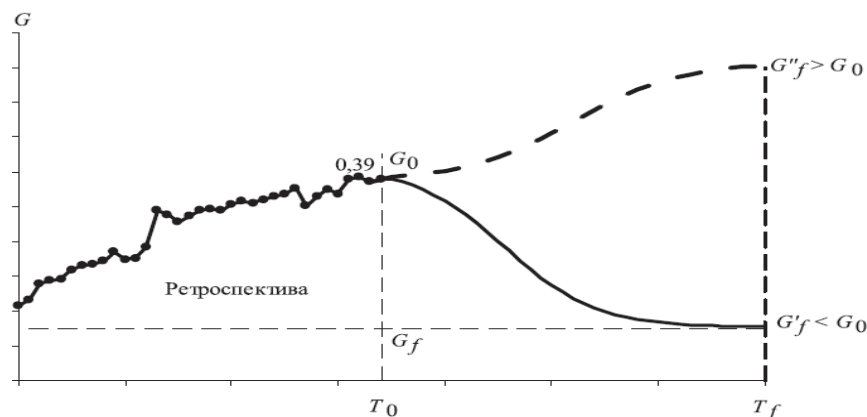

Рисунок 6 – Стратегія гладкого зниження або підвищення індексу G

Джерело: сформовано авторами.

Застосування такої стратегії дозволить реалізувати плавний перехід від G_0 до G'_f (знижуюча стратегія) або від G_0 до G''_f (підвищуюча стратегія). G'_f і G''_f можна задати, орієнтуючись на найкращі періоди економічного зростання країни. При подальших дослідженнях необхідно підібрати логістичну функцію $G(t)$ для переходу від точки G_0 до точки G'_f або G''_f .

Список використаних джерел

1. Kuznets, S. Economic Growth and Income Inequality. *The American Economic Review*, 45, 1955, 1-28.
2. Milanovich B. Determinants of Cross-Country Income Inequality: An Augmented Kuznets Hypothesis. *World Bank Policy Working Paper 1246*. Washington, D.C.: World Bank, 1994. URL: https://www.researchgate.net/publication/23548582_Determinants_of_Cross-Country_Income_Inequality_An_Augmented_Kuznets_Hypothesis (дата звернення: 15.03.2023).
3. Cornia G. A. Inequality, Growth and Poverty in an Era of Liberalization and Globalization. Oxford: Oxford University Press, 2004. URL: https://www.researchgate.net/publication/265039268_Inequality_Growth_and_Poverty_in_the_Era_of_Liberalization_and_Globalization (дата звернення: 17.03.2023).
4. Stiglitz J. E. The Price of Inequality: How Today's Divided Society Endangers Our Future. N. Y.: W. W. Norton & Company Inc., 2012. URL: https://www.academia.edu/5433365/Joseph_Stiglitz_The_Price_of_Inequality (дата звернення: 11.03.2023).

5. Stiglitz J. E. *The Great Divide: Unequal Societies and What We Can Do About Them*. N. Y. W. W. Norton & Company Inc., 2015. URL: <https://wnorton.com/books/9780393352184> (дата звернення: 19.03.2023).
6. Шевяков А. Ю., Кирута А. Я. Нерівність, економічне зростання і демографія: недосліджені взаємозв'язки. М-Студіо, 2009.
7. Меркулова Т. В. Економічне зростання і нерівність: інституційний аспект і моделювання взаємозв'язку. *Світ*. 2010. № 2. С. 59–77.
8. World Bank. *Equity and Development: World Development Report 2006*. N. Y.: The World Bank and Oxford University Press, 2006.
9. Welfens P., Jasinski P. *Privatization and Foreign Investment in Transforming Economics*. 1994. URL: <https://www.semanticscholar.org/paper/Privatization-and-Foreign-Direct-Investment-in-Welfens-Jasi%C5%84ski/c9d40391fe2eb5d0c86445c9b906a239ecd2106f> (дата звернення: 15.03.2023).
10. Балацький Є. В. Аналіз впливу податкового навантаження на економічне зростання за допомогою ППФів. *Проблеми прогнозування*. 2003. № 2. С. 88–105.
11. AMECO database. URL: https://economy-finance.ec.europa.eu/economic-research-and-databases/economic-databases/ameco-database_en (дата звернення: 15.03.2023).
12. THE WORLD Bank. URL: <http://data.worldbank.org/indicator/SI.POV.GINI> (дата звернення: 27.03.2023).

References

1. Kuznets, S. (1955). Economic Growth and Income Inequality. *The American Economic Review*, 45, 1-28.
2. Milanovich B. (1994). Determinants of Cross-Country Income Inequality: An Augmented Kuznets Hypothesis. *World Bank Policy Working Paper* 1246. Washington, D.C.: World Bank. Retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/23548582_Determinants_of_Cross-Country_Income_Inequality_An_%27Augmented%27_Kuznets_Hypothesis (Accessed: 15.03.2023).
3. Cornia G. A. (2004). *Inequality, Growth and Poverty in an Era of Liberalization and Globalization*. Oxford: Oxford University Press. Retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/265039268_Inequality_Growth_and_Poverty_in_the_Era_of_Liberalization_and_Globalization (Accessed: 17.03.2023).
4. Stiglitz J. E. (2012). *The Price of Inequality: How Today's Divided Society Endangers Our Future*. N. Y.: W. W. Norton & Company Inc. Retrieved from: https://www.academia.edu/5433365/Joseph_Stiglitz_The_Price_of_Inequality (Accessed: 11.03.2023).
5. Stiglitz J. E. (2015). *The Great Divide: Unequal Societies and What We Can Do About Them*. N. Y. W. W. Norton & Company Inc. Retrieved from: <https://wnorton.com/books/9780393352184> (Accessed: 19.03.2023).
6. Shevyakov A. Yu. & Kiruta A. Ya. (2009) Inequality, economic growth and demography: unexplored relationships. M-Studio.
7. Merkulova T. V. (2010). Economic growth and inequality: institutional aspect and modeling of the relationship. *World*. 2. 59–77 (in Russ.).
8. World Bank (2007). *Equity and Development: World Development Report 2006*. N. Y.: The World Bank and Oxford University Press.
9. Welfens P., & Jasinski P. (1994). *Privatization and Foreign Investment in Transforming Economics*. Retrieved from: <https://www.semanticscholar.org/paper/Privatization-and-Foreign-Direct-Investment-in-Welfens-Jasi%C5%84ski/c9d40391fe2eb5d0c86445c9b906a239ecd2106f> (Accessed: 15.03.2023)
10. Balatsky E. V. (2003). Analysis of the impact of the tax burden on economic growth with the help of PIF. *Forecasting problems*. 2. 88–105 (in Russ.).
11. AMECO database (2022). Retrieved from: https://economy-finance.ec.europa.eu/economic-research-and-databases/economic-databases/ameco-database_en (Accessed: 15.03.2023).
12. THE WORLD Bank (2022). Retrieved from: <http://data.worldbank.org/indicator/SI.POV.GINI> (Accessed: 27.03.2023).

SOLOGUB Myroslava

Senior Lecturer,
Bohdan Khmelnytsky National University
of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

TOBILEVICH Julia

Senior Lecturer,
Bohdan Khmelnytsky National University
of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

INCOME INEQUALITY LEVEL AS A FACTOR FOR OPTIMIZING GDP GROWTH

Introduction. Problems of inequality have been at the center of attention among world economists for some time now. According to the new concept of the World Bank, existing social inequality is a factor that has a significant impact on subsequent economic growth, and there is a critical value of inequality that determines the direction of such an impact - positive or negative. High income inequality (above a critical level) hinders economic growth and the progressive transformation of institutions, and economic growth would be more dynamic and sustainable, institutional transformations would be more effective if the state, along with economic modernization and innovative development, pursued a policy of fair redistribution of income, which would ensure the reduction of inequality in society to a socially acceptable level.

Purpose. The purpose of the study is to show that the deviation of inequality indicators, in particular the Gini index, from the critical (optimal) value leads to a significant slowdown in economic growth.

Results. The study proposes a mathematical model created on the basis of production - institutional functions, which allows you to calculate the critical (optimal) curve of inequality in society, as well as the gap between potential and actual volumes of output.

Originality. The study presents a mathematical model for analyzing the impact of inequality on economic growth, in which the exponential trend operator was replaced by a logistic one, which makes the model more sustainable in the long run. In addition, the model takes into account labor-saving Harrod-neutral technological progress, which is a key production factor in developed economies.

Conclusions. The implementation of the presented model confirms the conclusions of fundamental research that deviations of the actual values of the inequality index in both directions from the optimal curve equally reduce output. The analysis was carried out for the economies of 16 OECD countries and the results indicate losses in output from 0.3% to 3.7%, which are associated precisely with the deviation of the actual indicators of the level of inequality from optimal values.

Keywords: economic growth, inequality, income differentiation, production and institutional functions, dynamic optimization.

Одержано редакцією: 28.03.2023
Прийнято до публікації: 02.06.2023

UDC 338.48

DOI: <https://doi.org/10.31651/2076-5843-2023-1-2-115-121>

GRYLITSKA Anzhela

PhD (Economics), Associate Professor,
Cherkasy State Business College,
Cherkasy, Ukraine

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6793-2142>
viola-albina@ukr.net

TOURISM INDUSTRY AS A DRIVER OF ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE STATE IN CRISIS SITUATIONS

The study examines methods of improving the tourism industry in the post-crisis period. The causes of crisis situations in Ukraine are analyzed. Ways to improve the field of tourism after the end of the war and provide security guarantees to tourist visitors, i.e. creating favorable conditions for the restoration of economic processes and the economy thanks to the tourism business, have been identified. The research substantiates proposals for tourism business at the expense of the findings problems and the analyzed results will make it possible to improve the economic condition of the tourism industry. The methods of improving the tourism industry after the war have been determined. Analyzed causes and identified ways to improve activities in the tourism industry, in order to stop the huge losses in Ukraine that led to modern times.

Keywords: COVID-19, war, tourism, crisis situation, economic development.

Introduction. The development of tourism in Ukraine has an impact on many sectors of economic activity, such as: trade, construction, production of goods, provision of services, and it is not for nothing that it is one of the most important areas of the economy of developed countries. Tourism activity is one of the most profitable branches of the economy and at the same time the most risky. Before COVID-19, travel and tourism was one of the most important sectors of the global economy, accounting for 10 percent of global GDP and more than 320 million jobs worldwide. Today, as Ukraine's economy recovers from the shock of the COVID-19 pandemic and continues to suffer from a full-scale war, it is not possible to conduct a tourism business, so businesses and large corporations are suffering heavy losses every day. In such conditions, it is necessary to effectively keep management records of tourism enterprises in order to incur smaller losses that occur at the enterprise and to make appropriate decisions.

Literature review. Despite the fact that in the scientific literature much attention is paid to the study of the influence of geopolitical factors on tourism, there is insufficient information on the development of tourism in Ukraine during the war or in the post-war period. Scientists such as: I. Shkola, T. Orekhovska, O. Korolchuk, V. Kyfyak, R. Kozhuhivska, K. Wolff, S. Larsen, T. Øgaard, K. Sano and H. Sano.

The Professional Risk Manager's International Association (PRMIA), the Canadian and Japanese Standards Associations, the German Research Foundation (DFG), the Swiss Laboratory for Risk Management (RiskLab Switzerland), the Committee of Sponsoring Organizations are engaged in the development of methods, standards and tools for managing the risks of tourism activities of the Treadway Commission – COSO and others. A standard developed by COSO, which has received wide distribution and use among financial risk management in the enterprise. This standard contains recommendations that will help create a risk management system that arises at the enterprise, including tourism risks [1].

The purpose of the study is to reveal the specifics of the development of the tourism industry as a driver of the economic development of the state in crisis situations.

Results and discussion. Tourism in Ukraine, which has not yet recovered from the losses caused by the Covid-19 pandemic, took a hit from the full-scale invasion of Russia on the territory of our country, Ukraine. The first blow to tourism was the complete refusal of Western carriers to operate flights in Ukraine. At first there was concern, and then there was a complete ban on flights of civilian aircraft in

the sky over Ukraine. Of course, tourist activity cannot exist in such conditions, there is no safe region in the country, which makes Ukraine unattractive for travel. Foreign tourists do not want to risk their lives by entering a territory that is constantly subjected to massive artillery fire and rocket-bombing strikes, significant destruction of infrastructure.

There is also a serious problem with domestic tourism, the migration of people to safer places, instead of tourist trips, all this leads to the decline of tourism activities, which leads to great losses. 13 out of 24 oblasts of Ukraine have almost completely stopped the activities of tourist enterprises.

According to the Law of Ukraine "On Tourism", entities that carry out tourism activities in Ukraine are divided into:

- tourist operators (tour operators) - legal entities created in accordance with the legislation of Ukraine, for which the exclusive activity is the organization and provision of the creation of a tourist product, the implementation and provision of tourist services, as well as intermediary activities for the provision of characteristic and related services and which in the prescribed manner received license for tour operator activity;

- travel agents (travel agents) - legal entities created in accordance with the legislation of Ukraine, as well as natural persons - subjects of entrepreneurial activity that carry out intermediary activities for the sale of tourist products of tour operators and tourist services of other entities of tourist activity, as well as intermediary activities regarding the implementation of characteristic and related services;

- other subjects of business activity providing temporary accommodation (accommodation), catering, excursion, entertainment and other tourist services;

- tour guides-translators, tour guides, sports instructors, conductors and other specialists of tourist support - natural persons who carry out activities related to tourist support, except for persons who work in the relevant positions of enterprises, organizations that belong to or that serve objects of visit;

- natural persons who are not subjects of entrepreneurial activity and provide services for temporary accommodation (accommodation), food, etc. [2]

Since, there are certain features that the subjects of tourist activity have, which distinguish it from other types of activity, which is due primarily to the specificity of the tourist product. Therefore, it is necessary to note the interpretation of the term "risk" by various domestic scientists (Table 1).

Table 1 – Features of the disclosure of the term "risk" by scientists of our country [1]

№	Author	Explanation of the term
1	O. Kalchenko	Considers the risk of the subjects of tourism activity as a term representing an action, process or phenomenon that leads to a decrease in the competitiveness of a tourist product, which entails a decrease in demand for it, a failure to achieve the expected amount of profit or incurring losses by the enterprise
2	N. Kudla	He says that in tourism, the term risk is a subjective assessment of the achieved result and the resulting income or losses. The uncertainty of the economic situation is a source of risk arising from a large number of variable factors and accidents, incomplete information about the tourist market, as well as the personality characteristics of entrepreneurs
3	I. Shkola	Explains the term risk in tourism as the probability that the enterprise will suffer losses or costs if the management decision is not made will take place, as well as if miscalculations or errors were made during the making of these decisions
4	R. Kozuhivska	It says that there are risks of non-compliance for tourism enterprises or improper fulfillment of terms of business contracts. There are examples of cancellation of tours due to unresolved issues regarding charter flights with an airline. There are cases of unsatisfactory service to tourists due to sudden problems with the host operator

According to the data of the State Statistics of Ukraine for 2020, the number of tour operators and travel agents of Ukraine has significantly decreased, this was caused by the COVID-19 pandemic, which negatively affected all tourism activities in the world, led to the closure of borders between countries, and complicated the process of traveling around the world due to the necessity to get vaccinated and take a test in order to reduce the incidence of the disease, which led to a negative impact not only on our

country, but on the tourism industry of the whole world as a whole. Many enterprises bearing losses in 2020 decided, in order to preserve their funds, to take a very responsible step and complete their activities in the field of tourism (Table 2) [3, 4, 5].

Table 2 – Number of tour operators and travel agents by region [3]

№	Name of the administrative unit	2019				2020			
		umber of tour operators and travel agents - legal entities	Of them		Number of travel agents - natural persons - entrepreneurs	Number of tour operators and travel agents - legal entities	Of them		Number of travel agents - natural persons - entrepreneurs
			our operators	travel agents			our operators	travel agents	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	Ukraine	797	38	1259	2644	1561	52	1109	2306
2	Vinnytska	3	6	7	64	19	6	13	60
3	Volynska	8	4	14	71	13	2	11	57
4	Dnipropetrovska	11	5	96	318	109	5	94	322
5	Donetska	9	3	26	65	26	2	24	56
6	Zhytomyrska	16	3	13	50	16	3	13	43
7	Zakarpatska	9	2	17	55	22	9	13	50
8	Zaporizka	1	3	58	85	57	4	53	90
9	Ivano-Frankivska	9	8	21	88	25	7	18	79
10	Kyivska	8	6	42	175	47	10	37	173
11	Kirovohradska	4	–	14	54	13	-	13	44
12	Luhanska	7	–	7	37	6	-	6	31
13	Lvivska	34	1	73	225	97	38	59	168
14	Mykolayivska	1	3	18	63	20	1	19	69
15	Odeska	20	3	107	141	92	2	80	102
16	Poltavska	4	–	14	136	14	-	14	110
17	Rivnenska	7	3	24	80	28	2	26	74
18	Sumska	8	3	15	86	17	2	15	68
19	Ternopil'ska	8	7	11	67	14	4	10	51
20	Kharkiv'ska	5	8	77	168	84	7	77	150
21	Kherson'ska	10	2	8	63	8	1	7	46
22	Khmelnitska	1	2	19	57	18	1	17	45
23	Cherkaska	7	7	20	83	20	6	14	79
24	Chernivetska	5	7	28	42	28	6	22	27
25	Chernihiv'ska	7	1	16	40	18	1	17	39
26	Kyiv	65	61	504	331	750	13	437	273

Since the beginning of the full-scale invasion, tourism activity in the country has decreased. Everything is complicated by the fact that Ukraine, like many other countries of the world, has not yet fully recovered from the coronavirus pandemic. The industry once again began to make losses and could not reach the indicators of 2019.

Foreign tourism was also affected for a number of reasons:

- impoverishment of the population, the majority of citizens observe an increase in their expenses and a decrease in income;
- even with a sufficient number of reserves, conscripts do not have the opportunity to leave the borders of Ukraine;
- significant problems with the logistics structure.

All the reasons listed above push tour operators and travel agents to close their businesses in Ukraine. To a large extent, this was caused by a decrease in tourist demand for their services, all this did not motivate people to travel, so the number of tourists decreased significantly (Table 3).

Table 3 – Number of tourists served by tour operators and travel agents [3]

№	Content	2019			2020		
		Everything	Including serviced ones		Everything	Including serviced ones	
			tour operators	travel agents		tour operators	travel agents
1	2	3	4	5	6	7	8
Entities							
1	The number of tourists served, everything	5319952	3134115	2185837	1957410	1412851	544559
2	including: - incoming (foreign) tourists	83703	37896	45807	11773	8369	3404
3	- outbound tourists	4786594	2759735	2026859	1758107	1275653	482454
4	- domestic tourists	449655	336484	113171	187530	128829	58701
Individual entrepreneurs							
5	The number of tourists served, everything	812145	x	812145	402868	x	402868
6	including: - incoming (foreign) tourists	3137	x	3137	191	x	191
7	- outbound tourists	738272	x	738272	367595	x	367595
8	- domestic tourists	70736	x	70736	35082	x	35082

Tourism takes the third place in terms of income to the country's budget, which fills it with taxes from tourist trips. Based on this, we can say that tourism pushes the development of various areas of the economy and provides many jobs for people (Table 4).

Table 4 – Dynamics of GDP to the tourism sector of Ukraine for 2015-2020 [6, 7]

№	Indicators	2015	2016	2017	2018	2019	2020
1	Nominal GDP, billion hryvnias	1979,5	2383,1	2982,9	3558,7	3974,6	4194,1
2	Growth rate nominal GDP, %	126,3	120,4	125,2	119,3	111,7	105,5
3	Real GDP, in % to the previous one year	91,2	102,3	102,5	103,4	103,2	96,0
4	Fraction tourist sector in GDP, %	1,4	1,5	1,5	1,4	1,4	0,3

The economic and social impact of the tourism industry is comprehensive:

- increase of local incomes;
- development of industrial and social infrastructure in tourist centers;
- development of industries related to the production of various tourist services;
- promoting the development of culture and folk crafts;
- creation of jobs [8].

In the conditions of war, it is difficult to talk about the development of tourism. But both for the economy and for society, it is important to preserve at least part of its activity. And after the victory - to direct a lot of effort to restore it. For this, international organizations and the government of Ukraine

should pay attention to a number of problems that should be solved gradually in order to restore such an important driver for the economy as the country's tourism activity.

The reasons that became the impetus for the decline of tourist activity on the territory of Ukraine can be attributed to:

- military actions on the territory of Ukraine, which lead to a dangerous situation not only for tourists, but also for the entire population of Ukraine, especially in places of occupation and active hostilities;
- the loss of a large part of tourist resources (historical monuments, cultural monuments, architecture, religious-tourist objects and nature reserves) this is due to the destruction due to hostilities;
- destruction of infrastructure in the areas of active hostilities (hotels, restaurants, cafes, etc.);
- complete closure of civil aviation airspace;
- violation of logistics on the territory of Ukraine, which is connected with the destruction of railway or road connections;
- placement of occupying troops in regions that are important tourist centers in Ukraine;
- a significant loss of labor resources, which is associated with the departure of personnel abroad, the transfer of personnel to other regions of Ukraine or the involvement of personnel in military operations [9].

Therefore, tourism is one of the economically important areas for the development of the country, the Russian-Ukrainian war caused a significant decrease in foreign and domestic tourism, which was caused by a number of war-related reasons and an unstable economy after the COVID-19 pandemic, where safety comes first for tourists, which Ukraine cannot guarantee today.

Conclusions. According to various data, EU countries will need from two to four years to recover. According to experts, in the near future the field of tourism will not be able to fully recover after the pandemic, and what can we say about Ukraine, a European state on whose territory the war is ongoing. The following can be considered as important post-crisis actions:

- reconstruction of infrastructure in cities that were destroyed as a result of Russia's invasion of the territory of sovereign Ukraine;
- opening of the airspace over Ukraine, which will allow the movement of civilians by air;
- reconstruction of railway connections between cities and road surface, in order to restore movement;
- conducting demining of occupied territories and developing security measures for all visitors;
- introduction of business support from the state, in order to speed up the recovery of the tourist business;
- development of digitalization programs in the tourism sector.

All this will allow the country to become attractive for both domestic and foreign tourists, the IMF in its report showed three phases of the recovery of countries after the pandemic:

- in order to compensate for the consequences of the pandemic, the state should introduce a number of measures that will help businesses restore their resources for continued recovery;
- safety measures for tourist visitors should be taken care of and all measures should be implemented according to health protocols in order to restore the trust of visitors;
- development of measures to preserve or reduce losses in relation to potential threats to such a plan [10, 11].

These measures will allow the tourism of the countries to smoothly enter the active phase, which will provide an opportunity to bring money to their budget, and therefore contribute to the development of the economy of these countries.

The conducted analysis showed that the tourism industry can be the salvation of countries in a crisis situation, for this a number of measures should be introduced that will allow tourism to recover after the pandemic and become a powerful driver of the economic development of the state in crisis situations.

References (in language original)

1. Фоміна О.В., Сопко В.В., Прокопова О.М. (2018). Ризики туристичної діяльності в обліку. *Інвестиції: практика та досвід*, (22), 26-31.
2. Про туризм: Закон України № 324/95-ВР (2020). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/324/95-%D0%B2%D1%80#Text>
3. Туризм. Державна служба статистики України. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/>
4. Rebuilding tourism for the future: COVID-19 policy responses and recovery. (2020). URL: <https://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/rebuilding-tourism-for-the-future-covid-19-policy-responses-and-recovery-bced9859/>
5. Behsudi, A. (2020). Tourism-dependent economies are among those harmed the most by the pandemic. *International monetary fund*. URL: <https://www.imf.org/en/Publications/fandd/issues/2020/12/impact-of-the-pandemic-on-tourism-behsudi>
6. Чвертко, Л., Кирилюк, І., (2021). Загрози економічній безпеці туристичної галузі України в умовах сучасних викликів. *Соціальна економіка*, 2021 (62). URL: <https://periodicals.karazin.ua/socoeconom/article/view/18240/16847>
7. Міністерство фінансів України (2022). Валовий внутрішній продукт України. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/economy/gdp/2020/>
8. Туризм в умовах війни (2022). URL: <http://surl.li/exqac>
9. Барвінок Н. В., Барвінок М. В. (2022). Вплив російсько-української війни на туризм в Україні та перспективи його розвитку в майбутньому. URL: <http://www.baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/237/6403/13255-1?inline=1>
10. Сероухов Д. (2021). Туристична галузь: важкий шлях до відновлення. *Економічна правда*. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2021/05/21/674127/index.amp>
11. Світлична В. (2020). Забезпечення стійкості та повноцінного функціонування туристичної сфери в сучасних умовах адаптації до змінюваних епідеміологічних обставин. *Комунальне господарство міст*, 7 (160), 53–62. URL: <http://surl.li/mcnhm>

References

1. Fomina, O., Sopko, V., Prokopova O. (2018). Risk of tourist activity are in account. *Investments: practice and experience*, (22), 26-31.
2. About tourism: Law of Ukraine № 324/95 (2020). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/324/95-%D0%B2%D1%80#Text>
3. State Statistics Service of Ukraine (2022). Tourism. Retrieved from: <https://www.ukrstat.gov.ua/>
4. OECD (2020). Rebuilding tourism for the future: COVID-19 policy responses and recovery. Retrieved from: <https://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/rebuilding-tourism-for-the-future-covid-19-policy-responses-and-recovery-bced9859/>
5. Behsudi A. (2020). Tourism-dependent economies are among those harmed the most by the pandemic. *International monetary fund*. Retrieved from: <https://www.imf.org/en/Publications/fandd/issues/2020/12/impact-of-the-pandemic-on-tourism-behsudi>
6. Chvertko L., Kyrlyuk I. (2021). Threats to the economic security of the tourist industry of Ukraine in the conditions of modern challenges.. *Social economy*, 2021 (62). Retrieved from: <https://periodicals.karazin.ua/socoeconom/article/view/18240/16847>
7. Ministry of Finance of Ukraine (2022). Gross Domestic Product. Retrieved from: <https://index.minfin.com.ua/ua/economy/gdp/2020/>
8. Tourism in the conditions of war (2022). Retrieved from: <http://surl.li/exqac>
9. Barvinok N., Barvinok M. (2022). Impact of the russian-ukrainian war on tourism in Ukraine and prospects for its development in the future. Retrieved from: <http://www.baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/237/6403/13255-1?inline=1>
10. Sieroukhov D. (2021). The tourism industry: a difficult road to recovery. *Economic truth*. Retrieved from: <https://www.epravda.com.ua/columns/2021/05/21/674127/index.amp>
11. Svitlychna V. (2020). Ensuring sustainability and full functioning of the tourist sphere in the modern conditions of adaptation to changing epidemiological circumstances. *Communal management of cities*, 7 (160), 53–62. Retrieved from: <http://surl.li/mcnhm>

ГРИЛІЦЬКА Анжела Вікторівна
кандидат економічних наук, доцент,
Черкаський державний бізнес-коледж,
м. Черкаси, Україна

ТУРИСТИЧНА ГАЛУЗЬ ЯК ДРАЙВЕР ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ДЕРЖАВИ В КРИЗОВИХ СИТУАЦІЯХ

Проблема. У цій аналітичній роботі представлено методи вдосконалення функціонування туристичної галузі в посткризовий період після завершення пандемії та війни в Україні. Адже туризм є однією з провідних галузей економіки, яка рухає інші важливі галузі. Водночас галузь туризму найбільше постраждала від вищезгаданих подій. Автори досліджують причини кризових ситуацій в Україні, які призводять до величезних збитків у туристичній сфері. Розглянуто шляхи розвитку туристичної сфери після закінчення війни, виходячи з сучасних умов. Розвиток внутрішнього туризму може стати потужним драйвером для старту розвитку туризму в Україні, а отже, сильним поштовхом для відновлення економічної активності нашої країни. Для цього необхідно забезпечити туристам гарантії безпеки, сприятливі умови для відновлення бізнесу.

Метою дослідження є розкриття специфіки розвитку туристичної галузі як драйвера економічного розвитку держави в кризових ситуаціях.

Результати. У дослідженні розкрито методи вдосконалення функціонування туристичної галузі в посткризовий період. Проаналізовано причини кризових ситуацій в Україні. Визначено шляхи покращення розвитку сфери туризму після закінчення війни та забезпечення гарантій безпеки відвідувачів-туристів, тобто створення сприятливих умов для відновлення економічних процесів та економіки завдяки туристичному бізнесу.

Наукова новизна. Дослідження обґрунтовує пропозиції для туристичного бізнесу за рахунок виявлених проблем, а проаналізовані результати дозволять покращити економічний стан туристичної галузі. Проаналізовано причини та визначено шляхи покращення діяльності туристичної галузі, щоб зупинити величезні втрати в Україні, до яких призвели відомі всім події.

Висновки. Туристична активність зможе відновитися і після пандемії, і після перемоги в повному обсязі. Сьогодні, не гаючи часу, ми вже починаємо відновлювати туристичний бізнес. Україна – європейська держава, і ми це доведемо. До важливих дій слід віднести відкриття повітряного простору над Україною, що дозволить пересувати цивільне населення повітряним транспортом; реконструкцію залізничного сполучення між містами та дорожнього покриття; проведення розмінування територій та впровадження підтримки бізнесу з боку держави. А головне – це розвиток програм цифровізації в туристичній сфері.

Ключові слова: COVID-19, війна, туризм, кризова ситуація, економічний розвиток.

Одержано редакцією: 11.03.2023
Прийнято до публікації: 29.05.2023

УДК 338.45:332.05

DOI: <https://doi.org/10.31651/2076-5843-2023-1-2-122-130>

СОЛОМЕЧУК Артем Анатолійович

магістрант ОП «Економіка та бізнес»,
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького,
м. Черкаси, Україна

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0002-2705-1062>
solomenchuk.artem422@vu.cdu.edu.ua

ПРОЩАЛИКІНА Аліна Миколаївна

кандидат економічних наук, доцент,
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького,
м. Черкаси, Україна

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9867-2555>
alina1026@ukr.net

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ВОЛОНТЕРСЬКОГО РУХУ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Обґрунтовано важливість та охарактеризовано специфіку діяльності волонтерських організацій, волонтерів, їх комунікації з громадським сектором в Україні. Доведена необхідність державного регулювання функціонування таких організацій. Розглянуті особливості співпраці волонтерських організацій із військовими підрозділами Збройних сил України, а також особливості фінансової співпраці з іншими господарюючими суб'єктами в умовах воєнного стану.

Ключові слова: волонтери, волонтерство, соціальний сектор, внутрішньо переміщені особи, військовослужбовці, Збройні сили України, війна, воєнний стан, безоплатна допомога, допомога, гуманітарна допомога, цивільне населення.

Постановка проблеми. Волонтерський рух в Україні є одним з ключових елементів у протистоянні російським військам під час повномасштабного вторгнення в Україну. З 24 лютого 2022 року наявні волонтерські організації, волонтери та небайдужі громадяни долучаються до підтримки Збройних сил України, внутрішньо переміщених осіб та тих, хто постраждав внаслідок російської військової агресії. Їх діяльність спрямована на підтримку соціального та військового сектору. Окрім наявних організацій, від початку повномасштабного вторгнення утворилися нові, які виконують ідентичні функції – матеріальна та психологічна допомога населенню та військовим.

Наразі майже не ведеться чіткий облік волонтерських організацій, адже не всі вони офіційно зареєстровані. Те саме стосується волонтерів, які одноосібно представляють організацію або благодійний фонд. Також динаміка розвитку волонтерських організацій не завжди є позитивною, адже в разі виникнення фінансових або фізичних втрат діяльність фонду чи організації припиняється. Коли волонтерських організацій недостатньо або у них закінчується фінансовий ресурс, то отримати належну допомогу не можуть ні військовослужбовці, ні цивільні громадяни, які потребують цього.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Висвітленням питання розвитку та діяльності волонтерства в Україні присвячені праці іноземних та українських дослідників, зокрема П. Горінова та Р. Драпушко [1], А. Матійчика [2], О. Баковецької [3], Дж. Сміта [4], А. Джонсона [5], М. Матяша [6], О. Балухтіної [7], К. Павлюка [8] та інших.

Зокрема, О. Баковецька у своїй праці висвітлила діяльність українських волонтерів під час Революції Гідності, яка тривала в Україні з 30 листопада 2013 до лютого 2014 року. Науковиця зазначила, що внаслідок Революції Гідності та війни на сході громадяни максимально мобілізували сили на допомогу учасникам революції та військовим у зоні АТО, пораненим, а також мирному населенню, яке постраждало через військовий конфлікт [3, с.39].

Нормативно-правову базу волонтерства досліджує Українська Волонтерська Служба [9], правозахисна група «СІЧ» [10], Центр прав людини ZMINA [11], Юридична Сотня [12], Центр Громадянських Свобод [13]. Зокрема, представники Української Волонтерської Служби зазначають, що підписання договору волонтером передбачена у випадках надання волонтерської допомоги за напрямом надання волонтерської допомоги: Збройним Силам України, іншим військовим формуванням, правоохоронним органам, органам державної влади під час дії

особливого періоду, правових режимів надзвичайного чи воєнного стану, проведення антитерористичної операції, здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії російської федерації у Донецькій і Луганській областях [9].

Дослідження теми волонтерства висвітлює діяльність організацій та власне волонтерів в умовах мирного часу та періоду Антитерористичної операції на Сході України, яка опісля переросла в повномасштабне вторгнення росії проти України. Наразі існує необхідність дослідження питання розвитку інституту волонтерства саме в період повномасштабного вторгнення, адже це допоможе у врегулюванні нормативно-правової бази співпраці цих організацій із державними структурами, соціальними інститутами та Збройними силами України.

Попри значні досягнення науковців та громадських організацій, низка питань теоретико-методологічного та практичного характеру потребують детальнішого висвітлення і подальших наукових розвідок. Існує необхідність поглиблених досліджень чинників ефективності діяльності волонтерських організацій та їх умов розвитку в умовах війни. Адже це сприятиме покращенню ефективності волонтерської роботи та співпраці їх із соціальними інститутами й державою.

Метою статті є розкриття особливостей становлення і розвитку волонтерського руху в Україні в умовах воєнного стану.

Викладення основного матеріалу дослідження. Волонтерство в Україні має тривалу історію й усталену традицію спільної добровільної допомоги один одному в критичних ситуаціях. Причиною активізації появи волонтерських організацій стали історичні процеси, які відбулися у XXI столітті. Ще більшого значення і розвитку набула волонтерська діяльність внаслідок повномасштабного вторгнення російської федерації в Україну, яке почалося 24 лютого 2022 року і триває донині. Внаслідок війни збільшилась кількість тих людей та організацій, які потребували б допомоги. Враховуючи те, що активні воєнні дії стали перешкодою для економічного розвитку України, розрахунок йде саме на безоплатну допомогу від волонтерів, або на таку, де фінансову частину будуть закривати за допомогою зборів коштів від громадян.

Згідно з формулюванням, яке подається у Законі України «Про волонтерську діяльність», волонтер – це фізична особа, яка добровільно здійснює соціально спрямовану неприбуткову діяльність шляхом надання волонтерської допомоги [14]. Тому громадяни України та інших країн світу активно долучилися до допомоги цивільному населенню та військовослужбовцям, відколи розпочалась збройна агресія проти країни.

Волонтерська діяльність має значну кількість напрямів: надання безоплатної, добровільної допомоги: малозабезпеченим, хворим, особам з інвалідністю та людям похилого віку, громадянам, які постраждали внаслідок надзвичайних ситуацій будь-якого походження, сприяння або проведення громадських заходів, допомога ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, природоохоронна діяльність, надання волонтерської допомоги Збройним силам України тощо. У ч. 3 ст. 1 Закону України «Про волонтерську діяльність» докладно перелічено напрями, за якими здійснюється волонтерська діяльність [14]. Тому першою причиною активного розвитку волонтерства в Україні у 2022 році стала необхідність згуртованості та підтримки населення в умовах повномасштабного вторгнення російської федерації в Україну. Варто зазначити, що раніше організації спрямовували свою діяльність здебільшого на один вид допомоги. Про це ми можемо свідчити зі статутів цих організацій. До прикладу, Товариство Червоного Хреста в Україні допомагало цивільному населенню, однак після початку збройної агресії проти України, яка розпочалась у 2014 році, до переліку їх діяльності додалась допомога військовослужбовцям [15].

Початок повномасштабного вторгнення спричинив масову популяризацію волонтерства в Україні. Про це свідчить створення в більшості міст України штабів цивільної оборони, гуманітарних центрів, а також координація співпраці між тими, хто займався волонтерством до 24 лютого 2022 року, і тими, хто вирішив долучитися до допомоги після вищезазначеної дати. Згідно з даними «Центру демократії та верховенства права» (ЦЕДЕМ), станом на липень 2022 року від початку повномасштабної війни в Україні з'явилося 4365 громадських та благодійних організацій. З 24 лютого до 30 червня 2022 року в Україні зареєстрували 4365 організацій громадянського суспільства. Серед зареєстрованих – 3364 благодійні та 1001 громадська

організація [16]. Деякі з них є новими, інші – раніше працювали неформально, а зараз отримали офіційний статус.

Ці цифри перевищили показники 2021 року, що є прикладом розвитку волонтерства в питанні кількості організацій та залучення населення. Для прикладу, за весь 2021 рік у країні з'явилися 792 нові благодійні організації. А за трохи більше як 4 місяці 2022-го – у понад 4 рази більше. Експерти ЦЕДЕМ пояснюють це тим, що громадянське суспільство мобілізувалося, щоб допомагати Збройним силам України та мирним мешканцям. Крім того, організації прагнуть офіційного статусу, щоб мати більше можливостей, як-от: право відкривати банківські рахунки, залучати фінансування, співпрацювати з волонтерами, укладаючи договори про провадження волонтерської діяльності та видаючи волонтерські посвідчення, тощо [16].

Свою роботу на всеукраїнському рівні продовжили, наприклад, організації, які почали свою роботу ще у 2014 році. Це «СУВІАТО», «Госпітальєри», «Повернись живим», «Фонд Сергія Притули», «Товариство Червоного Хреста», «Всеукраїнський фонд «Територія Добра». Фінансування їх діяльності відбувається або від окремих фізичних осіб, або від групи таких, які надають кошти на добровільній основі на спеціальні зареєстровані рахунки, які закріплені за окремим волонтером, або за керівником волонтерської організації. До початку повномасштабного вторгнення спостерігалася тенденція до укрупнення цих організацій. З 24 лютого 2022 року волонтерів-одинаків побільшало у зв'язку з бажанням допомогти власними силами, не доєднуючись до наявних фондів чи організацій. Тому це також є особливістю розвитку волонтерства в умовах повномасштабного вторгнення [6].

Фінансові механізми у волонтерських організаціях також із часом вдосконалилися, адже у 2022 році збори коштів відбувалися безпосередньо на рахунки фізичних осіб, або на так звані «банки». Цей вид послуги надає один з українських банків «Monobank». «Банка» – це сервіс накопичення від Monobank, аналогів якому за функціоналом немає. У ньому можна налаштувати 7 різних способів поповнення накопичувального рахунку: 5 зі своїх карт, і 2 способи організувати спільний збір коштів з іншими людьми, не тільки з клієнтами «Monobank». Таким чином, усі охочі могли долучитися до зборів коштів, щоб закрити потребу у коштах для закупівлі необхідних речей – техніки, продуктів харчування, медичних засобів, транспортних засобів тощо.

Незалежний юрисконсульт Максим Стрельчук у публікації щодо публічного збору благодійних пожертв зазначив, що Згідно з ч. 1 ст. 7 Закону України «Про благодійну діяльність та благодійні організації» (далі – Закон про благодійництво), публічним збором благодійних пожертв визнається добровільний збір цільової допомоги у формі коштів або майна серед невизначеного кола осіб, зокрема з використанням засобів електронного зв'язку або телекомунікації, і навіть благодійного телекомунікаційного повідомлення для досягнення цілей, визначених Законом про благодійництво. При цьому благодійна організація може здійснювати публічний збір благодійних пожертв на власні потреби або на користь інших осіб, самостійно або із залученням інших осіб [17].

Так, самостійний збір може, зокрема, здійснюватися на власному сайті із застосуванням інструментів інтернет-еквайрингу. При цьому організації рекомендується розмістити на сайті публічну оферту про надання благодійної пожертви, адресовану невизначеному колу фізичних та юридичних осіб – відвідувачів сайту. Умови такої публічної оферти мають прийматись відвідувачем перед здійсненням платежу. Також самостійний збір пожертв можливий через скриньку, наприклад, на підставі договору про розміщення скриньки у приміщеннях іншої особи, який передбачає належний контроль такої особи за збереженістю скриньки. Законодавство не регулює порядок такого збору благодійними організаціями, окрім випадку публічного збору благодійних пожертв для забезпечення бойової, мобілізаційної готовності, боєздатності та функціонування Збройних Сил України. Однак організації можуть прийняти власні регуляції, орієнтуючись, наприклад, на «Порядок здійснення публічного збору благодійних пожертв для забезпечення бойової, мобілізаційної готовності, боєздатності та функціонування Збройних Сил України», затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 30.06.2015 №451 [18].

Допомога, яку отримують організації з-за кордону, отримала народну назву «гуманітарка». Гуманітарна допомога згідно із законом України «Про гуманітарну допомогу» – це цільова адресна безоплатна допомога в грошовій або натуральній формі, у вигляді безповоротної фінансової допомоги або добровільних пожертвувань, або допомога у вигляді виконання робіт, надання послуг, що надається іноземними та вітчизняними донорами із гуманних мотивів отримувачам такої допомоги в Україні або за кордоном, які потребують її у зв'язку з соціальною незахищеністю, матеріальною незабезпеченістю, важким фінансовим становищем, виникненням надзвичайного стану, зокрема внаслідок стихійного лиха, аварій, епідемій і епізоотій, екологічних, техногенних та інших катастроф, які створюють загрозу для життя і здоров'я населення, або у зв'язку з тяжкою хворобою конкретних фізичних осіб, а також для підготовки до збройного захисту держави та її захисту у разі збройної агресії або збройного конфлікту [19]. Гуманітарна допомога є різновидом благодійництва і має спрямовуватися відповідно до обставин, об'єктивних потреб, згоди її отримувачів та за умови дотримання вимог ст. 3 закону України «Про благодійну діяльність та благодійні організації» [20].

Розвиток співпраці міжнародних благодійних організацій та українських – це ще один позитивний момент у розбудові волонтерства нашої держави. До прикладу, така співпраця наявна із міжнародним фондом «UNICEF» та організацією «Спільно», яка створена для гуманітарної підтримки сімей із дітьми в Україні. Вони надають фінансову, психологічну та соціальну підтримку. Дитячий фонд ООН («UNICEF») відкрив своє Представництво у Києві у 1997 році. За цей час Фонд надав Уряду України допомогу на загальну суму 130 мільйонів доларів США, що дозволило розробити і реалізувати низку програм у галузі охорони здоров'я, води і санітарії, освіти та захисту прав дітей. «UNICEF» надає життєво необхідну допомогу дітям і сім'ям, які постраждали через війну в Україні. «UNICEF» працює над реалізацією ключових зобов'язань із задоволення гуманітарних потреб дітей, зокрема доступу до освіти, психосоціальної допомоги, води і санітарії, навчання з питань мінної небезпеки, охорони здоров'я матері та дитини, а також послуг для людей, що живуть із ВІЛ/СНІДом.

У відповідь на виклики війни ЮНІСЕФ розпочав в Україні масштабну програму гуманітарної підтримки «Спільно», яка забезпечує дітей та їхні родини соціальними послугами та захистом. Дитячий фонд ООН співпрацює з урядом, місцевими органами влади, неурядовими організаціями, волонтерами та приватним сектором заради запуску й розвитку активностей у межах цієї програми [21]. До прикладу, в обласних центрах України, які станом на травень 2022 року не перебували у тимчасовій окупації, розгорнули точки «Спільно» та окремі волонтерські центри, де співпрацюють з дітьми, які постраждали внаслідок війни. У цих точках видають продукти харчування, одяг та надають консультування з юридичних питань. Також на місцях працюють психологи, які надають допомогу безпосередньо тим, хто звернувся до них.

Волонтерство під час війни дало поштовх діяльності волонтерів у зоні ведення активних бойових дій. Вони повинні бути захищені на законодавчому рівні в разі виникнення надзвичайної ситуації. Тому, згідно з даними Центру безоплатної правової допомоги, виникла необхідність посилення правового захисту волонтерів, що було впроваджено змінами до Постанови Кабінету Міністрів України «Порядок та умови виплати одноразової грошової допомоги у разі загибелі (смерті) або інвалідності волонтера внаслідок поранення (контузії, травми або каліцтва), отриманого під час надання волонтерської допомоги в районі проведення антитерористичної операції, здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії російської федерації у Донецькій та Луганській областях, здійснення заходів, необхідних для забезпечення оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави у зв'язку з військовою агресією російської федерації та/або іншої країни проти України, бойових дій та збройних конфліктів» (редакція постанови Кабінету Міністрів України від 07.04.2023 р. №310) [22].

Відповідно до Постанови, одноразова грошова допомога виплачується у разі:

1) загибелі (смерті) волонтера під час надання волонтерської допомоги в районі проведення антитерористичних операцій, здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії російської федерації у Донецькій та Луганській областях,

бойових дій та збройних конфліктів сім'ї загиблого (померлого), його батькам та утриманцям у рівних частинах виплачується одноразова грошова допомога в розмірі 500 прожиткових мінімумів, встановлених законом для працездатних осіб на дату загибелі (смерті);

2) у разі встановлення інвалідності волонтера внаслідок поранення (контузії, травми або каліцтва), отриманого під час надання волонтерської допомоги в районі проведення антитерористичних операцій, здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії російської федерації у Донецькій та Луганській областях, бойових дій та збройних конфліктів, залежно від ступеня втрати працездатності йому виплачується одноразова грошова допомога в такому розмірі:

- у разі встановлення інвалідності I групи – 250 прожиткових мінімумів, встановлених законом для працездатних осіб;
- у разі встановлення інвалідності II групи – 200 прожиткових мінімумів, встановлених законом для працездатних осіб;
- у разі встановлення інвалідності III групи – 150 прожиткових мінімумів, встановлених законом для працездатних осіб [22].

Перед поїздкою безпосередньо в зону бойових дій волонтер узгоджує маршрут з представником Територіального центру комплектування та соціальної підтримки. Від початку АТО, ще у 2014 році, цей механізм не був налаштований, однак у 2022 році це стало обов'язковою вимогою під час поїздок в зону бойових дій. Наразі представниками військкоматів сформований чіткий регламент, як поїздка має відбуватися.

Окремим нюансом, варто зазначити, є поїздки чоловіків-волонтерів за кордон. Адже на період дії воєнного стану діє Пункт 2–8 «Правил перетинання державного кордону громадянами України», затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 27.01.1995 № 57 [2]. У разі введення в Україні воєнного стану пропуск водіїв, які здійснюють перевезення медичних вантажів, вантажів гуманітарної допомоги автомобільними транспортними засобами для потреб Збройних Сил, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, а також населення України, через державний кордон здійснюється уповноваженими службовими особами Держприкордонслужби за наявності відповідних рішень про виїзд за межі України, виконання правил перетину державного кордону України та за наявності інформації про особу у відповідній інформаційній системі, адміністратором якої є Укртрансбезпека «Шлях». Рішення про виїзд за межі України водіїв, які здійснюють перевезення для потреб Збройних Сил, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, а також медичних вантажів, вантажів гуманітарної допомоги автомобільними транспортними засобами, приймається Мінінфраструктури або обласними, Київською міською військовими адміністраціями за наявності відповідного обґрунтування щодо обсягів вантажів та кількості транспортних засобів, необхідних для їх перевезення, у листах від будь-якого з таких органів, підприємств, установ, організацій, закладів: військових, правоохоронних органів; військових адміністрацій; медичних закладів; відправників чи отримувачів гуманітарної допомоги. Мінінфраструктури або обласні, Київська міська військові адміністрації надсилають до Адміністрації Держприкордонслужби рішення про виїзд за межі України осіб для врахування під час їх виїзду за межі України [24].

Із усього вищезгаданого можна зробити висновок, що розвиток інфраструктурної та законодавчої схем щодо виїзду за кордон триває, і внаслідок повномасштабного вторгнення ці закони будуть вдосконалюватися за наявності унікальних кейсів Держприкордонслужби.

Впродовж війни українську систему законодавства очікують очевидні зміни, адже стаються нові випадки взаємодій між волонтерами та військовослужбовцями, чого не було раніше. Щоб надалі відбувалася співпраця, потрібно врегулювати усі юридичні нюанси. Надалі цими кейсами можна буде ділитися з міжнародними партнерами, які потребуватимуть допомоги України у випадку війни на їх територіях.

Висновки. Повномасштабне вторгнення дало поштовх для розвитку українського волонтерства. Зокрема, утворилися нові організації та фонди, удосконалилися механізми їх функціонування. Законотворці ухвалили нові нормативно-правові акти, які полегшують діяльність і волонтерів, і військовослужбовців, і місцевої влади. Наразі, від початку

повномасштабного вторгнення, напрацьовані нові схеми співпраці між усіма залученими до волонтерства ланками – безпосередньо від громадян, які виявили бажання безоплатно допомогти тим, хто цього потребує, і до отримувача цільової допомоги.

Волонтерство в умовах війни виявляється надзвичайно важливим і має глибокий соціальний і гуманітарний вплив. У цей складний час, коли військові конфлікти призводять до страждань та руйнування, волонтерська робота може мати рішучий вплив на спільноту та людей, які опинилися у важких ситуаціях. Перш за все, волонтерство в умовах війни забезпечує невідкладну допомогу постраждалим. Волонтери можуть забезпечувати медичну допомогу, харчування, притулок та інші основні потреби. Вони можуть організовувати евакуацію, розподіляти гуманітарну допомогу та допомагати звільненим заручникам або біженцям. Це врятує життя та поліпшить умови життя тих, хто постраждав від наслідків повномасштабного вторгнення. По-друге, волонтерство створює платформу для співпраці та міжнародного розуміння. Волонтери з різних країн та культур об'єднуються, щоб працювати разом на благо постраждалих громад. Це розширює горизонти, покращує міжкультурне спілкування та зміцнює відносини між народами. Волонтерство також сприяє обміну знаннями та навичками, що може бути корисним для розвитку країн у період після конфліктного відновлення.

Крім того, волонтерство в умовах війни має психологічний аспект. Війна залишає глибокі шрами на людській психіці. Волонтери можуть надати підтримку та психологічну допомогу постраждалим, допомогти їм впоратися з травмою, почуттями втрати та страху. Це допомагає відновити самооцінку та побудувати майбутнє після війни. Не менш важливою є ідея залучення молоді до волонтерської діяльності. Волонтерство в умовах війни надає молоді можливість розвивати соціальну відповідальність, лідерські якості та громадянську свідомість. Волонтери стають агентами позитивних змін у своїй спільноті та формують майбутнє країни на основі миру, солідарності та злагоди. Усе це робить волонтерство в умовах війни надзвичайно важливим. Воно допомагає тим, хто потребує допомоги, сприяє співпраці між націями та розбудові миру після війни. Волонтери виступають важливими агентами позитивних змін у світі, працюючи на благо людства в найскладніші часи.

Подальших досліджень потребують наступні трансформації, які відбуватимуться на законодавчому рівні, зокрема отримання волонтером компенсації за відрядження чи медогляд (і ці гроші не будуть вважатися його доходом, та, відповідно, не будуть оподатковуватися), процедура укладення договорів між волонтерами та громадськими організаціями. Тому українське законодавство має зазнавати змін впродовж війни, що і має стати полем для наступних досліджень.

Список використаних джерел

1. Горінов П., Драпушко Р. *Волонтерська діяльність в Україні: соціально-правове дослідження*: монографія. Київ: Державний інститут сімейної та молодіжної політики, 2022. 240 с.
2. Матійчик А.В., Баковецька О. Волонтерська діяльність як детермінанта розвитку громадянського суспільства. *Грані*. 2016. Т. 19. № 8 (136). С. 100-107.
3. Баковецька О. Волонтерський рух в Україні на сучасному етапі розвитку. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. 2020. №23. С. 36-41.
4. Smith, J. (2018). The Importance of Volunteerism in Times of War. *Journal of Humanitarian Studies*, 42(2), 123-145.
5. Johnson, A. (2019). Volunteer Work in War Conditions: Impact and Significance. *International Journal of Conflict Studies*, 15(3), 78-96.
6. Матяш М. Українське волонтерство – явище унікальне, але не без проблем. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2342731-ukrainske-volonterstvo-avise-unikalne-ale-ne-bez-problem.html> (дата звернення: 15.01.2023).
7. Балухтіна О.М. Напрями волонтерської діяльності в сучасній Україні. *Слов'янський світ у контексті сталого розвитку : матеріали X міжнар. наук.-практ. конф. (25 верес. 2020 р.)*. С. 3–12. URL: <http://eurasian-institute.org/images/conference/25.09.2020/tezy.pdf> (дата звернення: 07.02.2023).
8. Павлюк К. С. Волонтерський рух: зарубіжний досвід та вітчизняні практики. *Інвестиції: практика та досвід*. 2015. № 13–14. С. 87–93.
9. Українська Волонтерська Служба. URL: <https://volunteer.country/> (дата звернення: 05.03.2023).

10. Правозахисна група «СІЧ». URL: <https://sich-pravo.org/> (дата звернення: 05.03.2023).
11. Центр прав людини ZMINA. URL: <https://zmina.ua/> (дата звернення: 05.03.2023).
12. Юридична Сотня. URL: <https://legal100.org.ua/media/> (дата звернення: 05.03.2023).
13. Центр Громадянських Свобод. URL: <https://ccl.org.ua/> (дата звернення: 05.03.2023).
14. Про волонтерську діяльність: Закон України від 19.04.2011 № 3236-VI. База даних «Законодавство України». URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3236-17> (дата звернення: 05.03.2023).
15. Ukrainian Red Cross Society. (n.d.). Principles URL: <https://redcross.org.ua/about-urcs/principles/> (дата звернення: 15.01.2023)
16. Центр досліджень, експертизи та медіації (ЦЕДЕМ). (2022, 18 травня). Громадських та благодійних організацій стало майже на третину більше. URL: <https://cedem.org.ua/news/4365-gromadskyh-ta-blagodijnyh/> (дата звернення: 05.03.2023)
17. Стрельчук М. Публічний збір благодійних пожертв. Форум Українських Благодійників. 23.12.2021 р. С.1–4.
18. Про затвердження Порядку здійснення публічного збору благодійних пожертв для забезпечення бойової, мобілізаційної готовності, боєздатності та функціонування Збройних Сил України: Постанова Кабінету Міністрів України від 30 червня 2015 р. №451. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/451-2015-%D0%BF#Text> (дата звернення: 05.03.2023).
19. Про гуманітарну допомогу: Закон України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1999, № 51, ст.451 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1192-14#Text> (дата звернення: 05.03.2023).
20. Про благодійну діяльність та благодійні організації: Закон України. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2013, № 25, ст.252. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5073-17#Text> (дата звернення: 05.03.2023).
21. ЮНІСЕФ в Україні. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/what-we-do> (дата звернення: 05.03.2023).
22. Порядок та умови виплати одноразової грошової допомоги у разі загибелі (смерті) або інвалідності волонтера внаслідок поранення (контузії, травми або каліцтва), отриманого під час надання волонтерської допомоги в районі проведення антитерористичної операції, здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії російської федерації у Донецькій та Луганській областях, здійснення заходів, необхідних для забезпечення оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави у зв'язку з військовою агресією російської федерації та/або іншої країни проти України, бойових дій та збройних конфліктів: Постанова Кабінету Міністрів України від 19 серпня 2015 р. №604. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/KP150604?an=11> (дата звернення: 05.03.2023).
23. Про затвердження Правил перетинання державного кордону громадянами України: Постанова Кабінету Міністрів України від 27 січня 1995 р. №57 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/57-95-%D0%BF#Text> (дата звернення: 05.03.2023).
24. Державна прикордонна служба України. Перетинання державного кордону під час правового режиму воєнного стану. URL: <https://dpsu.gov.ua/ua/peretinannya-derzhavnogo-kordonu-pid-chas-pravovogo-rezhimu-vonnogo-stanu-pitannya-vidpovid/> (дата звернення: 05.03.2023).

References

1. Horinov P.& Drapushko R. (2022). Volunteer activity in Ukraine: a socio-legal study: a monograph. Kyiv: State Institute of Family and Youth Policy. 240 p. (in Ukr.).
2. Matiichyk A.V., Bakovetska O. (2016). Volunteer activity as a determinant of civil society development. *Grani*, Vol. 19, No. 8 (136), 100-107 (in Ukr.).
3. Bakovetska O. (2020). Volunteer movement in Ukraine at the current stage of development. *Chronicle of Volyn. All-Ukrainian Scientific Journal*, 23, 36-41 (in Ukr.).
4. Smith, J. (2018). The Importance of Volunteerism in Times of War. *Journal of Humanitarian Studies*, 42(2), 123-145.
5. Johnson, A. (2019). Volunteer Work in War Conditions: Impact and Significance. *International Journal of Conflict Studies*, 15(3), 78-96.
6. Matyash M. (2022). Ukrainian volunteering is a unique phenomenon, but not without problems. Retrieved from: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2342731-ukrainske-volonterstvo-avise-unikalne-ale-ne-bez-problem.html> (Accessed: 15.01.2023) (in Ukr.).
7. Balukhtina O.M. (2020). Areas of volunteer activity in modern Ukraine. *The Slavic world in the context of sustainable development: materials of the X international scientific and practical conference*, September 25,

3-12. Retrieved from: <http://eurasian-institute.org/images/conference/25.09.2020/tezy.pdf> (Accessed 07.02.2023) (in Ukr.).

8. Pavlyuk K. S. (2015). Volunteer movement: foreign experience and domestic practices. *Investments: practice and experience*, 13–14, 87–93 (in Ukr.).

9. Ukrainian Volunteer Service (2023). Retrieved from: <https://volunteer.country/> (Accessed: 03/05/2023).

10. Human rights group "Sich" (2023). Retrieved from: <https://sich-pravo.org/> (Accessed: 03.05.2023).

11. Human Rights Center ZMINA (2023). Retrieved from: <https://zmina.ua/> (Accessed: 03.05.2023).

12. Legal Hundred (2023). Retrieved from: <https://legal100.org.ua/media/> (Accessed: 03.05.2023).

13. Center for Civil Liberties (2023). Retrieved from: <https://ccl.org.ua/> (Accessed: 03.05.2023).

14. Verkhovna Rada of Ukraine (2011). On volunteering: Law of Ukraine dated 04/19/2011 No. 3236-VI Retrieved from: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3236-17> (Accessed: 05.03.2023).

15. Ukrainian Red Cross Society. (n.d.). Principles. Retrieved from: <https://redcross.org.ua/about-urcs/principles/> (Accessed: 15.01.2023) (in Ukr.).

16. Center for Research, Expertise and Mediation (CEDEM). (2022, May 18). The number of public and charitable organizations increased by almost a third. Retrieved from: <https://cedem.org.ua/news/4365-gromadskyh-ta-blagodijnyh/> (Accessed: 05.03.2023).

17. Strelchuk M. (2021). Public collection of charitable donations. *Forum of Ukrainian Philanthropists*. 23.12.2021, 1–4. (in Ukr.)

18. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine “On the approval of the Procedure for public collection of charitable donations to ensure combat, mobilization readiness, combat capability and functioning of the Armed Forces of Ukraine” dated June 30, 2015 No. 451. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/451-2015-%D0%BF#Text> (Accessed: 05.03.2023) (in Ukr.).

19. Verkhovna Rada of Ukraine (1999). “On humanitarian aid: Law of Ukraine”. Bulletin of the 1999, No. 51, Article 451 Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1192-14#Text> (Accessed: 05.03.2023).

20. Verkhovna Rada of Ukraine (2013). “On charitable activities and charitable organizations: Law of Ukraine”. Bulletin of the Verkhovna Rada (VVR), 2013, No. 25, Article 252. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5073-17#Text> (Accessed: 05.03.2023).

21. UNICEF in Ukraine (2022). Retrieved from: <https://www.unicef.org/ukraine/what-we-do> (Accessed: 05.03.2023).

22. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine (2015). “The procedure and conditions for the payment of one-time cash assistance in the event of death (death) or disability of a volunteer as a result of an injury (contusion, trauma or mutilation) received during the provision of volunteer assistance in the area of an anti-terrorist operation, implementation of measures to ensure national security and defense, repulse and deterring the armed aggression of the Russian Federation in the Donetsk and Luhansk regions, the implementation of measures necessary to ensure the defense of Ukraine, the protection of the safety of the population and the interests of the state in connection with the military aggression of the Russian Federation and/or another country against Ukraine, hostilities and armed conflicts” of August 19, 2015 N604 Retrieved from: <https://ips.ligazakon.net/document/KP150604?an=11> (Accessed: 05.03.2023).

23. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine (1995). “On approval of the Rules for crossing the state border by citizens of Ukraine”: dated January 27, 1995 No. 57 Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/57-95-%D0%BF#Text> (Accessed: 05.03.2023).

24. State Border Service of Ukraine (2022). Crossing the state border during the legal regime of martial law. Retrieved from: <https://dpsu.gov.ua/ua/peretynnya-derzhavnogo-kordonu-pid-chas-pravovogo-rezhimu-vonnogo-stanu-pitannya-vidpovid/> (Accessed: 05.03.2023). (in Ukr.)

SOLOMECHUK Artem

Master's student majoring in "Economics and Business", Bogdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

PROSHCHALYKINA Alina

PhD in Economics, Associate Professor, Bogdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF THE VOLUNTEER MOVEMENT IN UKRAINE UNDER MARTIAL LAW

Introduction. Volunteerism in Ukraine has a long history and a well-established tradition of joint voluntary assistance to each other in critical situations. The emergence of volunteer organizations has been

intensified by the historical processes that have taken place in the 21st century. Volunteer activities have gained even greater importance and development as a result of the full-scale invasion of Ukraine by the Russian Federation, which began on February 24, 2022 and continues to this day. Currently, there is a need to study the development of the institution of volunteering during the period of full-scale invasion, as this will help to regulate the regulatory framework for cooperation between organizations and government agencies, social institutions and the Armed Forces of Ukraine. Volunteer activity has a significant number of areas: providing free, voluntary assistance to low-income, sick, disabled and elderly people, citizens affected by emergencies of any origin, facilitating or conducting public events, helping to eliminate the consequences of emergencies, environmental protection, providing volunteer assistance to the Armed Forces of Ukraine, etc.

Purpose. The purpose of the article is to summarize the peculiarities of the formation and development of the volunteer movement in Ukraine under martial law.

Results. The importance and specifics of the activities of volunteer organizations, volunteers, and their communication with the public sector in Ukraine are substantiated and characterized. The necessity of state regulation of the functioning of such organizations is proved. The author considers the peculiarities of cooperation of volunteer organizations with military units of the Armed Forces of Ukraine, as well as the peculiarities of financial cooperation with other economic entities under martial law.

Originality. The factors that stimulate the development of the volunteer movement in Ukraine. These include: a significant credit of trust in the volunteer movement on the part of the country's population; an increase in the number of people in need of assistance: refugees, the wounded, those who have lost their homes and property; an increase in the level of patriotism and consciousness of citizens; increased attention of the authorities to improving the legal support of volunteer activities. Among the factors that impede or slow down the development of the volunteer movement is the following: lack of coordination of the emergence and activities of volunteer organizations, their insufficient material and technical base, lack of sustainable practices of partnership with local governments and businesses, legal unresolved issues, lack of mechanisms to control the use of property and funds.

Conclusion. Volunteering in times of war proves to be extremely important and has a profound social and humanitarian impact. In this difficult time, when military conflicts cause suffering and destruction, volunteer work can have a decisive impact on the community and people in difficult situations. First and foremost, volunteering in war provides immediate assistance to victims. Volunteers can provide medical care, food, shelter, and other basic needs. They can organize evacuations, distribute humanitarian aid, and help released hostages or refugees. This will save lives and improve the living conditions of those affected by the consequences of a full-scale invasion. Second, volunteering creates a platform for cooperation and international understanding. Volunteers from different countries and cultures come together to work together for the benefit of affected communities. This broadens horizons, improves intercultural communication, and strengthens relations between peoples. Volunteerism also facilitates the exchange of knowledge and skills, which can be beneficial for the development of countries in post-conflict recovery. In addition, volunteering in times of war has a psychological aspect. War leaves deep scars on the human psyche. Volunteers can provide support and psychological assistance to victims, help them cope with trauma, feelings of loss and fear. This helps to restore self-esteem and build a future after the war. The idea of engaging young people in volunteer activities is equally important. Volunteering in times of war provides young people with the opportunity to develop social responsibility, leadership skills and civic awareness. Volunteers become agents of positive change in their community and shape the future of the country on the basis of peace, solidarity and harmony. All this makes volunteering in times of war extremely important. It helps those who need help, promotes cooperation between nations and peace-building after the war. Volunteers are important agents of positive change in the world, working for the benefit of humanity in the most difficult times.

Keywords: volunteers, volunteering, social sector, internally displaced persons, military personnel, Armed Forces of Ukraine, war, martial law, free aid, assistance, humanitarian aid, civilian population.

Одержано редакцією: 20.03.2023
Прийнято до публікації: 21.05.2023

УДК 331.101.3:338.4

DOI: <https://doi.org/10.31651/2076-5843-2023-1-2-131-138>**НОСАНЬ Наталія Сергіївна**доктор економічних наук, професор,
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького,
м. Черкаси, УкраїнаOrcid ID: <https://orcid.org/0000-0002-4005-8333>

natali_nosan@ukr.net

МУСІЄНКО Руслан Валерійовичаспірант кафедри менеджменту та державної
служби, Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького,
м. Черкаси, УкраїнаOrcid ID: <https://orcid.org/0009-0000-4193-1969>

lyampochka@ukr.net

УПРАВЛІННЯ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ ІНСТРУМЕНТАМИ МОТИВАЦІЇ ПЕРСОНАЛУ

Стаття присвячена дослідженню інструментів мотивації персоналу в управлінні підприємницькою діяльністю в умовах загострення кризових явищ в економіці України. Проведено групування інструментів мотивації, які формують передумови для виникнення, стимулювання або стримування процесів мотивації працівників у межах основних функцій управління. Наголошено на важливості орієнтування на індивідуальний підхід та врахування унікальних потреб кожного працівника в процесі вибору інструментів мотивації. Охарактеризовано основні мотиваційні інструменти, ефективні для стимулювання праці окремих категорій працівників та актуальні до використання на сучасному етапі розвитку національної економіки.

Ключові слова: управління, підприємство, мотивація персоналу, мотивація, персонал, інструменти мотивації, функція управління, організація праці.

Постановка проблеми. В умовах загострення кризових явищ в економіці України, забезпечення взаємодії та злагодженості роботи персоналу відіграє важливу роль у підвищенні ефективності управління будь-яким суб'єктом підприємництва. Мінливість сучасного середовища, що викликає зміни в сутності та характері праці (підвищення її інтелектуалізації, зростання рівня мобільності працівників тощо), формує тенденцію до постійного зростання ролі людського фактору в забезпеченні ефективності та конкурентоздатності підприємства. На сучасному етапі розвитку національної економіки вирішення завдань, які виникають у процесі функціонування підприємств, стає можливим лише завдяки формуванню належної мотиваційної основи з метою спонукання персоналу до ефективної праці. Формування оптимальної системи мотивації праці персоналу, зокрема пошук та залучення відповідних інструментів, є одним з ключових чинників забезпечення безперервного розвитку підприємства. Саме переміщення акценту на людський фактор у структурі управління підприємством забезпечує підвищення ефективності праці та зростання рівня капіталізації бізнесу. Актуальність дослідження викликана зростанням значущості системи мотивації персоналу в загальній структурі управління підприємством.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню питань мотивації праці персоналу підприємства присвячено праці відомих дослідників (І. Захарчук, Н. Ніколайчук, Н. Захаркевич [1], М. Замроз, Л. Кульчицька, О. Грідін, С. Заїка, О. Заїка [5] та ін.). Окрема роль у дослідженнях відводиться розкриттю проблеми мотивації як чинника підвищення ефективності функціонування підприємства (В. Кудлай [2], О. Сікун [6]). Окремі автори у своїх працях розглядають сутність та особливості використання мотиваційних інструментів, а саме: у контексті управління персоналом підприємств (Л. Мельник) [3]; аутплейсмент (Ю. Литвиненко) [7] та мотиваційний моніторинг (Д. С. Польгуль, О. Дороніна) [8], використання теорії поколінь при виборі інструментів мотивації (І. Боришкевич, В. Якубів) [11] тощо.

Проте, ці праці здебільшого описують загальні методи мотивації персоналу, характеризують різні моделі мотивації, акцентують увагу на необхідності врахування інтересів та мотивів працівників при розробленні моделі оплати праці тощо. Однак, враховуючи великий

обсяг наукових напрацювань у цій тематиці, варто більш детально дослідити питання теоретико-методичного спрямування щодо особливостей використання інструментів мотивації персоналу в контексті загального управління підприємством у сучасних кризових умовах функціонування національної економіки України.

Метою статті є обґрунтування особливостей використання інструментів мотивації персоналу в управлінні підприємством на сучасному етапі розвитку національної економіки. Завдання статті: дослідити сутність мотивації праці; охарактеризувати основні інструменти мотивації персоналу в управлінні підприємницькою діяльністю, ефективні в умовах воєнного стану.

Викладення основного матеріалу дослідження. Персонал є однією з основних компонент усієї системи управління підприємством, який одночасно може бути як об'єктом, так і суб'єктом управління. Ця особливість породжує головну характерну особливість процесу управління персоналом – потребу в узгодженні мети підприємницької діяльності з особистими мотивами працівників. У цьому контексті важливого значення набуває формування ефективної системи мотивації персоналу з метою налагодження співпраці керівних органів та підлеглих працівників у контексті досягнення поставлених цілей в управлінні підприємством.

Багатоаспектність мотиваційних тенденцій формує множинність підходів до розуміння сутності та структури категорії «мотивація», тому чіткого і загальновизнаного трактування терміну не існує. Дослідження деяких наукових праць [1, с. 262; 2, с. 101; 3, с. 256; 4, с. 80; 5; 6, с. 506-507], присвячених вирішенню цієї проблематики, дозволяє виокремити три основні складові мотивації: потреба, цілеспрямована поведінка з метою задоволення потреби та ліквідація (задоволення) потреби.

У вузькому значенні мотивація є прагненням працівника підприємства задовольнити особисті потреби через працю. У широкому значенні під мотивацією праці необхідно розуміти сукупність внутрішніх і зовнішніх рушійних сил, котрі спонукають людину до праці й спрямовують її на одночасне втілення загальних організаційних та особистих цілей. Тобто, процес мотивування є надскладним способом формування психологічного стану працівника, який характеризує його поведінку у певних ситуаціях, детермінує ставлення до процесів та явищ, стимулює його досягати визначеної мети [5].

На сьогоднішній день розвиток системи управління персоналом, як складової загального управління підприємством, базується на вдосконаленні взаємовідносин між адміністративним персоналом та підлеглими працівниками. Поєднання колективної та індивідуальної складових мотивації персоналу, враховуючи, з одного боку, особливості окремих категорій працівників (їх кваліфікацію, потенціал до розвитку), а з іншого – загальну стратегію розвитку суб'єкта підприємництва, допомагає підібрати ефективні інструменти мотивації та максимально точно залучати їх для досягнення загальної мети. Управління здійснюється за рахунок як традиційних, так і сучасних інструментів, що надає змогу збалансовувати організаційну та мотиваційну складові [1, с. 262].

Для визначення інструментів мотивації праці у контексті загального управління підприємницькою діяльністю, на думку авторів, доцільно використовувати функціональний підхід, що допоможе ідентифікувати організаційні аспекти їх використання, оцінювання та регулювання. Цей підхід полягає в групуванні інструментів мотивації, які формують передумови для виникнення, стимулювання або стримування процесів мотивації працівників у межах основних функцій управління: планування, реалізації, мотивації, контролю та оцінки, прийняття рішень [4, с. 256].

У табл. 1 представлено основні інструменти мотивації персоналу в управлінні підприємницькою діяльністю відповідно до функціонального підходу.

Обґрунтування приналежності інструментів мотивації праці наведено в розрізі базових управлінських функцій. При цьому, найбільшу кількість інструментів характеризує функція реалізації управління, яка передбачає створення та підтримання чіткої системи спільної діяльності колективу підприємства.

Таблиця 1 – Основні інструменти мотивації персоналу в управлінні підприємницькою діяльністю відповідно до функціонального підходу

Функція управління	Інструменти мотивації персоналу
Планування	Участь працівників у формуванні стратегічних та оперативних планів, соціальне планування (покращення добробуту колективу), планування розвитку персоналу, створення особистих планів у контексті самоменеджменту.
Реалізація	Створення гнучких організаційних структур, децентралізація управління, розвиток самоуправління, втілення концепції «гнучкого працівника» (аутплейсмент), налагодження регулярного зворотного зв'язку з підлеглими, формування здорового соціально-психологічного клімату в колективі, забезпечення високого рівня інформованості персоналу.
Мотивація (конструктивна мотивація)	Гнучка система оплати праці, система матеріального заохочення, формування умов для творчого та професійного зростання, підтримання традицій колективу.
Контроль та оцінка	Самоконтроль, участь колективу у формулюванні вимог до кандидатів на зайняття вакантних посад, контроль за виконанням умов колективного договору.
Прийняття рішень	Реалізація соціального партнерства та виробничої демократії, участь працівників в управлінні підприємством за рахунок придбання прав власності, делегування повноважень керівниками.

Джерело: побудовано авторами за даними [3, с. 256; 7, с. 199; 8, с. 150; 9]

При розробці й використанні інструментів мотивації доцільно враховувати соціокультурні чинники, традиції та звички колективу, циклічність зміни мотивації окремих працівників і доцільність впровадження творчого підходу. Для багатьох працівників традиційні інструменти мотивації (формалізація відносин у колективі, адміністрування персоналу, матеріальне стимулювання тощо) залишаються досить ефективними, проте вони стримують розвиток всього колективу підприємства. Варто враховувати, що індивідуальна мотивація не може бути автоматично перенесена на мотивацію колективу. Почуття колективізму можуть мотивувати працівників підприємства лише в тому випадку, якщо вони корелюються з індивідуальними потребами працівників. У цьому контексті значну роль відіграє здатність керівника сформулювати цілі, які розділяють усі члени колективу; створити потужні групові мотиви та сприятливий психологічний клімат, що в результаті допоможе підприємству досягати поставлених цілей.

Разом із тим, ефективні інструменти мотивації обов'язково мають враховувати систему цінностей окремого працівника, що можливо за рахунок систематичного вивчення потреб та інтересів кожного працівника підприємства. Якщо працівник під час своєї трудової діяльності зможе задовольнити особисті потреби й очікування, усвідомлюватиме справедливості від одержаної винагороди, він буде лояльно ставитися до підприємства та прагнути збільшувати власну ефективність для досягнення колективних цілей на підприємстві. У сучасних умовах відбувається зміна фокусу у взаємовідносинах між керівниками й підлеглими, відповідно до якої співробітник перетворюється з простого виконавця поставлених задач на провайдера рішень. Відповідно, у процесі вибору інструментів мотивації, перш за все, необхідно орієнтуватися на індивідуальний підхід та враховувати унікальні потреби кожного працівника [2, с. 101].

На рівень вмотивованості працівників має вплив безліч факторів, зокрема такі: вид господарської діяльності, кваліфікаційний рівень працівника, соціально-фізіологічні характеристики людини (вік, стать, освіта тощо), рівень згуртованості (роз'єднаності) колективу, сконцентрованість на роботі, мораль, об'єднуючі мотиви (що підтверджується результатами опитувань [10; 11; 12; 13]).

У процесі дослідження найпоширеніших інструментів мотивації праці групою авторів на чолі з Н. Данилевич наведено результати опитування 110 респондентів (92,7% серед яких є працюючими у віці 17-30 років; близько 82% опитаних – це жінки). Оскільки основну частку серед опитаних складають молоді люди, які ще навчаються (майже 70% навчаються на 1-4 курсах у вищих навчальних закладах і лише 15,5% вже мають диплом магістра), найефективнішими інструментами мотивації для них є: можливість професійного розвитку та кар'єрного зростання (85,5% респондентів), розмір заробітної плати (71,8%) та бонуси і пільги (60%). При цьому, кожен п'ятий учасник опитування зазначив, що в його організації не застосовується система мотивації працівників. Разом із тим, на думку майже всіх опитуваних (98,2%), мотивація є важливим способом більш ефективного використання потенціалу всього підприємства. На думку авторів, враховуючи особливості мотиваційного профілю молодих фахівців, при виборі інструментів мотивації доцільно:

- намагатися задовольнити особистісні цінності працівника;
- при нарахуванні заробітної плати враховувати актуальні ринкові ціни на робочу силу відповідної кваліфікації та компетентності;
- використовувати гнучкі моделі мотивації праці [12, с. 56-58].

Подібною точки зору дотримується і колектив авторів на чолі з І. Боришкевич, які продемонстрували у своїй праці результати опитування, проведеного серед 164 респондентів – представників різних сфер господарської діяльності (зокрема, приватних та державних секторів економіки). На думку авторів, основними мотивами праці для людей у віці 17-25 років (покоління Z) є такі: оплата праці й умови зайнятості, гнучкий графік роботи, можливість переходу на віддалену зайнятість, командна робота та корпоративна культура.

Для покоління Y (люди у віці 26-40 років), які складають майже половину серед опитаних респондентів, важливими інструментами мотивації є такі: цілепокладання та довіра керівництва, командна робота, увага та врахування результатів, залученість до спільної справи. Для покоління X (41-60 років) важливими стимулами для праці є такі: наявність викликів у роботі, стабільність, визнання, зворотний зв'язок [11].

Тобто для працівників у віці 26-60 років, які є основним трудовим ядром національної економіки, основними мотивами для праці є такі: визнання результатів, стабільність у роботі, готовність брати відповідальність за відповідну оплату та визнання цього. За результатами дослідження мотиваційних потреб управлінського персоналу, проведеного серед управлінського персоналу підприємств енергетичної галузі, майже всі чинники є важливими, проте найбільш суттєвими є такі: матеріальне заохочення (40% респондентів), визнання (34%), цікава та корисна робота (32%), самовдосконалення та прагнення досягнень (близько 30%) [13, с. 394]. Подібні дані корелюються з результатами досліджень попередніх авторів, адже управлінський персонал, зокрема промислових галузей, зазвичай представлений працівниками покоління X.

Разом із тим, одним із головних інструментів мотивації праці для працівників різних галузей, рівнів кваліфікації та соціально-вікових груп залишається рівень оплати праці. За результатами опитування 500 респондентів з усієї України, проведеного на веб-сайті Work.ua групою авторів на чолі з М. Денисенко, на думку 67,2% опитаних грошові заохочення є кращим інструментом мотивації. Майже кожен десятий віддав перевагу безкоштовному навчанню та тренінгам, а штрафи і покарання змушують краще працювати кожного двадцятого [10, с. 98].

Проте, для вибору ефективних інструментів мотивації персоналу українським підприємствам необхідно враховувати сучасні тенденції, ускладнені воєнним станом на території держави, що викликає такі зміни в процесі організації праці:

- значна кількість бізнес-структур та підприємств соціальної сфери переходять на дистанційну роботу, використовуючи онлайн ресурси;
- зростання рівня інформатизації, роботизації та діджиталізації багатьох виробничих процесів, що робить багато професій не актуальними на ринку праці;
- зростання рівня проникнення віртуальної реальності в суспільні процеси та життя окремих людей [14, с. 259].

Із початком повномасштабної війни в Україні значна частина активного працездатного населення евакуювалася за кордон, деякі з них влаштувалися там на роботу. Не зважаючи на те, що з часом (в міру звільнення окупованих територій) частина населення повернулася в Україну, відчутною проблемою для підприємств є нестача висококваліфікованих кадрів, які все ще залишаються за межами України. При цьому, значна кількість приватних підприємств були змушені припинити роботу, а серед бюджетних установ відбувається скорочення посад під впливом зменшення бюджетного фінансування, тому багато працівників залишилися без роботи. У той же час, певна частина регіонів залишається небезпечною для проживання, а перехід на віддалену роботу є не завжди можливим для деяких видів діяльності [15, с. 205].

Тому перед менеджментом багатьох підприємств виникає задача перегляду та покращення системи мотивації персоналу, вибору більш доречних інструментів мотивації. За таких обставин доречним є:

- скорочення вимог до формальної оцінки роботи працівників;
- застосування простих та легко вимірюваних показників оцінювання ефективності праці, що впливають на рівень матеріальної винагороди;
- забезпечення стабільності виплати основної заробітної плати;
- визначення чітко окреслених і досяжних завдань перед працівниками, що відповідають їх функціональним обов'язкам та рівню кваліфікації;
- активне залучення працівників до вирішення важливих для підприємства задач, делегування їм частини управлінських функцій;
- публічне визнання досягнень працівників у професійній та суспільній сферах;
- формування та розвиток сприятливого психологічного клімату, поліпшення трудової дисципліни, превентивні заходи щодо попередження появи конфліктних ситуацій у майбутньому;
- стимулювання командної роботи і розвитку колективу загалом та окремих працівників тощо [5; 10, с. 99; 16, с. 65].

Мотивація праці персоналу, як процес, має здійснюватися комплексно та системно. Цей процес варто розглядати не з позиції окремої функції управління підприємством, а як невід'ємну складову загальної стратегії розвитку, адже від ефективності мотивації залежить результативність функціонування всього підприємства. Проте, ця залежність є досить неоднозначною, адже під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників працівник може бути зацікавлений у досягненні якісних результатів, однак його внесок у загальний розвиток підприємства може бути значно меншим, ніж у менш мотивованого колеги. Відсутність прямолінійного взаємозв'язку між мотивацією й остаточним результатом викликана впливом інших факторів (навички та професійні здібності працівників, чітке розуміння поставлених завдань, зовнішнє середовище тощо). Тому вибір ефективних мотиваційних інструментів має здійснюватися комплексно, враховуючи індивідуальні особливості кожного суб'єкта бізнесу.

Висновки. Отже, динамічний розвиток інформаційних технологій викликає зміни в управлінні персоналом, зокрема, це стосується появи нових інструментів мотивації праці. З метою групування та вивчення мотиваційних інструментів запропоновано використовувати функціональний підхід. Визначено, що основна роль у мотиваційному механізмі належить інструментам мотивації, які стимулюють ефективність роботи персоналу та створюють у них відчуття задоволеності спільною роботою. Ці інструменти мотивації праці відіграють важливе значення у контексті розвитку персоналу (накопичення знань, досвіду та кваліфікації, самоосвіта упродовж життя). Володіючи певною свободою, працівник скеровує зусилля до самоствердження та вдосконалення свого професіоналізму, знижуючи ризик виникнення негативної мотивації.

Перспективою подальших досліджень є оцінювання впливу основних мотиваційних інструментів на окремі категорії працівників; вибір та характеристика методів управління мотивацією персоналу для максимізації позитивних результатів у діяльності підприємства.

Список використаних джерел

1. Захарчук І. О., Ніколайчук Н. Л., Захаркевич Н. П. Процес мотивації як соціально-економічна основа кадрового менеджменту організації. *Сучасний менеджмент: проблеми та перспективи розвитку*: матеріали 4-ої Всеукраїнської науково-практичної конференції (Херсон, 21 травня 2019), Херсон: ДВНЗ «ХДАУ», 262-265.
2. Кудлай В. Г. Мотивація персоналу в контексті сучасних соціально-економічних трансформацій. *Підприємництво і торгівля: тенденції розвитку*: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції (Одеса, 20-21 травня 2021), Одеса, 100-102.
3. Мельник Л. С. Застосування інструментів мотивації праці в управлінні персоналом підприємств. *Сучасні детермінанти розвитку бізнес-процесів в Україні*: матеріали виступів III Міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції (Київ, 11 квітня 2019), Київ: КНУТД, 256-259.
4. Замроз М., Кульчицька, Л. Формування механізму соціально-економічної мотивації персоналу підприємства. *Таврійський науковий вісник. Серія: Економіка*. 2022. Вип. 13. С. 78-84.
5. Грідін О., Заїка С., Заїка О. Актуальні аспекти та перспективні напрями удосконалення систем мотивації персоналу. *Економіка та суспільство*. 2022. Вип. 42. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/1649> (дата звернення: 20.03.2023).
6. Сікун О. А. Мотивація як чинник підвищення ефективності праці персоналу підприємства. *Молодий вчений*. 2019. № 1(2). С. 506-510.
7. Литвиненко Ю. Аутплейсмент як сучасний інструмент мотивації персоналу. *Інноваційний розвиток і підвищення рівня спроможності об'єднаних територіальних громад*: матеріали науково-практичної конференції за міжнародною участю (Дніпро, 30 жовтня – 29 листопада 2019), Дніпро: ДРІДУ НАДУ, 199-201.
8. Польгуль Д. С., Дороніна О. А. Мотиваційний моніторинг як поліфункціональний інструмент менеджменту персоналу. *Соціоекономіка та менеджмент: стан, тенденції, управлінські рішення*: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. молодих вчених (Київ, 11 травня 2022), Київ: КНЕУ, 149-153.
9. Грінько І. М., Кочетков В. М. Особливості застосування інструментів мотивації праці в управлінні персоналом машинобудівних підприємств. *Ефективна економіка*. 2013. № 12. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2594> (дата звернення: 04.04.2023).
10. Денисенко М.П., Мельник Л.С. Міжнародний досвід мотивації персоналу в умовах сучасної економіки. *Вчені записки Університету «КРОК»*. 2019. 3 (55). С. 94-100.
11. Боришкевич І., Якубів В. Вплив теорії поколінь на формування мотивації працівників. *Економіка та суспільство*. 2022. Вип. 41. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/1541> (дата звернення: 05.04.2023).
12. Данилевич Н. С., Поплавська О. М., Пузиревська Ю. О. Мотивація молодих фахівців: особливості, рекомендації. *Економічний простір*. 2019. № 142. С. 53-64.
13. Лугова В. М., Чуркін А. О. Напрями діагностики мотивації управлінського персоналу відповідно до сучасних теорій мотивації. *БізнесІнформ*. 2022. № 1. С. 390-397.
14. Кудлай В.Г. Особливості маркетингу в умовах пандемії. *Інноваційні рішення в економіці, бізнесі, суспільних комунікаціях та міжнародних відносинах*: матеріали Міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції (Дніпро, 16 квітня 2021), Дніпро: Університет митної справи та фінансів, 259-261.

15. Кочума І. Ю., Холодний Я. В. Напрями вдосконалення системи мотивації персоналу в бюджетних установах. *Розвиток банківських систем світу в умовах глобалізації фінансових ринків*: матеріали XVI Міжнародної науково-практичної конференції (Черкаси, 24 листопада 2022), Черкаси: Навчально-наукове відділення ЛНУ ім. Івана Франка, 204-206.

16. Гринько Т. В., Гвініашвілі Т. З., Шинкаренко А. В. Особливості формування механізму мотивації та стимулювання персоналу підприємницьких структур. *Економічний простір*. 2021. № 174. С. 63-68.

References

1. Zakharchuk I. O., Nikolaychuk N. L., Zakharkevich N. P. (2019). The process of motivation as a socio-economic basis of personnel management of organization. *Modern management: problems and prospects for development: materials of the 4th All-Ukrainian scientific and practical conference*, Kherson: KhDAU State Technical University, 262-265.

2. Kudlai V. G (2021). Personnel motivation in the context of modern socio-economic transformations. *Entrepreneurship and trade: development trends: materials of the 4th International Scientific and Practical Conference*, Odesa, 100-102.

3. Melnyk L. S. (2019). Application of labor motivation tools in personnel management of enterprises. *Modern determinants of the development of business processes in Ukraine: materials of the III International Scientific and Practical Internet Conference*, Kyiv: KNUTD, 256-259.

4. Zamroz M., Kulchytska L. (2022). Formation of socio-economic motivation mechanism of the company's personnel. *Taurian Scientific Herald. Series: Economy*, 13, 78-84.

5. Gridin O., Zayka S., Zayka O. (2022). Current aspects and promising directions of improvement of personnel motivation systems. *Economy and society*, 42. Available at: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/1649> (Accessed: 28 March 2023).

6. Sikun O. A. (2019). Motivation as a factor of increasing company's personnel work efficiency. *A young scientist*, 1(2), 506-510.

7. Lytvynenko Yu. (2019). Outplacement as a modern tool of personnel motivation. *Innovative development and increasing the level of capacity of united territorial communities: materials of a scientific and practical conference with international participation*, Dnipro: DRIDU NADU, 199-201.

8. Polgul D. S., Doronina O. A. (2022). Motivational monitoring as a multifunctional tool of personnel management. *Socioeconomics and management: state, trends, management decisions: coll. materials of the All-Ukrainian science and practice conf. of young scientists*, Kyiv: KNEU, 149-153.

9. Grinko I. M., Kochetkov V. M. (2013). Peculiarities of labor motivation tools using in personnel management of machine-building enterprises. *Efficient economy*, 12. Available at: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2594> (Access: 04 April 2023).

10. Denysenko M. P., Melnyk L. S. (2019). International experience of personnel motivation in the conditions of modern economy. *Scientific notes of the «KROK» University*, 3 (55), 94-100.

11. Boryshkevich I., Yakubiv V. (2022). The influence of generational theory on formation of employee motivation. *Economy and society*, 41. Available at: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/1541> (Access: 05 April 2023).

12. Danylevich N. S., Poplavska O. M., Puzyrevska Yu. O. (2019). Motivation of young specialists: features, recommendations. *Economic space*, 142, 53-64.

13. Lugova V. M., Churkin A. O. (2022). Directions for diagnosing the motivation of management personnel according to modern theories of motivation. *BusinessInform*, 1, 390-397.

14. Kudlai V. G. (2021). Peculiarities of marketing in pandemic conditions. *Innovative solutions in the economy, business, public communications and international relations: materials of the International Scientific and Practical Internet Conference*, Dnipro: University of Customs and Finance, 259-261.

15. Kochuma I. Yu., Kholodnyi Y. V. (2022). Directions for improving the employee motivation system in budget institutions. *The development of banking systems of the world in the conditions of globalization of financial markets: materials of the XVI International Scientific and Practical Conference*, Cherkasy: Educational and Scientific Department of LNU named Ivan Franko, 204-206.

16. Grynko T. V., Gviniashvili T. Z., Shinkarenko A. V. (2021). Features of formation of mechanism of personnel motivation and stimulation of business structures. *Economic space*, 174, 63-68.

NOSAN Nataliia

Dr. Sc. (Ekon.), Professor,
Bohdan Khmelnytsky National University
of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

MUSIIENKO Ruslan

PhD student,
Bohdan Khmelnytsky National University
of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

BUSINESS MANAGEMENT BY EMPLOYEE MOTIVATION TOOLS

Introduction. Provision of interaction and coordination of staff work plays an important role in increasing the efficiency of management of any subject of entrepreneurship. The variability of modern environment creates a trend for constant growth of the human factor in ensuring the efficiency and competitiveness of enterprise. The formation of optimal system of employee motivation, in particular, the involvement of appropriate tools, is one of the key factors in ensuring the uninterrupted development of enterprise. The relevance of the study is caused by the growing importance of employee motivation system in general structure of enterprise management.

Purpose. The purpose of the article is to substantiate the employee motivation tools using in enterprise management at current stage of national economy development.

Methods. There are used the following methods of scientific research: generalization (in studying the interpretation of «work motivation» category) and systematicity (in characterizing the main tools of motivation).

Results. The article is devoted to employee motivation tools in business management in conditions of crisis phenomena worsening in economy of Ukraine. There is carried out grouping of motivation tools, which form prerequisites for stimulating employee motivation processes within the main management functions. The importance of focusing on an individual approach and taking into account the unique needs of each employee in the process of choosing motivation tools is emphasized. The main motivational tools effective for stimulating the work of certain categories of employees and relevant for use at the current stage of the national economy development are characterized.

Originality. For grouping the motivational tools there was proposed to use a functional approach in the context of enterprise management. It will ensure the effectiveness of motivation tools in the future. There was determined that the main role of motivational mechanism belongs to the motivational tools that stimulate the employee efficiency and create a sense of satisfaction with joint work.

Conclusion. The dynamic development of information technologies causes changes in staff management, in particular, new tools of employee motivation appear. Employee motivation should be used comprehensively and systematically. Therefore, the management of many enterprises solves the problem of improving the employee motivation system, choosing more appropriate motivation tools.

Keywords: management, enterprise, employee motivation, motivation, staff, motivation tools, management function, work organization.

Одержано редакцією: 20.04.2023
Прийнято до публікації: 18.06.2023

УДК 339.13:631.52 (477)

DOI: <https://doi.org/10.31651/2076-5843-2023-1-2-139-147>**АВРАМЕНКО Роман Федорович**

аспірант кафедри маркетингу та міжнародної торгівлі, Національний університет біоресурсів і природокористування України, м. Київ, Україна

Orcid ID: <https://orcid.org/0009-0003-3651-2964>

processing.azalea@gmail.com

**МАРКЕТИНГОВІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ РИНКУ СОНЯШНИКУ
ТА ПРОДУКЦІЇ ЙОГО ПЕРЕРОБКИ В УКРАЇНІ**

Розкрито теоретичні засади маркетингу на ринку насіння соняшнику та олії. Визначено основні напрями розвитку господарств, які спеціалізовані на виробництві соняшнику, в аспекті вдосконалення їх маркетингової діяльності, спрямованої на підвищення ефективності функціонування. На основі узагальнення наукових матеріалів дослідження запропоновано наукові та практичні результати роботи. Проаналізовано чинники маркетингового середовища ринку соняшнику. Вдосконалено методику оцінки економічної ефективності маркетингової діяльності господарств у напрямі забезпечення її об'єктивності, достовірності й своєчасності. Встановлено, що основні етапи розбудови системи маркетингу на ринку насіння соняшнику та продуктів його переробки мають базуватися на застосуванні сучасних інформаційних технологій, інформаційному забезпеченні та комунікаційних мережах.

Ключові слова: маркетингова діяльність, ринок, конкуренція, ефективність, насіння соняшнику, соняшникова олія, стратегія, розвиток.

Постановка проблеми. За роки незалежності в Україні відбувся бурхливий розвиток олійної промисловості. Україна займає перші місця в світі за виробництвом та експортом соняшникової олії з 2005 року. Частка української соняшникової олії у світі в останні 2 роки становила 47%, у попередні 3 роки – 51-52%. Українська рослинна олія та готові рослинні жири продаються на 155 зарубіжних ринках та експортуються 760 компаніями [5, 6]. 93% загального обсягу експорту олії постачають у чотири основні регіони: Європу, Південно-Східну Азію, Азію та Близький Схід.

До початку війни в Україні переважна частина виготовленої продукції експортувалася морськими шляхами. Через активні бойові дії на приморських територіях нині робота українських портів в Азовському та Чорному морях призупинена, відповідно в аграріїв можливість збуту продукції морем відсутня.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблеми розвитку ринку соняшнику, зокрема, соняшникової олії, забезпечення динамічного розвитку та подальшого пошуку шляхів підвищення ефективності їх функціонування розкриті в наукових працях таких вчених: О. Бронін, Т. Занько, А. Карпенко, О. Маслак, І. Мулик, О. Одосій, В. Осадчук, А. Побережна, А. Турчановський, О. Шпичак, В. Юрчишин та інші. Однак з огляду на особливості й тенденції сучасних змін на ринку соняшнику, питання врахування впливу низки факторів на модель поведінки споживачів є передумовою ефективного функціонування підприємств із виробництва та переробки соняшнику та набуває особливої актуальності при формуванні їх товарної стратегії.

Метою дослідження є розкриття тенденцій розвитку ринку соняшнику в Україні, визначення споживчих мотивацій та рівня попиту на ньому, виявлення найбільш успішних маркетингових комбінацій щодо реалізації соняшникової олії протягом маркетингового року.

Викладення основного матеріалу дослідження. Соняшник є найрентабельнішою культурою серед інших олійних культур. Нині попит на соняшник і соняшкову олію суттєво збільшується. Про динаміку основних показників виробництва насіння соняшнику та олії в Україні свідчать дані табл. 1.

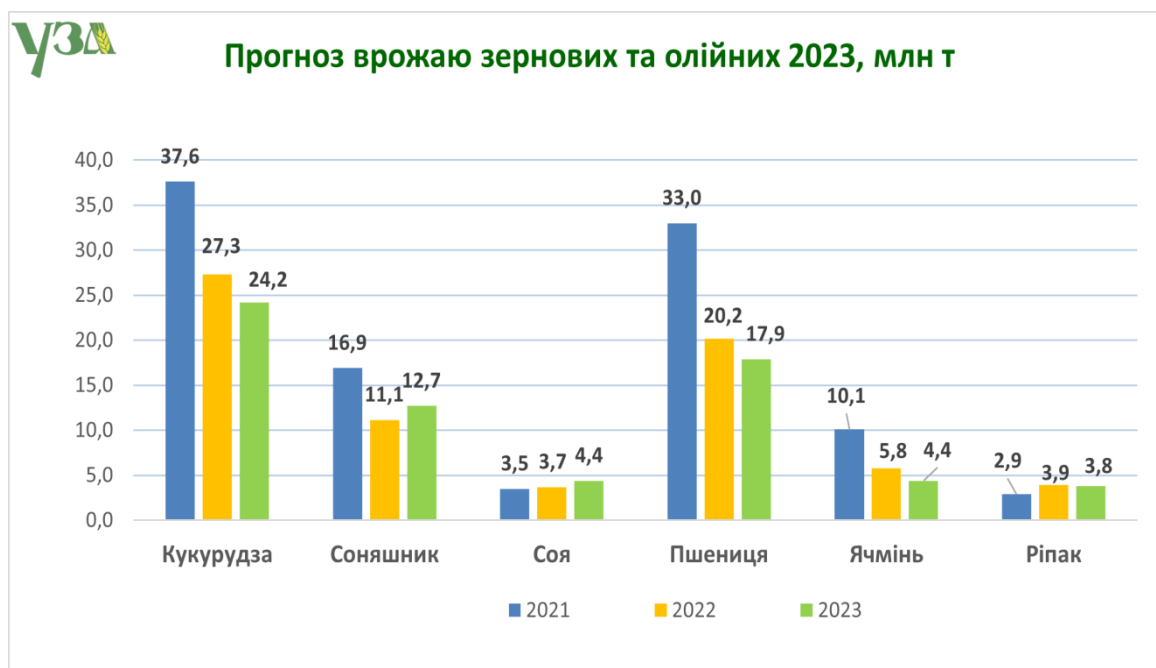
Таблиця 1 – Динаміка основних показників виробництва соняшнику в Україні

Показник	1990	2005	2010	2015	2021	2021 р. до 1990, %
Зібрана площа, тис.га	1626	2842	4526	5166	6605	406,2
Урожайність, ц/га	15,8	12,2	15,0	21,6	24,6	155,7
Валовий збір, тис. т	2569	3467	6789	11181	16249	632,5
Структура виробництва соняшнику, %:						
- підприємства	87,6	78,8	82,5	85,4	86,7	-10,9
- господарства населення	12,4	21,2	17,5	14,6	13,3	+10,9
Реалізація соняшнику, млн. т	2200	1403	5344	9440	7771	353,2
Ціна 1 ц соняшнику, грн	...	978,2	3018,7	7571,1	16656,0	...
Рівень рентабельності, %	236,5	24,3	64,7	78,7	39,4*	...
Виробництво олії, тис. т	...	1437	3101	4581	5968	...
Експорт олії, тис. т	...	900	2850	4253	5547	...
у відсотках до виробництва	...	62,6	91,9	92,8	92,9	...
Споживання олії на одну особу в рік, кг	11,4	13,5	14,8	12,3	13,6	119,3

Дані Держстату України: 39,4* – це дані за 2020 р.; ... дані відсутні.

Дані табл. 1 засвідчують, що виробництво соняшнику – це стабільне джерело валютних надходжень для України. Для внутрішнього споживання використовується в рази менше олії, ніж виробляється. В Україні спожито олії 625 тис. т за сезон 2021/22. Згідно з даними Держстату, в 2020 році в середньому на місяць на одну особу припадало споживання 1,2-1,7 кг олії, залежно від демографічних особливостей, місцевості проживання або складу сім'ї. Ці аспекти роблять актуальним проведення дослідження в цьому напрямі.

За даними Української зернової асоціації (УЗА), врожай соняшнику в 2023 році очікується на рівні 12,7 млн т (в 2021 – 16,9 млн т, 2022 – 11,1 млн т). Переробка соняшника на олію може сягнути 11,5 млн т (рис. 1).

Рисунок 1 – Прогноз врожаю соняшнику у 2023 р.

Джерело: Українська зернова асоціація.

В Україні в роки незалежності виробництво соняшникової олії почало знижуватися за рахунок того, що майже половина соняшнику йшла на експорт, а не на переробку всередині країни. Тому в 1999 р. Україна ввела 23% мито на вивезення насіння соняшнику з України, внаслідок чого експорт насіння соняшнику став не вигідним. Тоді агробізнес почав активно інвестувати в будівництво екстракційних потужностей і перевалочних комбінатів для виробництва та експорту соняшникової олії. Відтоді екстракційні потужності зросли у 9,2 рази. Однак нині вони не використовуються на повну.

Окрім олії, Україна також є світовим лідером з виробництва та експорту продуктів переробки олійної промисловості – макухи та шроту.

У 2021 р. виробництвом соняшнику займалися 27,7 тис. підприємств. Із них 10,7% підприємств на площі 22,3% виробили 40,9% всього валового збору насіння соняшнику (табл.2).

Таблиця 2 – Групування підприємств за розмірами площі, з якої зібрано врожай соняшнику в 2021 році*

	Кількість підприємств		Валовий збір		Урожайність, ц з 1 га
	одиниць	у % до загальної кількості	тис. т	у % до загального обсягу виробництва	
Підприємства	22700	100,0	14214,0	100,0	25,6
з них з площею, га					
до 100,00	13346	58,8	1060,2	7,5	21,6
100,01–200,00	3120	13,7	1136,8	8,0	25,0
200,01–500,00	3447	15,2	2797,5	19,7	25,4
500,01–1000,00	1635	7,2	2940,4	20,7	25,7
1000,01–2000,00	792	3,5	2873,1	20,2	26,3
2000,01–3000,00	211	0,9	1386,9	9,7	26,8
більше 3000,00	149	0,7	2019,1	14,2	26,7

*Дані Держстату України за 2021 р.

Сучасний стан конкурентного середовища регіональних ринків змушує організації більш активно використовувати новітні інструменти бізнес-аналітики, які дозволяють розробити оптимальні програми розвитку й обґрунтувати індикатори розвитку. Одним із таких інструментів є маркетингові дослідження ринку, які дозволяють зібрати і проаналізувати дані про ринок.

Етапи вибору маркетингової стратегії ринку соняшнику та олії відображені на рис. 2.

Доведено, що існує тісний взаємозв'язок ринкової стратегії та потенціалу виробництва. Здійснюючи розроблення ринкових стратегій, бажано відштовхуватися від початкового потенціалу та можливості залучення необхідних додаткових ресурсів.

Зерно та соняшникова олія (а в перспективі також і ріпакова та соєва), є й будуть конкурентоспроможними на зовнішніх ринках. Головними стратегічними напрямками розвитку їхнього виробництва є підвищення врожайності та якості зерна й олії (різке збільшення питомої ваги рафінованої та дезодорованої олії), а також структурні зміни в асортименті продукції згідно з вимогами ринку. При цьому рекомендується оптимізація посівних площ соняшнику в структурі сівозмін та формування обсягів виробництва за рахунок зростання врожайності культури.

Ця галузь повністю забезпечує рівень споживання населення країни олією за науково-обґрунтованими нормами та необхідні обсяги її експорту. Для цієї культури найбільш відповідною для товаровиробників є маркетингова стратегія стабілізації.

Формування конкурентоспроможності виробництва соняшнику залежить від виконання комплексу агротехнологічних заходів, які потребують наявності спеціалізованої сільськогосподарської техніки з виробництва і доробки товарного насіння, значних виробничих витрат на насіння, добрива, засоби захисту рослин. Забезпечити відповідний комплекс на

високому рівні дрібним товаровиробникам (фермерам) досить складно через обмежену кількість техніки або її відсутність у власному розпорядженні та незначний обсяг фінансових ресурсів.

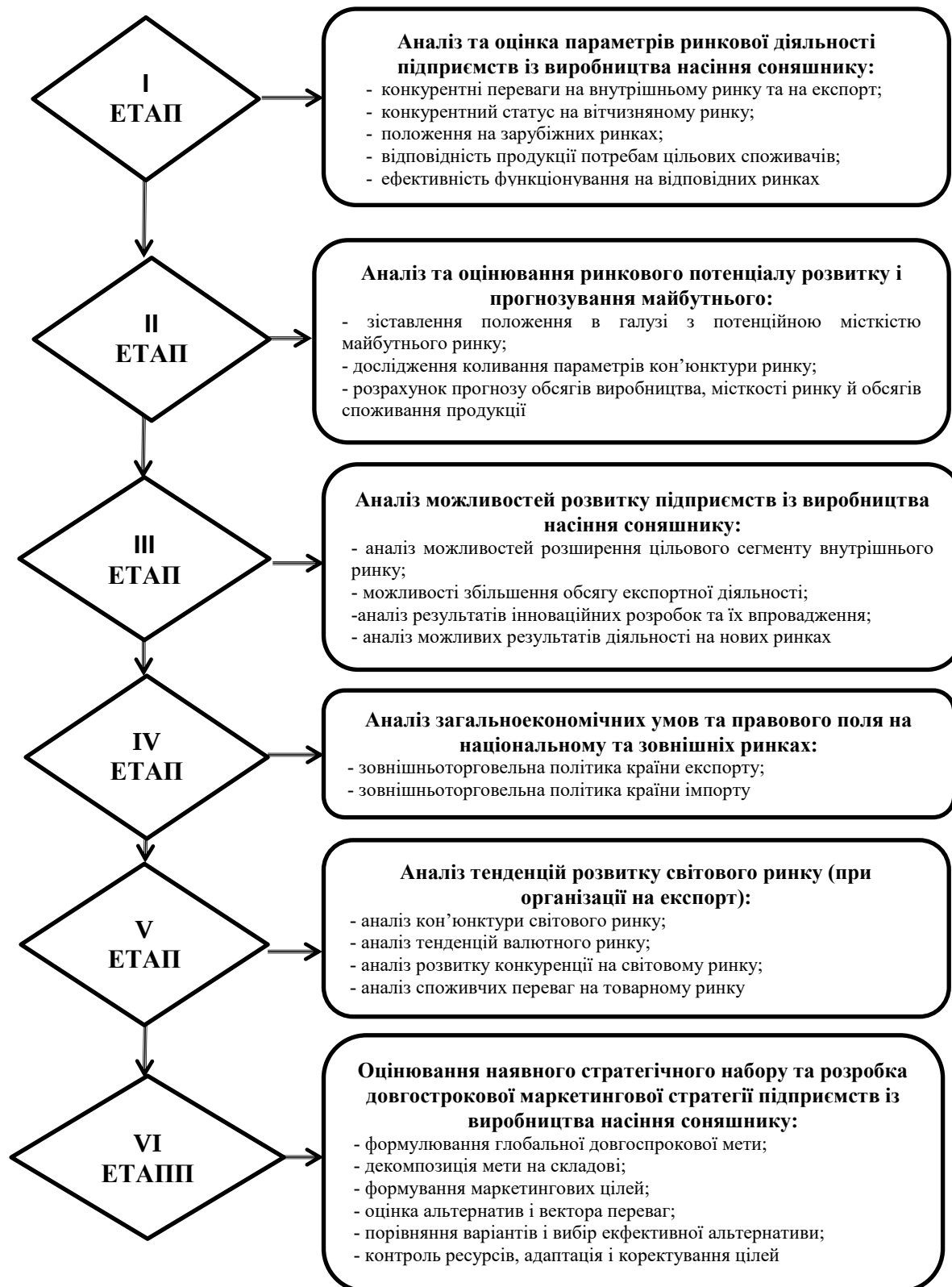

Рисунок 2 – Етапи вибору маркетингової стратегії розвитку підприємствами – виробниками насіння соняшнику

Джерело: авторська розробка.

У табл. 3 наведено результати впровадження базової стратегії розвитку ринку насіння соняшнику та ринку олії на рівні підприємства.

Таблиця 3 – Впровадження базової стратегії розвитку ринку насіння соняшнику та ринку олії на підприємстві

Механізм упровадження	Рівень підприємства
Цілі розробки ринкової стратегії	Отримання максимальної віддачі від використаних ресурсів, капіталізація, вирішення соціальних питань села
Суб'єкти розробки	Власники й управлінці підприємства – безпосередні розробники та виконавці стратегій
Прояв базової стратегії:	
- стратегія виживання	спрямована на зменшення збиткового рівня виробництва продукції через кардинальні зміни у сфері управління, виробництва, фінансів та маркетингу. Метою стратегії виживання є щонайшвидше фінансове оздоровлення підприємства чи галузі, зменшення збитків, підвищення рентабельності виробництва продукції, вирішення соціальних питань працівників підприємства
- стратегія стабілізації	отримання постійного, стабільного прибутку, вирішення соціальних питань працівників підприємства та забезпечення експортних можливостей
- стратегія зростання	отримання максимальної віддачі від використаних ресурсів, капіталізація, вирішення соціальних питань працівників підприємства та забезпечення експортних можливостей

Джерело: авторська розробка.

Цінові позиції на товарний соняшник на аграрному ринку впродовж останніх 3-х років становлять 12000–15000 грн/т, спаду ринкової ціни не зафіксовано. Коливання цін протягом сезону зумовлено сезонністю, обсягом пропозиції та якістю насіння соняшнику товарного на ринку, намірами й деклараціями великих суб'єктів ринку соняшнику і передусім переробників, ціновою політикою на внутрішньому аграрному ринку тощо.

Побічні продукти переробки насіння соняшнику – макуха під час пресування і шрот за екстрагування (близько 35% від маси насіння) – є цінними концентрованими кормами для худоби. Шрот і макуха – важливі компоненти у виробництві різних комбикормів для тварин і птахів. Структуру напрямів споживання соняшнику сформовано так, що основну частку насіння спрямовано на виготовлення соняшникової олії – понад 90% у 2010-2021 рр.

Визначено, що найвагомішими факторами впливу на формування цін на внутрішньому ринку олійних культур є такі: обсяги виробництва та споживання, собівартість виробництва, динаміка кон'юктурних змін, валютні коливання курсу гривні відносно долара США, рівень конкуренції за сировину між переробниками й експортерами, стримування продажів виробниками, базові умови поставки товару. Цінова ситуація на вітчизняному ринку визначається ціновими тенденціями на світовому ринку. Така ситуація свідчить про слабкість вітчизняного уряду в можливостях активізації впливу на цінову ситуацію. Однак це зовсім не означає, що її треба зберігати і в майбутньому. Очевидно, що уряд, який дбає про рівень доходів вітчизняних товаровиробників у сільськогосподарській сфері, має впливати на цінові тенденції.

Конкурентне ринкове середовище формує умови для економічного розвитку. Посилення конкуренції в олійно-жировому секторі, загострення процесів монополізації виробництва насіння олійних культур, нарощування обсягів переробки та диференціація напрямів їх споживання призводять до необхідності застосування підприємствами-виробниками нових і сучасних інструментів гнучкого реагування на численні ринкові виклики й трансформації. Оскільки олійно-жировий комплекс України займає вагоме місце у світовому виробництві насіння олійних культур, актуальним питанням є пошук нових напрямів підвищення економічної ефективності

виробництва насіння олійних культур.

Підвищення конкурентоспроможності аграрної продукції є питанням державного рівня, до якого завжди прикута увага науковців. Серед численних пропозицій щодо підвищення конкурентоспроможності виробництва аграрної продукції, увага концентрується на виробничих аспектах або ринкових заходах регулювання. Наприклад, вирощувати соняшник за новими енергоощадними технологіями «no-till», застосовувати конкретні мікродобрива і сорти насіння для отримання кращих урожаїв, поліпшувати мотивацію праці; встановлювати ціни, які забезпечать прибуток для розширеного відтворення, зменшити податки для аграріїв, встановити систему пільг; переорієнтація на інноваційний шлях розвитку економіки України, здійснення структурних зрушень у господарському комплексі регіонів; створити кластери з підприємств, пов'язаних єдиним технологічним циклом одержання кінцевої продукції, на рівні держави забезпечити підтримку престижності вдосконалення та покращення якості продукції тощо.

Особливої актуальності ці питання набувають під час спаду економіки або економічної кризи. Ризик зниження рівня конкурентоспроможності продукції внаслідок змін поточної кон'юнктури вітчизняного аграрного ринку зумовлює потребу оперативного аналізу ринкової ситуації з відповідними рішеннями і пропозиціями розвитку. На конкурентоспроможність виробництва насіння олійних культур впливають такі ринкові фактори: обсяги попиту, обсяги пропозиції, споживчі запити (переробка, експорт, насіння); ціни; стан та перспективи розвитку внутрішнього ринку переробки олійних культур, стратегії вагомих учасників ринку; зміни кон'юнктури зовнішніх ринків основних олійних культур; рівень конкуренції за сировину (соняшник, сою, ріпак) на ринку олійних культур серед переробників і експортерів; податкова політика в аграрному секторі економіки; фінансово-кредитна політика; доступність зовнішніх ринків – наявність або відсутність захисних бар'єрів на олійні культури. Серед виробничих факторів, які впливають на конкурентоспроможність виробництва насіння олійних культур, виділяємо такі: низький рівень інтенсифікації сільськогосподарського виробництва; застаріла фізично і морально технічна база сільськогосподарських підприємств, особливо державної форми власності; застарілі технології вирощування олійних культур та їх непристосованість до параметрів і вимог сучасної техніки; низька частка зрошувальних земель, особливо в зоні Степу України; диспаритет цін на паливо, добрива, хімічні засоби та олієжирову продукцію; зниження рівня родючості ґрунтів.

Серед багатьох складових підвищення конкурентоспроможності виробництва продукції олійних культур виділимо такі.

1) Підвищення рівня економічної ефективності виробництва олійних культур на мікрорівні як умову зростання дохідності підприємства. Чим вищий показник рентабельності, тим привабливішим є виробництво цієї культури для сільгоспвиробника. Досліджуючи виробничі процеси, методи, технології виробництва та збуту продукції, головну увагу необхідно приділяти пошуку резервів зниження витрат виробництва, адже виробнича собівартість одиниці продукції залежить від витрат на 1 га посіву та врожайності відповідної культури. В ринкових умовах собівартість є відображенням витрат на виробництво та реалізацію певного виду продукції, й саме на неї підприємство має безпосередній важелі впливу. Один із напрямів зниження собівартості в рослинництві є підвищення врожайності культур.

2) Підвищення рентабельності через встановлення оптимальної ціни продажу готової продукції або заключення форвардних контрактів. Ціна на сільськогосподарську продукцію в переважній більшості випадків знаходиться далеко за межами управлінських можливостей підприємства і залежить від ринкової кон'юнктури, економічної та політичної ситуації в країні.

3) Бюджетування витрат і доходів на виробництво олійних культур на основі плану виробництва. Бюджетування витрат і доходів є складовою ефективного управління фінансами та запорукою прибуткового виробництва. Для успішного досягнення обраної конкурентної позиції потрібно використовувати всі можливі інструменти. Конкурентоспроможність товару на ринку олійних культур визначають ціна і якість продукції. Конкурентоспроможним є товар на ринку, що вдало поєднує цінові позиції і якісні характеристики.

4) Впровадження високоефективних ресурсозберігаючих технологій на базі новітньої

техніки. Модернізація й інноваційний розвиток виробництва олійних культур, впровадження сучасних науково-технічних розробок, новітнього устаткування спроможні підвищити продуктивність праці в галузі й на підприємствах, знизити матеріальні витрати, підвищити якість готової продукції.

5) Диверсифікація виробничих напрямів через ведення в сівозміну підприємства нових (нішевих) олійних культур на невеликих площах. Використання рослинних рештків олійних культур (лушпиння, соломи) для виробництва твердого біопалива або використання як паливо при опаленні виробничих будівель, споруд, сушіння продовольчого, фуражного та насіннєвого зерна.

На наш погляд, на сьогодні ринок олійних культур в Україні є сформованим, проте певні особливості структури і способу функціонування дають підстави стверджувати про те, що існує потенціал до збільшення рівня його ефективності. Так, обсяги переробки перевищують вирощування культур, переробка спрямована на соняшник, тому недостатній рівень рівноваги попиту і пропозиції. Тенденція до вивезення товарного насіння ріпаку, сої, льону, гірчиці свідчить про сировинний напрямок експорту. Це не є ефективним з точки зору національної економіки. А відсутність стратегічних напрямів розвитку на державному рівні є перепорою для розвитку нішевих культур, диверсифікації напрямів споживання.

Підвищення ефективності ринку олійних культур можна досягти, здійснюючи його розвиток за наступними напрямками. Першим напрямом є вдосконалення вітчизняної системи насінництва олійних культур, що передбачає формування взаємозалежних виробничих ланцюгів від селекції до товарного виробництва. Другий напрям – створення умов конкурентного середовища на ринку олійних культур для виробників малопоширених олійних культур через механізм державних субсидій або дотацій. Третій напрям – підвищення ефективності функціонування ринку олійних культур через ціновий фактор. Держава має гарантувати достатній рівень ціни на вироблену продукцію. Четвертим напрямом є зниження собівартості виробництва. Уникнути зростання витрат при вирощуванні олійних культур можливо на базі виробництва із застосуванням вітчизняного насіння.

Для реального просування в напрямі формування національного ринку олійних культур в перспективі необхідне впровадження таких заходів:

- розробка необхідних нормативно-правових актів та гармонізація законодавства до вимог Світової організації торгівлі;
- створення сучасної інфраструктури ринку олійних культур за активної державної підтримки, включаючи інформаційну систему, товарні біржі й оптові ринки, сільськогосподарські заготівельно-збутові й обслуговуючі кооперативи, агроторгові дома, системи страхування торгових операцій та інші інститути ринку;
- створення системи ф'ючерсної торгівлі товарними деривативами та відповідну розрахунково-клірингову банківську інфраструктуру.

Висновки. За результатами дослідження встановлено, що домінуючою культурою на ринку олійних культур є соняшник. Відмічено, що відбувається інтенсифікація виробничого процесу соняшнику, що позначається на планомірному зростанні врожайності, цінові позиції соняшнику в гривні є високими, споживання продукції відбувається в напрямі експорту олії соняшnikової.

Аналіз сучасних тенденцій формування та розвитку ринку соняшнику показав зростання обсягів виробництва, розвиток напрямів споживання товарної продукції, нарощування обсягів експорту насіння та олії. Визначено, що позитивна динаміка виробництва соняшнику забезпечена зростанням площ посіву під соняшником до 5 млн. га та урожайністю близько 25 ц/га. Середня ціна насіння соняшнику за період 2010-2021 рр. зросла у 5,5 рази. Споживання продукції відбувається за основним напрямом – переробка на олію (соняшник 98%), насіння не становить значну частку в загальній структурі ринкових операцій (0,6-5%).

Надано оцінку ефективності виробництва соняшнику. Визначено, що рентабельність виробництва соняшнику перевищує середній показник галузі рослинництва більш ніж утричі. Узагальнено напрями підвищення ефективності функціонування ринку соняшнику, що дозволило запропонувати шляхи підвищення ефективності функціонування ринку на макрорівні.

Серед основних з них виділяємо: вдосконалення вітчизняної системи насінництва олійних культур, створення умов конкурентного середовища, цінове регулювання, зниження собівартості виробленої продукції.

Підвищення економічної ефективності виробництва насіння соняшнику з урахуванням інноваційних технологій його вирощування є різнобічною проблемою. Її вирішення вимагає комплексного розв'язання економічних, організаційних, агротехнічних і екологічних питань, які дозволяють забезпечити суттєве зростання обсягу виробництва, підвищення якості насіння і, як наслідок, підвищення конкурентоспроможності.

Список використаних джерел

1. Арестенко Т.В. Сучасний стан ринку соняшникової олії та перспективи його розвитку. *Збірник наукових праць ТДАТУ (економічні науки)*. №1-2 (33-34), 2017. С. 120–127.
2. Олійні можливості. *Аграрний тиждень. Україна*. № 41. 2009. С. 15.
3. Татаренко Г. Ринок олійних в Україні в 2009 р. *Бізнес*. 2009. № 44 (875).
4. Суліма М. І. Економічна ефективність виробництва продукції в сільськогосподарських підприємствах. *Економіка АПК*. 2009. № 2. С. 88–94.
5. Україна збрала рекордний врожай соняшнику. URL: <http://www.apk-inform.com> (Дата звернення: 12.01.2023).
6. Україна у цифрах 2021 рік. За ред. О. Осауленка. Статистичний збірник. Київ.: Держстат України, 2022. 246 с.
7. Україна 2021. Відп. за вип. О. Остапчук. Статистичний збірник. Київ: Держстат України, 2022. 27 с.
8. Сільське господарство України за 2021 рік. За ред. Н. Власенко. Статистичний збірник. Київ: Держстат України, 2022. 369 с.
9. Статистичний щорічник України за 2021 рік. За ред. О. Осауленка. Київ: Август Трейд, 2022. 554 с.
10. Рослинництво України. За ред. Н. Власенко. Статистичний збірник. Київ: Держстат України, 2021. 180 с.
11. Приказюк О. В. Методи оцінки рентабельності підприємств аграрного сектору. *Облік і фінанси АПК*. 2006. № 5. С. 100–105.
12. Формування та розвиток ринку олійних культур: теорія, методологія, практика: монографія. Запоріжжя: ІОК НААН, 2018. 173 с.
13. Бахчиванжи Л.А., Дяченко Л.Е., Почколіна С.В. Сучасний стан та перспективи виробництва соняшнику. *Вісник соціально-економічних досліджень*. 2013. Випуск 4 (51). С. 9–14.
14. Донських А.С. Підвищення якості та конкурентоспроможності виробництва насіння соняшнику в умовах інтеграції та кооперації: колективна монографія. Дніпро: Герда, 2016. 598 с.

References

1. Aretenko T. (2017). The current state of the sunflower oil market and prospects for its development. *Collection of scientific works of the TSTU (economic sciences)*, 1-2 (33-34), 120-127.
2. Oilseed opportunities (2009). *Agrarian Week. Ukraine*, 41, 15.
3. Tatarenko G. (2009). Market of oilseeds in Ukraine in 2009. *Business*, 44 (875).
4. Sulima M. (2009). Economic efficiency of production in agricultural enterprises. *Ekonomika APK*, 2, 88-94.
5. Apk-inform (2010). Ukraine harvested a record yield of sunflower. URL: <http://www.apk-inform.com> (Accessed: 12.01.2023).
6. State Statistics Service of Ukraine (2022). Ukraine in figures 2021. Statistical collection. Kyiv: State Statistics Service of Ukraine, 246 p. (in Ukr.).
7. State Statistics Service of Ukraine (2022). Ukraine 2021 [ed. by O. E. Ostapchuk]. Statistical collection. Kyiv: State Statistics Service of Ukraine, 27 p. (in Ukr.).
8. State Statistics Service of Ukraine (2022). Agriculture sector in Ukraine for 2021 [edited by N. Vlasenko]. Statistical collection. Kyiv: State Statistics Service of Ukraine, 369 p. (in Ukr.).
9. State Statistics Service of Ukraine (2022). Statistical Yearbook of Ukraine for 2021 [edited by O. Osaulenko]. Kyiv: August Trade, 554 c. (in Ukr.).
10. State Statistics Service of Ukraine (2022). Crop production in Ukraine [edited by N. Vlasenko]. Statistical collection. Kyiv: State Statistics Service of Ukraine, 180 p. (in Ukr.).
11. Prykaziuk O. (2006). Methods for measuring the profitability of agribusinesses. *Accounting and Finance of the Agricultural Sector*, 5, 100-105.
12. Chekhova I. and other (2018). Formation and development of the oilseeds market: theory, methodology, practice: monograph. Zaporizhzhia: IOK NAAN, 173 p. (in Ukr.).

13. Bakhchivanzhy L., Dyachenko L., Pochkolina S. (2013). Current state and prospects of sunflower production. *Socio-Economic Research*, 4 (51), 9-14.

14. Donskikh A. (2016). Increasing the quality and competitiveness of sunflower seed production in the conditions of integration and cooperation: collective monograph. Dnipro: Gerda, 598 p. (in Ukr.).

AVRAMENKO Roman

PhD student of Marketing and International Trade,
National University of Life and Environmental
Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

MARKETING PRINCIPLES OF MARKET DEVELOPMENT OF SUNFLOWER SEEDS AND THEIR PROCESSED PRODUCTS IN UKRAINE

Introduction. During the years of independence, the oil industry experienced rapid development in Ukraine. Since 2005, Ukraine ranks first in the world in terms of production and export of sunflower oil. The share of Ukrainian sunflower oil in the world in the last 2 years was 47%, in the previous 3 years – 51-52%. Ukrainian vegetable oil and finished vegetable fats are sold in 155 foreign markets and exported by 760 companies. 93% of total oil exports are supplied to four main regions: Europe, Southeast Asia, Asia and the Middle East. Before the war in Ukraine, the majority of manufactured products were exported by sea. Due to active hostilities in the coastal territories, the work of Ukrainian ports in the Azov and Black seas is currently suspended, so farmers do not have the opportunity to sell their products by sea.

The purpose of the research paper is to study the current state and formation of the sunflower market in Ukraine, to determine consumer motivations and the level of demand for it, to identify the most successful marketing combinations for the sale of sunflower oil during the marketing year.

Research methodology. In the research process a number of general scientific and special methods were used, in particular: system structural analysis and synthesis as the main methodological approach (to analyze the peculiarities of the sunflower seed market development); monographic (to determine the essence of the factors of marketing influence on the market and consumers of sunflower products); extrapolation (to substantiate the marketing influence on the consumer and to ensure the sustainable development of the market of sunflower seeds and its processed products).

Results. The research paper examines the theoretical bases of innovation marketing. The main directions of development of farms specializing in sunflower production in terms of improvement of their marketing activities focused on increasing the efficiency of functioning are identified. Based on the summary of the research materials, the following scientific and practical results are proposed. The factors of the marketing environment are analyzed. The methodology of evaluating the economic efficiency of marketing activities of farms has been improved, which ensures its objectivity, reliability and timeliness. The theoretical and methodological basis of the research is the methodology of cognition, which is based on a systematic approach, the principle of complexity and consistency in the knowledge of economic phenomena and processes. The Abstract Logical Method is used to develop theoretical concepts and to draw conclusions and proposals. In determining the degree of influence of various factors on the economic efficiency of farms, including specialization and diversification, production of sunflower seeds and sunflower processing products, and the cost of marketable products.

Originality. In the context of developing a marketing strategy, general scientific methods determine the general logic of the research, but they are not the main ones, rather they complement special methods. The basis of functional strategies is the management of a specific type of product, resources, process and output. These strategies are complementary and are developed in an integrated manner. In this case, the agromarketing information system acts as a link in the structure of the permanent interconnection and interdependence of people, office equipment and methodological approaches focused on defining the problem, collecting, summarizing, analyzing, evaluating, disseminating timely, accurate, complete information for the purpose of organization in accordance with the established strategy.

Conclusions. The main directions for improving the efficiency of the oilseed market are identified: improvement of the domestic oilseed production system, creation of conditions for a competitive environment in the oilseed market, improvement of market functioning and reduction of production costs. The results of the implementation of the basic strategy for the development of the sunflower seed and oil market at the farm level are presented. It was found that the main stages of development of the marketing system in the market of sunflower seeds and their processed products should be based on the use of modern information technology, information systems and communication channels.

Keywords: marketing activity, market, competition, efficiency, sunflower seeds, sunflower oil, strategy, development.

Одержано редакцією: 23.01.2023
Прийнято до публікації: 30.03.2023

УДК 339.138

DOI: <https://doi.org/10.31651/2076-5843-2023-1-2-148-157>

МАСТИЛО Андрій Федорович

аспірант кафедри маркетингу

та міжнародної торгівлі,

Національний університет біоресурсів

і природокористування України,

м. Київ, Україна

Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0002-6114-8602>

andreutd333@gmail.com

МАРКЕТИНГОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ

У роботі досліджено теоретичні засади маркетингу інновацій фермерських господарств. Визначено основні напрями розвитку фермерських господарств в аспекті вдосконалення їх маркетингової діяльності, спрямованої на підвищення ефективності функціонування. На основі узагальнення наукових матеріалів дослідження запропоновано наукові та практичні результати роботи. Проаналізовано чинники маркетингового середовища. Вдосконалено методику оцінки економічної ефективності маркетингової діяльності фермерських господарств, що забезпечує її об'єктивність, достовірність та своєчасність.

Ключові слова: маркетинг, маркетингова діяльність, аграрні підприємства, фермерські господарства, ринок, ринкове середовище.

Постановка проблеми. Фермерське господарство є своєрідною складно-структурованою формою територіальної організації аграрного виробництва, своєрідним типом сільського поселення, в якому органічно та компактно поєднуються земельна площа й садиба фермера з виробничими, господарськими та житловими будівлями, технікою й інвентарем. Його призначення на етапі формування як селянського господарства – забезпечення родини продовольством, освоєння місцевих продовольчих ринків, формування середнього класу на селі.

У вузькому розумінні фермерське господарство – це виробнича одиниця (підприємство) сільськогосподарського типу, метою діяльності якого є одержання прибутку та виконання соціальних функцій. Значення маркетингу в розвитку фермерських господарств актуалізується насамперед, загостренням конкуренції, поглибленням структурних диспропорцій у виробництві та попиті, постійною потребою суб'єктів ринку в пошуку рішень, спрямованих на зниження ризиків, а тому виникає необхідність розробки та впровадження ефективних маркетингових стратегій розвитку фермерства та формування його виробничо-комерційного потенціалу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останніми роками з'явилося чимало робіт з агромаркетингу. Так, серед економістів-дослідників, які працюють у цьому напрямі, можна виділити П. Макаренка, Г. Абрамову, І. Аскерова, С. Бойко, В. Гончарова, Т. Яворську, які проаналізували динаміку маркетингу у сфері АПК. Слід підкреслити, що розробки вітчизняних вчених спираються на праці відомих західних економістів, які сформулювали принципи функціонування аграрних ринків. У їх числі, на наш погляд, можна виділити А. Баркема, Р. Коелза, Дж. Коннора, М. Трейсі, Дж. Юла, Е. Велкена, Ф. Котлера тощо. Проте існує необхідність розкриття маркетингових аспектів діяльності такої організаційно-правової форми аграрного підприємництва як фермерські господарства.

Метою дослідження є обґрунтування теоретико-методичних засад та розробка практичних рекомендацій щодо формування маркетингової стратегії фермерських господарств, спрямованої на підвищення ефективності їх функціонування.

Викладення основного матеріалу дослідження. Маркетингові підходи до організації діяльності підприємств АПК, зокрема фермерських господарств, передбачають внесення деяких коригувань у порядок формування каналів реалізації сільськогосподарської продукції, які мають відповідати таким вимогам: канали розподілу слід вибирати таким чином, щоб вони повністю

забезпечували доступ до певних ринкових сегментів; необхідно передбачати гнучкість у розподілі; використання одного каналу не повинно виключати можливості розподілу продукції по іншому каналу; слід виключати можливість виникнення слабких ланок в усталеному ланцюгу розподілу (рис. 1).

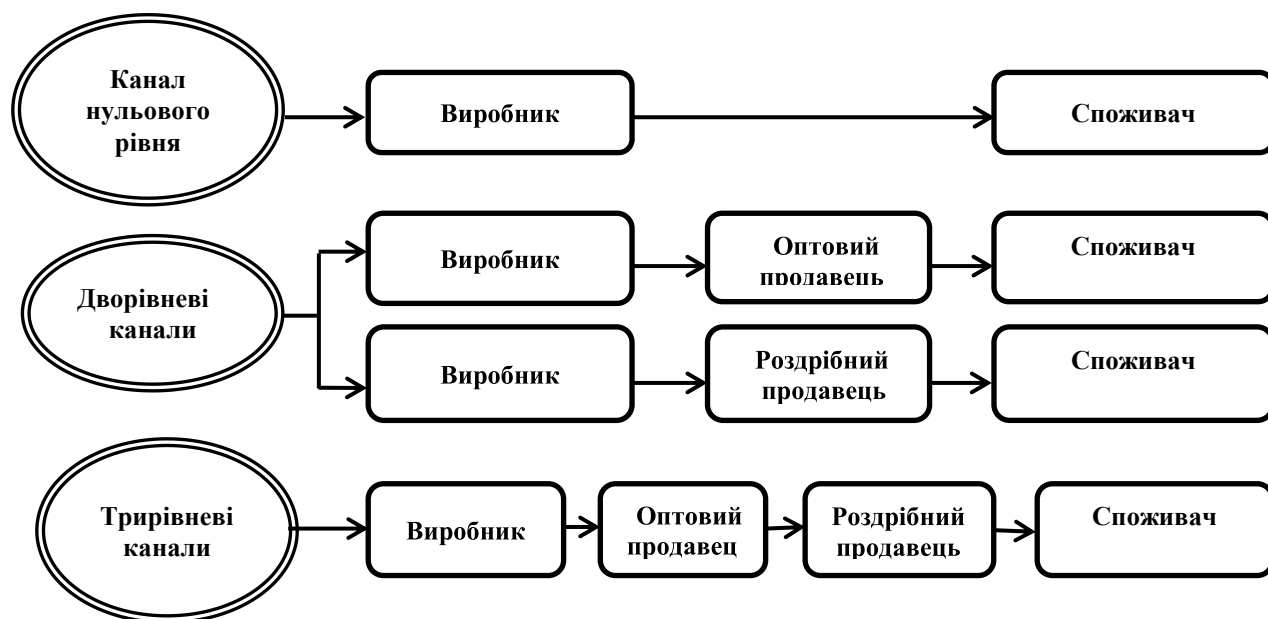

Рисунок 1 – Варіанти каналів збуту різних товарів споживачам

Джерело: складено автором на основі [7; 9; 12]

Як видно із рис. 1, першим аспектом маркетингової діяльності фермерських господарств є використання прямого маркетингу при реалізації продукції (канал нульового рівня). При цьому слід взяти до уваги декілька факторів. Значний вплив на прибутковість господарства має його місцезнаходження. Залежно від цього визначається канал збуту та здатність привабити споживачів. До того ж, деякі канали прямого маркетингу, як у випадку збирання споживачами фруктів власноруч, підходять лише для певних продуктів.

Дослідження діяльності фермерських господарств Черкаської області, проведені нами протягом 2019-2021 рр., засвідчують, що в сучасних умовах для власників фермерських господарств доцільним є використання таких чотирьох видів прямого маркетингу. Ці види різняться рівнем витрат праці та фінансових ресурсів, які власник повинен здійснити за місцем знаходження ринку.

1. Виробництво на замовлення. У межах цього напряму укладається угода з замовником на вирощування і доставку певного виду продукції. Цей вид прямого маркетингу використовувався фермерами півдня України, які співпрацюють з такими великими переробними підприємствами як «Чумаки», «Верес», «Солоха» тощо. Він стає привабливим і для супермаркетів (Віла, Кит, АТБ, Фуршет, Сільпо тощо).

2. Збирання споживачами урожаю власноруч – цей вид прямого маркетингу вимагає найменших витрат праці власника фермерського господарства, а також інвестування відносно невеликих обсягів капіталу з метою здійснення збутової діяльності. При цьому клієнти господарства в значній мірі виконують маркетингову функцію і самостійно збирають врожай. Важливим фактором при використанні цього каналу є здатність власника фермерського господарства працювати з клієнтами.

3. Продаж при дорогах. Цей канал є найбільш поширеною системою збуту. За результатами опитувань власників фермерських господарств, 87% опитаних використовують цей канал. Для вдосконалення цієї форми прямого маркетингу, яка вже набула досить широкого розповсюдження в Україні, власникові або групі власників фермерських господарств слід

здійснити певні інвестиції в приміщення, до того ж слід самостійно займатися збиранням врожаю, його підготовкою до збуту та власне збутом. При застосуванні цього виду прямого маркетингу також необхідно звернути увагу на стосунки зі споживачами, які в цьому випадку також є дуже важливими.

4. Фермерські або неофіційні, подібні до придорожніх, ринки з тією відмінністю, що продаж переноситься ближче до споживача. Цей вид маркетингу допоможе компенсувати недоліки, що викликані не зовсім вигідним місцезнаходженням виробництва. Однією з переваг є наявність великої кількості споживачів. Легко планується потреба в персоналі, адже продаж, як правило, здійснюється лише протягом певного часу. Складність полягає в прогнозуванні обсягів продаж, щоденного збору і продажу необхідної кількості продукції. На фермерських ринках практично неможливо швидко поповнити запаси продукції шляхом додаткового її збирання, що легко здійснюється при придорожньому продажу. До того ж значний вплив у цьому випадку здійснюють погодні умови. Так, наприклад, у дощовий день можна не реалізувати певну кількість продукції, яку складно буде продати наступного дня [4, с. 17].

У табл. 1 наведено розподіл фермерських господарств за розміром сільськогосподарських угідь.

Таблиця 1 – Розподіл фермерських господарств за розміром сільськогосподарських угідь

Групи фермерських господарств за розміром земельних площ, га	Кількість господарств				Площа сільськогосподарських угідь				Припадає землі в середньому на одне господарство, га	
	одиниць		до загальної кількості, %		тис. га		до загальної площі с.-г. угідь, %			
	2010	2020	2010	2020	2010	2020	2010	2020	2010	2020
Господарства, що мали с.-г. угіддя	37220	26691	89,6	83,8	4290,8	4817,8	100,0	100,0	115,3	180,5
у т.ч. до 3 га	2716	816	6,5	2,5	5,7	1,8	0,1	0,0	2,1	2,0
3,1–5,0	2743	985	6,6	3,1	11,6	4,2	0,3	0,1	4,2	4,3
5,1–10,0	3774	1729	9,1	5,4	29,7	13,6	0,7	0,3	7,9	7,9
10,1–20,0	4561	2797	11,1	8,8	70,5	43,7	1,6	0,9	15,5	15,6
20,1–50,0	12973	8795	31,3	27,6	493,1	332,4	11,5	6,9	38,0	37,8
50,1–100,0	4074	3947	9,8	12,4	289,5	282,5	6,8	5,9	71,1	72,3
всього до 100,0	30841	19069	74,4	59,8	900,1	678,2	21,0	14,1	29,2	35,6
100,1–500,0	4542	5369	10,9	16,9	1042,0	1258,3	24,3	26,1	229,4	234,4
500,1–1000,0	1013	1262	2,4	4,0	706,0	897,7	16,5	18,6	696,9	782,6
1000,1–2000,0	584	690	1,4	2,2	802,6	951,3	18,7	19,8	1374,3	1378,7
2000,1–3000,0	128	171	0,3	0,5	309,8	411,1	7,2	8,5	2420,3	2404,1
3000,1–4000,0	54	65	0,1	0,2	186,3	219,2	4,3	4,6	3450,0	3372,3
понад 4000,0	58	65	0,1	0,2	344,0	402,0	8,0	8,3	5931,0	6184,6
всього більше 100,0	6379	7622	15,2	24,0	3390,7	4139,6	79,0	85,9	531,5	543,1
Не мають площ	4304	5160	10,4	16,2	х	х	х	х	х	х
Всього господарств	41524	31851	100,0	100	х	х	х	х	103,3	151,3

Джерело: складено автором на основі [3; 13]

Фермерські господарства здійснюють, як правило, виробництво і реалізацію сільськогосподарської продукції (на рівні сировини) в основному для внутрішнього споживання. Звідси і функції маркетингу будуть обмеженими і в основному представлені плануванням збуту, обґрунтуванням обсягів виробництва відповідно до вимог ринку. Великі фермерські

господарства здійснюють більш широкий спектр діяльності: виробництво, переробку і збут продукції. Звідси і функції маркетингу будуть мати множинний характер відповідно до особливостей маркетингової діяльності на всіх етапах розробки і реалізації плану маркетингу.

Із табл. 1 видно, що загальна кількість фермерських господарств, які мали земельні угіддя, зменшилася, порівняно з 2010 р., на 10529 одиниць (на 28,3%). Скорочення чисельності фермерських господарств спричинено їх укрупненням, об'єднанням із більш успішними господарюючими суб'єктами, поглинанням їх земельних ресурсів і активів великими аграрними компаніями. Проте, площа землі в обробітку фермерських господарств за вказаний період збільшилася лише на 527,0 тис. га, або на 12,3%. Якщо у 2010 р. 74,4% фермерських господарств за своїм розміром не перевищували 100,0 га, то у 2020 р. таких господарств було на 14,6% менше. Збільшився і середній розмір фермерського господарства цієї групи із 29,2 га у 2010 р. до 35,6 га у 2020 р.

В Україні, як і в більшості розвинених країн світу, в аграрному секторі домінує сімейна форма господарювання. Про це свідчить той факт, що майже 75% фермерських господарств у нашій державі засновані на праці однієї сім'ї, близько 25 % – двох-трьох сімей і тільки невелика кількість – на базі більше трьох сімей. Механізм формування сімейних фермерських господарств наведено на рис. 2.

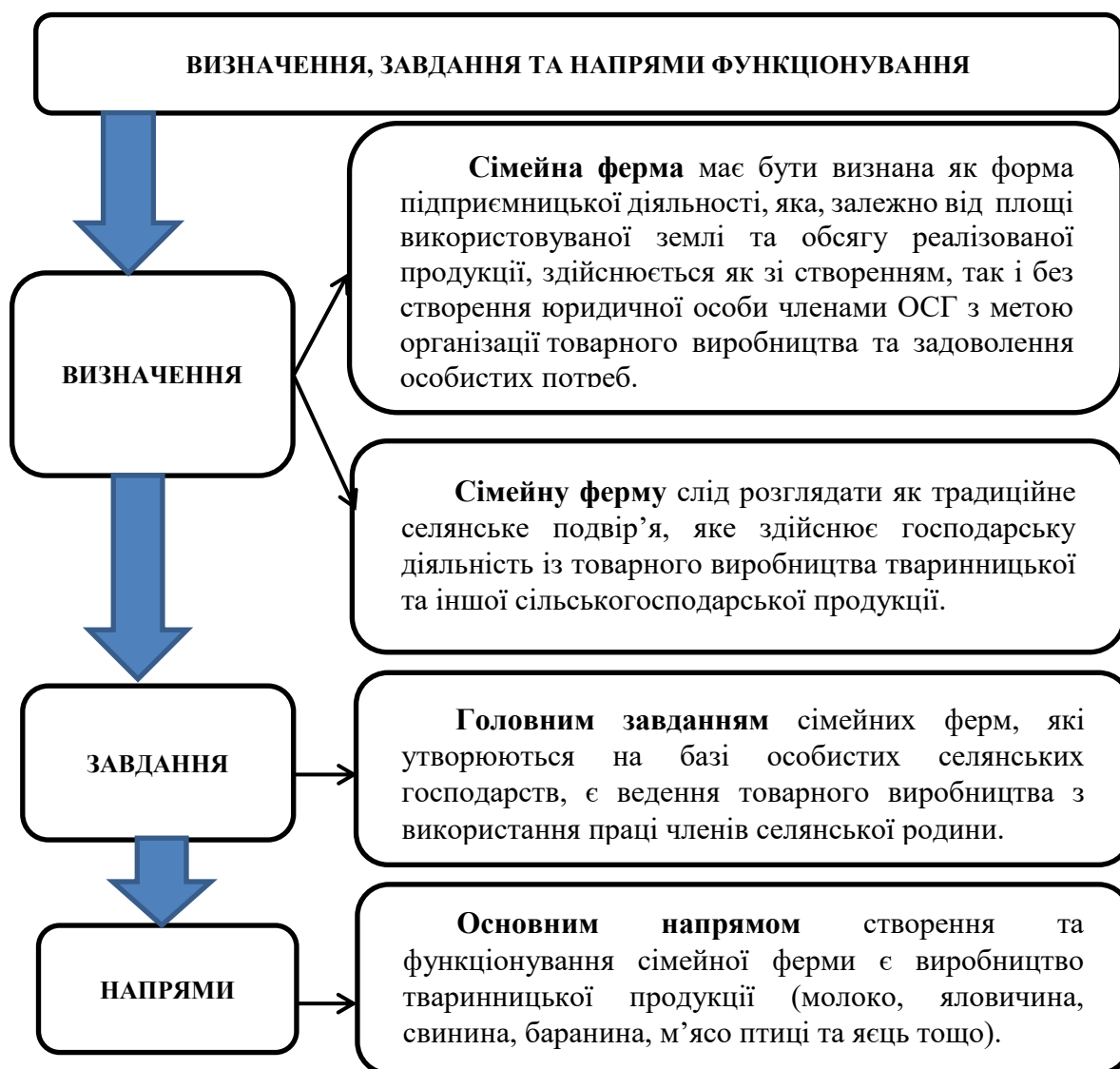

Рисунок 2 – Визначення, завдання та основні напрями функціонування сімейних ферм
Джерело: складено автором на основі [7].

Ефективна реалізація продукції важлива для забезпечення як економічної ефективності діяльності фермерських господарств, незалежно від їх розміру, так і ефективності використання їх ресурсного потенціалу. При цьому деякі власники фермерських господарств мають і можливість працювати на великих, усталених ринках, що забезпечують їм відносно постійні доходи – в основному це підприємства оптової торгівлі. Такі ФГ для здійснення маркетингу мають можливість користуватися послугами незалежних маркетингових компаній. Проте це коштує для них занадто дорого.

Власники фермерських господарств, які вирощують фрукти та овочі в невеликих обсягах, мають більші труднощі при пошуках стабільних ринків збуту. Вони, зазвичай, змушені створювати і пристосовувати до власних умов та потреб системи збуту.

Розвиток технологій спонукає до використання нових та осучаснених інструментів комунікацій, які зорієнтовані в першу чергу, на креатив та динамічність. Тому все більшої актуальності набувають новітні інструменти комунікацій, які враховують фактор часу. Найважливішим інструментом збереження та засобом зміцнення ринкових позицій підприємства є здійснення ним ефективної комунікаційної політики, основним елементом якої є маркетингові комунікації.

Виділяють два основні блоки інструментів маркетингових комунікацій: базові та синтетичні. В табл. 2 представлено специфіку базових засобів маркетингових комунікацій.

Таблиця 2 – Основні характеристики базових інструментів маркетингових комунікацій

Інструмент	Характеристики
Реклама	Експресивний характер, можливість ефективно подати товар, фірму; Масове охоплення аудиторії; Можливість багаторазового використання, спроможність умовити і переконати; Суспільний характер
Особистий продаж	Особистий характер; Безпосереднє, живе спілкування з аудиторією у формі діалогу; Примус до зворотного реагування; Найбільша вартість серед усіх засобів комунікативної політики у розрахунку на один контакт
Зв'язки з громадськістю (PR)	Висока достовірність інформації, довіра до неї споживачів, адже її подають у вигляді новин, а не оголошень; Охоплення широкої аудиторії; Рідко існує самостійно без реклами
Директ-маркетинг	Особистий характер; Висока достовірність інформації і довіра до неї аудиторії; Імпульсивний характер; Тривалий ефект, спрямований на формування стійкої переваги
Стимулювання збуту	Привабливість заходів стимулювання збуту; Короткостроковий ефект, який неприйнятний для формування стійкої відданості одній марці; Закликання аудиторії до купівлі; Привабливість

Джерело: складено автором на основі [4; 5]

Раціональний та емоційний (чуттєвий) мотив є основними при складанні комунікаційних повідомлень. Тому вбачається прямий зв'язок між тайм-маркетингом та маркетинговими комунікаціями. Робота з часом клієнтів та споживачів не є абсолютно новим підходом, майже кожне маркетингове рішення може впливати на оцінку споживаючих товарів, послуг або подій. Можна констатувати, що більшість інструментів маркетингових комунікацій безпосередньо пов'язано з часовим ресурсом, а отже їх ефективність підсилюється за умов використання тайм-маркетингу.

Особливо посилюється роль самого процесу комунікацій та його ефективний вибір і використання, коли на ринку зустрічаються безліч пропозицій від виробників та продавців різної національної приналежності, що урізноманітнює та ускладнює пошук способу задоволення потреб споживачів.

Зміст комплексу маркетингових комунікацій постійно розширюється за допомогою синтетичних інструментів маркетингових комунікацій, які об'єднують засоби, що відокремились від основних. Їх характеристику представлено в табл. 3.

Таблиця 3 – Характеристики синтетичних інструментів комунікативної політики підприємства

Інструмент	Характеристики
Виставки та ярмарки	Форма організації взаємозв'язків між виробниками та споживачами в місцях показу їхніх товарів на спеціально організованих для цього демонстраціях. Є непостійними і влаштовуються на певний час у певному місці
Брендинг	Сфера системи маркетингових комунікацій, що займається розробкою фірмового імені, стилю, його елементів, формуванням унікального іміджу фірми та просуванням його на ринку
Спонсорство	Спонсорська діяльність фірми, здійснювана на принципах взаємності; інтерактивна форма відношень із використанням таких базових інструментів як реклама, стимулювання збуту, паблік рілейшнз, персональний продаж
Реклама в місцях продажу	Комплексний метод маркетингових комунікацій у місцях продажу товарів, який включає елементи і прийоми базових інструментів комунікацій для формування позитивного сприйняття споживачами інформації

Джерело: складено автором на основі [4; 5]

Визначаючи ефективність витрат на одержання інформації, варто пам'ятати, що витрати, пов'язані з відсутністю необхідної інформації (втрачена вигода, наприклад) можуть бути досить значними. Особливо це стосується сільськогосподарської продукції, швидкокопсувний характер якої нерідко змушує підприємство приймати рішення в прискореному режимі.

На сьогодні в АПК діють традиційно сформовані джерела інформації, які можуть бути використані для інформаційного забезпечення маркетингу. Це, в першу чергу, статистична й бухгалтерська звітність, аналітичні огляди, підготовлені за певною проблемою. Із розвитком практичної й наукової діяльності постійно зростають обсяги інформації, область її застосування й і форми розповсюдження. Змінюється в часі й саме поняття «інформація». Звідси безліч тлумачень щодо її поняття і змістовності. Так склалося, що кожний теоретичний або прикладний напрям науки та практики самостійно формує поняття інформації залежно від цілей і конкретного змісту своєї діяльності. Під «інформацією» будемо розуміти всі види відомостей, свідчення необхідні для кваліфікованого й ефективного здійснення маркетингової діяльності в АПК.

Таким чином, система агромаркетингової інформації (САМІ) виступає сполучним ланцюжком у структурі постійно діючого взаємозв'язку і взаємозалежності людей, оргтехніки та методичних підходів, орієнтованих на визначення проблеми, збір, узагальнення, аналіз, оцінку, поширення своєчасної, точної, повної інформації з метою організації з встановленою стратегією.

Дослідження аграрного ринку і його структури нині вважається одним із головних джерел інформації і його суб'єкти об'єктивно зацікавлені в одержанні реальних даних. Способи одержання і поширення ринкової інформації різноманітні, але головною вимогою є швидкість одержання. У західних країнах широко використовуються агентства, з якими служби ринкової інформації укладають договори щодо трансформації інформації, суттєва роль соціальних мереж у передачі і отриманні інформації про діючі ціни.

Індивідуальних виробників сільськогосподарської продукції лише в незначній мірі можна вважати суб'єктами інформаційної системи ринку, і лише великі агрокомбінати чи об'єднання

здатні створити спеціальну службу з функціями інформаційного забезпечення. Дрібним господарствам та індивідуальним товаровиробникам доцільно гуртуватись у кооперативи, або користуватися послугами спеціальних агенцій, як самостійних, так і створених при оптових торгових підприємствах і ринках.

На такій підставі вся інформація, що надходить у господарство, може бути розподілена на корисну – сприяє збільшенню ефективності маркетингової діяльності, нейтральну – не робить ні позитивного, ні негативного впливу на маркетингові дії, помилкову – може зробити маркетингову діяльність не тільки неефективною, а й призвести до руйнування маркетингу як системи. Останню доцільно поділили на «нейтрально помилкову» і шкідливу. За об'ємом, спираючись на оцінку впливу у маркетинговому процесі й вартості, бажано поділяти інформацію на збиткову, достатню і недостатню.

Слід наголосити на складності маркетингового середовища агропромислового підприємства, що викликає труднощі у процесі його моделювання. Наприклад, враховуючи відсутність загальновизнаних методологічних підходів, досить складним є завдання формального визначення меж того або іншого товарного ринку, виділення товарних груп, по яких повинна збиратися інформація, визначення поняття частки ринку тощо.

Досить успішно можна використати публікації про ринкову кон'юнктуру, огляди та аналіз відповідного ринку, періодичні видання економічного та галузевого спрямування, кон'юнктурні огляди, біржові котирування тощо. Однак в умовах конкуренції недостатньо використати лише традиційні джерела інформації. Кожному підприємству варто сформувати власну базу даних, під якою слід розуміти систему спеціальним чином структурованих даних, які відносяться до конкретної сфери та комплексу програмного забезпечення. База даних, яка формується в господарстві, обов'язково повинна включати таку інформацію, як статистичні й аналітичні оцінки кон'юнктури ринку і прогнозування, аналіз показників реалізації, короткострокове та довгострокове прогнозування збуту, найважливіші показники виробничо-фінансової діяльності самого підприємства і його конкурентів, агрокліматична статистика, інформація з питань науково-технічного прогресу відповідно до господарської спеціалізації.

Висновки. Таким чином, у результаті досліджень було встановлено, що основною методологічною складовою управлінських функцій маркетингової інформації та головним принципом її діяльності є системний підхід. Його призначення полягає в тому, що він спрямовує менеджера на системне бачення дійсності та розглядає об'єкт управління з позицій його системного устрою. Створення і впровадження підсистеми агромаркетингової інформації є одним з основних етапів розбудови системи маркетингу і має базуватися на застосуванні сучасних інформаційних технологій, інформаційному забезпеченні та комунікаційних мережах.

За визначеннями американських дослідників, питома вага маркетингової стратегії в стратегії фірми становить близько 80%. Проте за останні роки спостерігається суттєве послаблення маркетингової стратегії, як і стратегічного планування загалом. Особливо це стосується підприємств агропромислового комплексу, що, безумовно, не може не позначитися на результатах їхнього господарювання. Керівники сільськогосподарських підприємств нерідко починають господарський рік, маючи лише приблизне уявлення про результати роботи підприємства. Це у свою чергу часто виступає однією з причин того, що ці результати виявляються далекими від бажаних.

Обсяг виробленої продукції, швидкість її перетворення у гроші (при відповідній прибутковості, яка дозволяє забезпечувати потреби розширеного виробництва) – основні показники ефективності виробництва. Маркетингу в цьому процесі відводиться головна роль, адже перетворення продукції в товар є складним процесом, пов'язаним зі зростанням та диференціацією потреб, ускладненням всієї системи ринку, зростанням конкуренції, невизначеності та соціальної значущості системи виробництва та розподілення, різноспрямованості інтересів численних суб'єктів ринкового процесу.

В сучасних умовах фермерські господарства виробляють більш ніж 12,0% сільськогосподарської продукції. При зростанні виробничих витрат та зменшенні цін на продукцію, багато власників фермерських господарств шукають шляхи збільшення їх прибутків,

як одного з заходів підвищення ефективності використання їх ресурсного потенціалу. В цих умовах важливого значення набуває питання організації системи реалізації для фермерських господарств, особливо системи реалізації плодоовочевої продукції.

Список використаних джерел

1. Багорка М. О., Абрамович І. А. Формування комплексної системи аграрного маркетингу підприємства. *Збірник наукових праць «Проблеми системного підходу в економіці»*. 2022. № 1 (87). С. 97–102. DOI: <https://doi.org/10.32782/2520-2200/2022-1-14>.
2. Балановська Т. І. Управління маркетинговою діяльністю на агропродовольчому ринку. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. 2010. Вип. 154, Ч. 1. С. 368-373
3. Баланси та споживання основних продуктів харчування населенням України у 2020 році. Стат. збірник. Київ: Державна служба статистики України, 2021. 58 с.
4. Бортнік С. М., Конюх І. М. Інтегровані маркетингові комунікації у діяльності підприємства та оцінка їх ефективності. URL: <http://global-national.in.ua/archive/14-2016/58.pdf> (Дата звернення: 12.08.2022).
5. Гребенюкова О. О. Сучасна структура комплексу маркетингових комунікацій. *Траєкторія науки*. 2015. Вип. 1. С. 228-233.
6. Гузенко Г. М. Управління та вдосконалення маркетингової діяльності на підприємстві. *Економіка і суспільство*. 2017. Вип. 12. С. 227–234.
7. Збарський В. К. та ін. Маркетингове забезпечення конкурентоспроможності фермерських господарств України: монографія. Київ: ЦП «КОМПРИНТ», 2020. 482 с.
8. Кендюхов О. В., Ягельська К. Ю. Економічний підхід до вивчення часу. *Маркетинг і менеджмент інновацій*. 2012. № 3. С. 141-148.
9. Кубрак Н. Р., Рудик О. О., Косар Н. С. Перспективи розвитку каналів розподілу сільськогосподарської продукції в Україні. *Науковий вісник ЛНУВМБТ ім. С. З. Гжицького*. 2014. Т. 16. № 1 (58). С. 285–290.
10. Лебединський О.І. Формування механізму маркетингового забезпечення діяльності підприємств АПК. *Наукові праці Полтавської державної аграрної академії*. Вип. 1 (4). Т. 1. Полтава: ПДАА, 2002. С. 170–175.
11. Малигін О. Час як маркетинговий ресурс. *Бізнес-Консалтинг*. 2014. № 2-3.
12. Огерчук Ю. В. Суперечності у поглядах на місце продажу в маркетингу. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2002. № 448. С. 308–313.
13. Статистичний щорічник України за 2021 рік. Київ: Держстат України, 2022. 447 с.
14. Україна в цифрах 2021. Стат. збірник. Київ: Держстат України, 2022. 48 с.
15. Яворська Т.І. Державна підтримка фермерських господарств: сучасні реалії. *Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки)*. 2013. № 4. С. 250–254.
16. Robbins M. The 5 Second Rule: Transform Your Life, Work, and Confidence with Everyday Courage. Savio Republic. 2017. 241 p.
17. Ruchkina G., Melnichuk M., Frumina S., Mentel G. Small and medium enterprises in regional development and innovations. *Journal of International Studies*. 2017. Vol. 10(4). pp. 259-271. DOI: 10.14254/2071-8330.2017/10-4/20.
18. United Nations Decade of Family Farms 2019-2028 (2019). Global Plan of Action. URL: <http://www.fao.org/3/ca4672ru/ca4672ru.pdf> (Accessed: 12.08.2022).
19. Arrow K. I. Essays in the Theory of Risk-Bearing. Amsterdam : NorthHolland, 1970. 155 p.

References

1. Bagorka M. O., Abramovych I. A. (2022). Formuvannya kompleksnoi systemy ahrarynoho marketynhu pidpryemstva [Formation of a comprehensive system of agrarian marketing of the enterprise]. *Collection of scientific works "Problems of the systemic approach in economics"*, 1 (87), 97–102. DOI: <https://doi.org/10.32782/2520-2200/2022-1-14>.
2. Balanovska T. (2010). Upravlinnia marketynhovoio diialnistiu na ahroprodovolchomu rynku [Management of marketing activities in the agro-food market]. *Naukovyi visnyk Natsionalnoho universytetu bioresursiv i pryrodokorystuvannia Ukrainy*. 154, 368-373.
3. State Statistics Service of Ukraine (2022). Balansi ta spozhivannya osnovnih produktiv harchuvannya

- naselenniam Ukraini. Statistichnyi zbirnik 2021. Retrieved from: http://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2021/zb/07/zb_bsoph2021_pdf.pdf (Accessed: 12.08.2022).
4. Bortnik, S., Koniukh, I. Intehrovani marketynhovi komunikatsii u diialnosti pidpriemstva ta otsinka yikh efektyvnosti [Integrated marketing communications in the enterprise and evaluation of their effectiveness]. Retrieved from: <http://global-national.in.ua/archive/14-2016/58.pdf> (Accessed: 12.08.2022).
 5. Hrebeniukova O.O. (2015) Suchasna struktura kompleksu marketynhovykh komunikatsii [The modern structure of the complex of marketing communications]. *Traektoria nauky*, 1, 228–233.
 6. Huzenko H. M. (2017). Upravlinnia ta vdoskonalennia marketynhovoï diialnosti na pidpriemstvi [Management and improvement of marketing activities at the enterprise]. *Economy and society*, 12, 227–234.
 7. Zbarsky V.K. and other (2020). Marketing support of competitiveness of farms in Ukraine: monograph. Kyiv: CPU “COMPRINT, 482 p. (in Ukr.).
 8. Kendjukhov, O.V., Jagheljsjka, K.Ju. (2012). Ekonomichnyj pidkhid do vyvchennja chasu [An economic approach to studying time]. *Marketyngh i menedzhment innovacii*, 3, 141–148.
 9. Kubrak N. R., Rudyk O. O., Kosar N. S. (2014). Perspektyvy rozvytku kanaliv rozpodilu silskohospodarskoi produktsii v Ukraini [Prospects for the development of channels for the distribution of agricultural products in Ukraine]. *Scientific Bulletin of LNUVMBT named after S.Z. Gzytsky*, 16, 1(58), 285–290.
 10. Lebedyn'skyi O.I. (2002). Formation mechanism of marketing support for agricultural sector. *Naukovi pratsi Poltav's'koï derzhavnoi ahrarnoi akademii*, 1(4), 1, 170–175.
 11. Malygin, A. (2014). Chas yak marketingovy resurs [Time as a marketing resource]. *Biznes-Konsalting*, 2-3. Retrieved from: <https://www.s-bc.ru/news/tajm-marketing.html> (Accessed: 12.08.2022).
 12. Oherchuk Yu. V. (2002). Superechnosti u pohliadakh na mistse prodazhu v marketynhu [Contradictions in views on the point of sale in marketing]. *Bulletin of the National University "Lviv Polytechnic"*, 448, 308–313.
 13. State Statistics Service of Ukraine (2022). Statistichnyi zbirnik Ukraini za 2021. Kyiv: Derzhstat Ukrainy, 2022. 447 p. (in Ukr.).
 14. State Statistics Service of Ukraine (2022). Ukrainina u cifrah 2021. Statistichnii zbirnik. Kyiv: Derzhstat Ukrainy, 2022. 48 p. (in Ukr.).
 15. Yavorska T.I. (2013). Derzhavna pidtrymka fermerskykh gospodarstv: suchasni realii [State support of farms: modern realities]. *Zbirnyk naukovykh prats Tavriiskoho derzhavnoho ahrotekhnolohichnoho universytetu (ekonomichni nauky)*, 4, 250–254.
 16. Robbins, M. (2017). The 5 Second Rule: Transform Your Life, Work, and Confidence with Everyday Courage. Savio Republic, USA.
 17. Ruchkina G., Melnichuk M., Frumina S., Mentel G. (2017). Small and medium enterprises in regional development and innovations. *Journal of International Studies*, 10(4), 259–271. DOI:10.14254/2071-8330.2017/10-4/20.
 18. United Nations Decade of Family Farms 2019-2028 (2019). *Global Plan of Action*. Retrieved from: <http://www.fao.org/3/ca4672ru/ca4672ru.pdf> (Accessed: 12.08.2022).
 19. Arrow K. I. (1970). Essays in the Theory of Risk-Bearing. Amsterdam: NorthHolland, 155 p.

MASTYLO Andrii

PhD student,
National University of Life
and Environmental Sciences of Ukraine,
Kyiv, Ukraine

MARKETING ACTIVITIES OF FARMS

Introduction. Farming is a peculiar form of territorial organization of agricultural production, a peculiar type of rural settlement, in which the land area and the farmer's estate are organically and compactly combined with farm and residential buildings, equipment and inventory. Its purpose is to provide the family with food, develop local food markets, and create a middle class in the village. The importance of marketing in the development of farms is actualized primarily by intensifying competition, deepening structural disproportions in production and demand, and the constant need of market actors to find solutions aimed at reducing risks. And therefore there is a need to develop and implement effective marketing strategies for the development of farming and the formation of its production and commercial potential.

The purpose of article is to research is to substantiate the theoretical and methodological foundations and develop practical recommendations for the formation of a marketing strategy of farms aimed at improving the efficiency of their functioning.

Results. The article researches the theoretical foundations of innovation marketing. The main directions of development of farms in terms of improving their marketing activities aimed at increasing the efficiency of functioning are determined. Based on the generalisation of scientific materials of the research, the following scientific and practical results are proposed. The factors of the marketing environment are analysed. The methodology for assessing the economic efficiency of the marketing activities of farms has been developed, which ensures its objectivity, reliability and timeliness. The theoretical and methodological basis of the article is the methodology of knowledge, which is based on a systematic approach, the principle of complexity and consistency in the knowledge of economic phenomena and processes. Using the abstract and logical method, theoretical generalisations were made and conclusions and proposals were formed. When determining the level of influence of various factors on the economic efficiency of farms, including specialisation and diversification, gross output, the value of basic production funds, and marketable products.

Conclusions. As a result of research, it was established that the main methodological component of the management functions of marketing information and the main principle of its activity is a systematic approach. It directs the manager to a systemic vision of reality and examines the object of management from the standpoint of its system structure. The creation and implementation of the subsystem of agricultural marketing information is one of the main stages of the development of the marketing system and should be based on the application of modern information technologies, information provision and communication networks. It has been determined that the most important tool for preserving and a means of strengthening the market position of enterprise is the implementation of an effective communication policy, the main element of which is marketing communications. There are two main blocks of marketing communications tools: basic and synthetic. The creation and implementation a subsystem of agromarketing information (SAMI) is one of the main stages of the development a marketing system and should be based on the use of modern information technologies, information support and communication networks.

Key words: marketing activities, priorities, market, protective equipment, services, competition.

*Одержано редакцією: 20.02.2023
Прийнято до публікації: 11.05.2023*

УДК 332.33:332.72

DOI: <https://doi.org/10.31651/2076-5843-2022-3-4-158-164>

KHODAKIVSKA Olga

Dr. Sc. (Econ), Professor,
National Scientific Center
“Institute of Agrarian Economics”,
Kyiv, Ukraine

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3421-8361>

iae_zem@ukr.net

KYRYLIUK Yevhenii

Dr. Sc. (Econ), Professor,
Bohdan Khmelnytsky National
University of Cherkasy,
Cherkasy, Ukraine

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7097-444X>

en_kirilyk@ukr.net

ZOS-KIOR Mykola

Dr. Sc. (Econ), Professor,
Poltava State Agrarian University,
Poltava, Ukraine

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8330-2909>

mykola.zos-kior@pdaa.edu.ua

KYRYLIUK Iryna

PhD (Economics), Associate Professor,
Bohdan Khmelnytsky National University of
Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3365-7239>

in_kirilyk@ukr.net

ADAPTIVE LAND MANAGEMENT IN CONDITIONS OF SECURITY RISKS

Theoretical approaches to the development and economic substantiation of the effectiveness of the use of biological methods of rational agriculture have been improved. One of the ways to increase the effectiveness of protection of agricultural crops from harmful organisms and reduce environmental pollution by pesticides is the use of means created on the basis of biologically active substances. These substances are regulators of the growth, development, reproduction and behavior of living organisms. Organic and biological farming significantly reduces the use of extraneous chemical factors involved in agricultural production, based on limiting the use of chemically synthesized fertilizers, pesticides and pharmaceuticals.

Key words: adaptive land management, security risks, rational land use, plowing of agricultural land, chemicalization of agricultural production, biological methods of rational agriculture, biologically active substances.

Introduction. Rational land use means the maximum involvement in the economic circulation of all lands and their effective use for the main purpose, creating the most favorable conditions for high productivity of agricultural land and obtaining the maximum amount of products per unit area with the least labor and money costs. Land protection is a set of scientifically based measures aimed at eliminating excessive withdrawal of land funds from agricultural circulation as a result of industrial, transport, urban and rural construction and mineral extraction, prevention of flooding, waterlogging by means of hydrotechnical and reclamation construction, improvement of physical and chemical properties, destruction of poisonous chemical substances in them when using mineral fertilizers and means of plant protection against pests and diseases, prevention of soil pollution with industrial production waste, fuel and lubricants during agricultural work, protection against water and wind erosion, rational regulation of the soil-forming process in conditions of intensification of agricultural production and its industrialization.

Ukraine is characterized by an extremely high level of development of the land fund and plowed agricultural land. The structural imbalance of the land fund worsens the efficiency of land use and protection. The agricultural development of the land exceeds the ecologically justified norms.

Literature review. The management of land resources of agricultural producers is a rather comprehensive category and includes, in particular, the transformation of the land fund, which began with the reform of land relations. The main goal of land reform in Ukraine is to create conditions for the rational use and protection of land through the development of various forms of land ownership and management, the establishment of new land relations that would meet the requirements of a market

economy and rational nature management. Rational use and protection of land resources include two groups of issues:

- 1) protection of land from depletion and increase of its fertility - economic group;
- 2) protection against pollution and its prevention - ecological group.

Rational use and protection of land are two interrelated processes aimed at increasing the productive forces of the land. They provide for:

- optimization of the distribution of the land fund between branches of the national economy and its use in each of them as efficiently as possible;
- optimization of the structure of certain types of land according to natural and economic zones and districts;
- development and implementation of a rational system of agriculture, which includes soil protection cultivation, fertilizers; liming of acidic and plastering of saline and saline soils, crop cultivation technology, crop rotation system, etc.;
- drainage of swampy and waterlogged lands and irrigation and watering of arid lands; prevention of flooding, waterlogging, waterlogging of lands, deterioration of their physical and chemical properties;
- wide use of soil microorganisms to create highly fertile and erosion-resistant soils;
- development and implementation of a scientifically based onion growing system;
- development and implementation of a rational system of resettlement, development of rural and urban settlements, placement of channels for transferring water from high-water to low-water areas, large reservoirs, communication routes, power lines, oil and gas pipelines;
- development and implementation of ecological and economic land assessment and its use for planning the location and specialization of agricultural production, determining the volume of state purchases of crop and livestock products, production costs and profitability of agricultural enterprises, establishing correct, scientifically based prices [1-10].

Setting **the purpose** – to investigate the system of adaptive land management in conditions of security risks.

Results and discussion. For agriculture, the part of the earth called soil is of the greatest importance - a special natural formation, which is characterized by the features of living and non-living nature, formed as a result of the long-term transformation of the surface layers of the lithosphere under the joint and mutually determined influence of the hydrosphere, atmosphere, living and dead organisms. The use of land is accompanied by the transformation and change of its main natural original properties, the emergence of new ones. In agriculture, the transformation of land into arable land is effective. Plowing of areas previously covered with grass vegetation, irrigation in arid regions and draining of marshes in humid regions, the resulting increase in arable land contributes to the effective growth of agricultural production and is accompanied by a deep transformation of the environment. Often these transformations become undesirable, going beyond the initial consequences [11-19].

Therefore, the economic benefit from the use of products of the chemical industry does not exhaust all the arguments in favor of increasing the rate of supply of modern chemical products to agriculture. There are a number of important factors that determine the limits of distribution and use of chemicals. The use of large doses of fertilizers can worsen the quality of products and groundwater, which leads to the pollution of nearby rivers and reservoirs. The use of mineral fertilizers made it possible to increase the yield of crops to a certain extent, but the further increase in their doses did not contribute to its growth, which is associated with a decrease in humus reserves in the soil. An increase in yield is impossible without improving the fertilizer application technology. Their uncontrolled use leads to environmental pollution, which threatens human health. Improper or excessive use of pesticides is especially dangerous. Moreover, some of them are transformed, that is, new toxic substances appear (secondary poisoning). It is impossible to assess all the consequences of exposure to pesticides due to the imperfection of research methods [3].

As conditions worsen due to air pollution and precipitation, soil erosion processes become more active. It is well known that 90% of soil erosion is caused by a change in such parameters as aggregateness, dispersion coefficient, volume mass, total content of dust and clay fractions, i.e. a complex of physical and mechanical properties of soils, individual components of which undergo

changes under the influence of man-made air pollution and sediments. This affects the state of the soil structure and the anti-erosion resistance of the soils. Enhanced erosion processes are especially characteristic of areas where the air is smoky by industrial enterprises. In large cities, there are some anomalies in the manifestation of local climatic factors, there are also differences in the wind regime: the average annual wind speed in large cities is 0.2-0.9 m/s lower than the norm.

Urbanized areas have their own microclimate, the formation of which is greatly influenced by large cities. This effect is manifested in an increase in the frequency and duration of heavy rains and heavy downpours. In pollution zones, due to a decrease in solar radiation, the soil receives 13-23% less heat, depending on the vegetation cover. Soil pollution by vehicle emissions, which contain a large amount of heavy metals, is significant. It was established that the average concentrations of all metals increase with the increase in the intensity of traffic and are ten times higher than the background level.

A decrease in the content of metals in the deeper layers of the soil indicates their arrival from the air with automobile exhaust. Near freeways, 5-20, 50-100, and 100-200 times more lead accumulates on the leaves of crops, grasses, and trees, respectively, than in enterprises located far from freeways. Deposition of solid particles occurs as a result of atmospheric precipitation, the action of gravity. The content of chemical elements in the soil affects their concentration in plants. It was established, in particular, that the concentration of lead in 1 kg of soil along a highway with a throughput of 1,650 cars per hour per lane is up to 50 mg with a norm of 12-14 mg [6].

Transport pollution of the soil leads to a decrease in its fertility. In the conditions of a moderate climate near the sources of pollution, the grain yield decreases by 20-30%, beets - by 35%, beans - by 40%, 63 potatoes - by 47%. The issue of disposal of sewage sludge is very important, the total amount of which in Ukraine is 25 million m³ per hour, and in agriculture, about 150 thousand tons are used per year. More than 1,200 hectares of fertile land are occupied for the storage of sewage sludge, and this area is increasing every year. In Kyiv alone, the area covered by sewage sludge has almost doubled over the past 5 years and amounts to 196 hectares [3]. When using wastewater to irrigate fields, it is necessary to constantly monitor the content, the dynamics of the accumulation of salts in the soil, in order to take timely measures for land reclamation. According to the salt content, soils are divided into: non-saline (salt content 0.3%); slightly saline (0.3-1%); highly saline (2-3%); salt marshes (more than 3%). Saline soils include soils containing at least 20% of absorbed sodium from the absorption capacity, saline soils - 15-20%, moderately saline soils - 10-15, slightly saline soils - 5-10, non-saline soils - less than 5%. Significant differences in salt resistance indicators according to various authors are explained by different soil and climatic conditions in which plants grow, as well as by the fact that different varieties, zoned in certain areas, were studied. Yes, light sandy soils are more resistant to the negative impact of sewage on them. Long-term irrigation of sod-podzolic soils with industrial and domestic wastewater does not impair such properties as volume, transparency, water permeability, strength of the plow layer, acidity, and improves the biological activity of soil microflora. The agro-ameliorative condition of soils does not deteriorate from the use of wastewater from sugar mills for irrigation. In Ukraine, about 200 million m³ of such effluents can be used in agricultural production, which can be used to irrigate an area of about 70,000 hectares [6]. The creation of large reservoirs in the conditions of a plain river causes a sharp change in the hydrological conditions in the adjacent territories.

The organic and biological system of agricultural production, which has gained active development in the world since the 70s of the XX century, is based on the maximum use of crop rotations, manure, composts, plant residues, leguminous and leguminous crops, siderates, organic waste from agro-industrial production, mineral raw materials. Biological methods of weed and pest control and aimed at increasing the fertility of soils, improving their structure while simultaneously ensuring full nutrition of agricultural crops.

Fertility can be regulated with the help of more advanced soil treatment, which helps to reduce the rate of mineralization of humus. For example, reducing the depth of loosening and the frequency of soil treatment slows down the humus mineralization rate, so the need for organic fertilizers is reduced by 25% [3]. Chemization is not the only means of agricultural intensification. Our country seriously lags behind world science in the development of biological methods. One of the main means of bioprotection is trichogram - a genus of parasitic insects of the Chalcid family, which are successfully used in the fight

against scoops, butterflies, fruit eaters, and leafhoppers. At the same time, the complete set of species of this genus is still unknown in our country. In the fight against weeds, herbivorous insects are used, the perspective of which is high specificity in relation to host plants, which practically guarantees the impossibility of their transition to other species. Already such insects (herbiphages) are used against field thistles, many species of thistles, cornflowers, milk thistles, cruciferous flowers, sedges, birch, buckwheat, horsetail, creeping wheatgrass, gorse, even ragweed [7].

An important element of integrated plant protection is the biological method, which includes the use of insects and entomophages, which are artificially propagated in laboratory conditions and in biofactories, as well as microbiological preparations of industrial and economic production. In the world, 14% of open ground agricultural crops, which were subject to chemical treatment against pests, were protected with the help of a biological method. The use of chemical plant protection agents against leguminous crop pests has significantly decreased. Thanks to the use of a bactericide against mouse-like rodents, the use of chemical zoocides was reduced by 15-18%. Accounting for microsporiosis, entomofluores, and entomophages on cabbage moths helps to reasonably cancel chemical treatments on cruciferous crops. Such regulation of the chemical method is carried out on pea and wheat crops, when predicting entomofluorite of pea grain and granulosis of gray grain scoop [5].

Agro-technological measures and various natural factors are used in order to increase productivity and protect agricultural crops in the conditions of application of the organic-biological farming system. The main principle in this case is the use of materials and technologies that improve the ecological balance in natural systems and contribute to the creation of sustainable and balanced agroecosystems. The main goal in this case is to maintain the proper level of human health, to optimize the productivity of soil fauna. Organic and biological farming significantly reduces the use of extraneous factors involved in agricultural production by limiting the use of chemically synthesized fertilizers, pesticides and pharmaceuticals. One of the ways to increase the effectiveness of protection of agricultural crops from harmful organisms and reduce environmental pollution with pesticides is the use of means created on the basis of biologically active substances, which are regulators of the growth, development, reproduction and behavior of living organisms.

Conclusions. The most important point in the introduction of organic farming technologies is the preservation and improvement of soil fertility. The measures that ensure the achievement of this goal include: mandatory regulatory use of black and occupied pairs in crop rotation fields; optimization of placement of agricultural crops within each enterprise; comprehensive reproduction and support of a single system of field protection forest strips as the most important means of stabilizing agricultural landscapes and fixing the boundaries of crop rotation fields; bringing water protection and field protection forests to optimal standards; application of the contour-ameliorative system of land use, which involves the optimization of natural agro-landscapes; comprehensive implementation of methods of minimizing tillage, introduction of wide-grip tillage tools, use of direct seeding technology; stopping the unjustified expansion of areas under sunflower in order to improve the phytosanitary condition of the fields by introducing alternative oil crops, i.e. rapeseed, soybean, mustard, linseed, sorghum, etc.; the use of local raw materials that contribute to increasing soil fertility, in particular, phosphorites, sapropels, zeolites, feces, phosphate slags, glauconites, etc.; restoration of chemical land reclamation using local deposits of limestone, chalk, marl, gypsum, etc.; using the advantages of biologicalization of agriculture thanks to the expansion of crops of perennial grasses, agricultural crops for green manure and the introduction of bacterial preparations; highly efficient use of available resources of organic fertilizers, for example, manure, peat, peat-manure composts, bird droppings, sapropel, organic waste from the processing of agricultural products.

References

1. Bilan Y., Zos-Kior M., Nitsenko V., Sinelnikau U., Ilin V. (2017). Projecting the social component of the efficient management of land resources. *Journal of Security and Sustainability Issues*, 7(2), 287–300.
2. Brockova K., Rossokha V., Chaban V., Zos-Kior M., Hnatenko I., Rubezhanska V. (2021). Economic mechanism of optimizing the innovation investment program of the development of agro-industrial production. *Management Theory and Studies for Rural Business and Infrastructure Development*,

43, 1, 129–135.

3. Furman I., Dmytryk O., Lysohor I. (2023). Strategic directions for the development of the bioenergy potential of the Illinets territorial community. *Tavriys'kyi naukovyy visnyk. Seriya: Ekonomika*, 15, 134–143.

4. Halytskyi O., Polenkova M., Fedirets O., Brezhnieva–Yermolenko O., Hanzhiuk S. (2021). Mathematical risk assessment model for biodiesel production projects in Ukraine agriculture. *Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice*, 2(37), 280–286.

5. Hutorov A., Hutorova O., Lupenko Yu., Yermolenko O., Voronko–Nevidnycha T. (2019). Modeling of the Cycle of Reproduction Process in the Agrarian Sector of Economy (Ukraine). *Revista Espacios*, 40, 7, 19–22.

6. Kaletnik G., Lutkovska S. (2021). Implementation of Public-Private Partnership Models in the Field of Ecological Modernization of the Environmental Safety System. *European Journal of Sustainable Development*, 10.1, 81–89.

7. Kaletnik G., Lutkovska S. (2022). Ecological modernization and organic production in the system of ecological security, Vinnitsa, VNAU (in Ukr.).

8. Khodakivska O., Kobets S., Bachkir I., Martynova L., Klochan V., Klochan I., Hnatenko I. (2022). Sustainable development of regions: Modeling the management of economic security of innovative entrepreneurship. *International journal of advanced and applied sciences*, 9, 3 (March 2022), 31–38.

9. Klymchuk O., Khodakivska O., Kireytseva O., Podolska O., Mushenyk I. (2022). Prospects of biodiesel production: the place and role of Ukraine in the context of implementation of the EU green course. *Independent Journal of Management & Production*, 13, 3 (Special Edition ISE, S&P - May 2022), 225–240.

10. Lozhachevska O., Navrotska T., Melnyk O., Kapinus L., Zos-Kior M., Hnatenko I. (2021). Management of the logistical and marketing behavior of innovation clusters in territorial communities in the context of digitalization of society and the online market. *Laplace In Review*, 7(3), 315–323.

11. Lozhachevska O., Navrotska T., Melnyk O., Kapinus L., Zos-Kior M., Hnatenko I. (2021). Management of logistics and marketing behavior of innovation clusters in territorial communities in the context of digitalization of society and the online market. *Laplace in Journal*, 7(3), 315–323.

12. Mayovets Y., Vdovenko N., Shevchuk H., Zos-Kior M., Hnatenko I. (2021). Simulation modeling of the financial risk of bankruptcy of agricultural enterprises in the context of COVID-19. *Journal of Hygienic Engineering and Design*, 36, 192–198.

13. Mykhailichenko M., Lozhachevska O., Smagin V., Krasnoshtan O., Zos-Kior M., Hnatenko I. (2021). Competitive strategies of personnel management in business processes of agricultural enterprises focused on digitalization. *Management Theory and Studies for Rural Business and Infrastructure Development*, 43(3), 403–414.

14. Orlova-Kurylova O. (2016). Theoretical and methodological aspects of personnel management of an innovative enterprise. *Naukovyy visnyk Khersons'koho derzhavnoho universytetu*, 19.2, 86–91.

15. Orlova-Kurylova O., Taran-Lala O., Ivanova L., Safronska I., Kondrikov I. (2021). Models of management of changes in consumer preferences and innovative entrepreneurship in the conditions of globalization: formation of an institutional system of a target strategy of state policy. *Ahrosvit*, 20, 8–13.

16. Oseredchuk O., Drachuk I., Teslenko V., Ushnevych S., Dushechkina N., Kubitskyi S., Chychuk A. (2022). New Approaches to Quality Monitoring of Higher Education in the Process of Distance Learning. *IJCSNS International Journal of Computer Science and Network Security*, 22(7), 35–42.

17. Rossokha V., Mykhaylov S., Bolshaia O., Diukariyev D., Galtsova O., Trokhymets O., Ilin V., Zos-Kior M., Hnatenko I., Rubezhanska V. (2021). Management of simultaneous strategizing of innovative projects of agricultural enterprises responsive to risks, outsourcing and competition. *Journal of Hygienic Engineering and Design*, 36, 199–205.

18. Vozniuk A., Gorobets S., Kubitskyi S., Domina V., Gutareva N., Roganov M., Bloshchynskyi I. (2021). Interdisciplinary Educational Technology based on the Concept of Human Brain Functional Asymmetry. *Postmodern Openings*, 12(2), 433–449.

19. Zos-Kior M., Hnatenko I., Isai O., Shtuler I., Samborskyi O., Rubezhanska V. (2020). Management of Efficiency of the Energy and Resource Saving Innovative Projects at the Processing Enterprises. *Management Theory and Studies for Rural Business and Infrastructure Development*, 42, 4, 504–515.

ХОДАКІВСЬКА Ольга Василівна
доктор економічних наук, професор,
Національний науковий центр
«Інститут аграрної економіки»,
м. Київ, Україна

КИРИЛЮК Євгеній Миколайович
доктор економічних наук, професор,
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького,
м. Черкаси, Україна

ЗОСЬ–КІОР Микола Валерійович
доктор економічних наук, професор,
Полтавський державний аграрний університет,
м. Полтава, Україна

КИРИЛЮК Ірина Миколаївна
кандидат економічних наук, доцент
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького,
м. Черкаси, Україна

АДАПТИВНИЙ ЗЕМЛЕУСТРІЙ В УМОВАХ БЕЗПЕКОВИХ РИЗИКІВ

Проблема. Раціональне землекористування означає максимальне залучення до господарського обігу всіх земель та ефективне використання їх за основним призначенням, створення найбільш сприятливих умов для високої продуктивності сільськогосподарських угідь та одержання максимальної кількості продукції з одиниці площі з найменшими затратами праці та коштів. Для України характерний надзвичайно високий рівень освоєння земельного фонду та розораності сільськогосподарських угідь. Структурна незбалансованість земельного фонду погіршує ефективність використання та охорони земель. Сільськогосподарська освоєність землі перевищує екологічно обґрунтовані норми.

Метою статті є розкриття специфіки системи адаптивного землеустрою в умовах ризиків безпеки.

Результати. Економічна вигода від використання в сільськогосподарському виробництві продукції хімічної промисловості не вичерпує всіх аргументів на користь зменшення темпів хімізації. Існує низка важливих факторів, які визначають межі розповсюдження та використання хімічних речовин. Застосування великих доз добрив погіршує якість сільськогосподарської продукції та підземних вод, призводить до забруднення прилеглих річок та водойм. Застосування мінеральних добрив дозволило певною мірою підвищити врожайність сільськогосподарських культур, але подальше збільшення їх доз не сприяло її зростанню, що пов'язано зі зменшенням запасів гумусу в ґрунті. Збільшення врожайності неможливо досягнути без удосконалення технології внесення добрив. Особливо небезпечним є неправильне або надмірне використання пестицидів. Причому деякі з них трансформуються, тобто виникають нові токсичні речовини (вторинне отруєння).

У міру погіршення умов через забруднення повітря та випадання опадів активізуються процеси ерозії ґрунту. Значним є забруднення ґрунтів викидами автотранспорту, які містять велику кількість важких металів. Встановлено, що концентрація свинцю в 1 кг ґрунту вздовж траси з пропускною здатністю 1650 автомобілів на годину на одну смугу становить до 50 мг при нормі 12-14 мг. В умовах помірного клімату поблизу джерел забруднення врожайність зерна знижується на 20-30%, буряків - на 35%, квасолі - на 40%, 63 картоплі - на 47%.

Доведено, що хімізація – не єдиний засіб інтенсифікації сільського господарства. Важливим елементом інтегрованого захисту рослин є біологічний метод, що включає використання комах і ентомофагів, які штучно розмножуються в лабораторних умовах і на біофабриках, а також мікробіологічних препаратів промислового і господарського виробництва. Україна серйозно відстає від світової науки в розвитку біологічних методів.

Наукова новизна. Удосконалено теоретичні підходи до розробки й економічного обґрунтування ефективності використання біологічних методів раціонального землеробства. Одним зі шляхів підвищення ефективності захисту сільськогосподарських культур від шкідливих організмів та зменшення забруднення навколишнього середовища пестицидами є використання засобів, створених на основі біологічно активних речовин. Ці речовини є регуляторами росту, розвитку, розмноження та поведінки живих організмів. Органічне та біологічне землеробство значно скорочує використання сторонніх хімічних факторів, залучених до сільськогосподарського виробництва, на основі обмеження використання хімічно синтезованих добрив, пестицидів і фармацевтичних препаратів.

Висновки. Найважливішим аспектом у впровадженні технологій органічного землеробства є збереження та підвищення родючості ґрунту. До заходів, які забезпечують досягнення поставленої мети, належать такі: обов'язкове нормативне використання пару в сівозмінах; оптимізація розміщення

сільськогосподарських культур у межах кожного підприємства; комплексне відтворення та підтримка єдиної системи полезахисних лісових смуг як найважливішого засобу стабілізації агроландшафтів та закріплення меж полів сівозмін; приведення водоохоронних і полезахисних лісів до оптимальних нормативів; застосування контурно-меліоративної системи землекористування, яка передбачає оптимізацію природних агроландшафтів; комплексне впровадження прийомів мінімізації обробітку ґрунту, впровадження широкозахватних ґрунтообробних знарядь, застосування технології прямого посіву; припинення необґрунтованого розширення площ посівів соняшнику з метою покращення фітосанітарного стану полів шляхом впровадження альтернативних олійних культур – ріпаку, сої, гірчиці, льону, сорго тощо; використання місцевої сировини, що сприяє підвищенню родючості ґрунтів, зокрема фосфоритів, сапропелів, цеолітів, фекалій, фосфатилаків, глауконітів тощо; відновлення хімічної меліорації з використанням місцевих родовищ вапняку, крейди, мергелю, гіпсу тощо; використання переваг біологізації землеробства за рахунок розширення посівів багаторічних трав, сільськогосподарських культур на зелене добриво та впровадження бактеріальних препаратів; високоефективне використання наявних ресурсів органічних добрив, наприклад, гною, торфу, торфогнойових компостів, птишиного посліду, сапропелю, органічних відходів переробки сільськогосподарської продукції.

Ключові слова: адаптивний землеустрій, безпекові ризики, раціональне землекористування, розораність сільськогосподарських угідь, хімізація сільськогосподарського виробництва, біологічні методи раціонального землеробства, біологічно активні речовини.

Одержано редакцією: 20.04.2023
Прийнято до публікації: 19.06.2023

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

АВРАМЕНКО Роман Федорович, аспірант кафедри маркетингу та міжнародної торгівлі, Національний університет біоресурсів і природокористування України, м. Київ, Україна.

АРТЮХОВА Надія Олександрівна, кандидат технічних наук, доцент кафедри маркетингу, Сумський державний університет, м. Суми, Україна.

АРТЮХОВ Артем Євгенович, кандидат технічних наук, доцент кафедри маркетингу, Сумський державний університет, м. Суми, Україна.

БРИЧКО Марина Михайлівна, кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри промислової економіки Технологічний інститут Блекінге, Швеція; старший науковий співробітник кафедри фінансових технологій та підприємництва, Сумський державний університет, м. Суми, Україна.

ГАВРИЛЕНКО Олексій Миколайович, кандидат технічних наук, докторант, Сумський державний університет, м. Суми, Україна.

ГАРЯГА Леся Олегівна, кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри управління, інформаційних технологій та права, Львівський національний університет імені Івана Франка, Черкаське відділення, м. Черкаси, Україна.

ДЗЯМУЛІЧ Микола Іванович, кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри економіки, Луцький національний технічний університет, м. Луцьк, Україна.

ЗАЧОСОВА Наталія Володимирівна, доктор економічних наук, професор, професор кафедри менеджменту та державної служби, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна.

ЗОСЬ–КІОР Микола Валерійович, доктор економічних наук, професор, професор кафедри менеджменту ім. І. А. Маркіної, Полтавський державний аграрний університет, м. Полтава, Україна.

КИРИЛЮК Євгеній Миколайович, доктор економічних наук, професор, директор ННІ економіки і права, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна.

КИРИЛЮК Ірина Миколаївна, кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри менеджменту та державної служби, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна.

КОВАЛЕНКО Євген Володимирович, кандидат економічних наук, старший викладач кафедри економіки, підприємництва та бізнес-адміністрування, Сумський державний університет, м. Суми, Україна.

КОЧУМА Інна Юріївна, кандидат економічних наук, доцент, Східноєвропейський університет імені Рауфа Аблязова, м. Черкаси, Україна.

КРМЕЛА Ян, доктор філософії, професор, Університет Пардубіце, м. Пардубіце, Чехія.

КРМЕЛОВА Владіміра, доктор філософії, доцент, Університет А. Дубчека в Тренчині, м. Тренчин, Словаччина.

ЛІТОВЦЕВА Вероніка Євгенівна, аспірант кафедри фінансових технологій та підприємництва, Сумський державний університет, м. Суми, Україна.

МАЙСТРЕНКО Олексій Сергійович, аспірант кафедри фінансового менеджменту, Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів, Україна.

МАСТИЛО Андрій Федорович, аспірант кафедри маркетингу та міжнародної торгівлі, Національний університет біоресурсів і природокористування України, м. Київ, Україна.

МУСІЄНКО Руслан Валерійович, аспірант кафедри менеджменту та державної служби, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна.

НОСАНЬ Наталія Сергіївна, доктор економічних наук, професор, професор кафедри менеджменту та державної служби, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна.

ОСТРОВСЬКА Галина Йосипівна, кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри управління інноваційною діяльністю та сферою послуг, Тернопільський національний технічний університет імені Івана Пулюя, м. Тернопіль, Україна.

ОСТРОВСЬКИЙ Олександр Тарасович, здобувач вищої освіти, кафедри комп'ютерно-інтегрованих технологій, президентський стипендіат, Тернопільський національний технічний університет імені Івана Пулюя, м. Тернопіль, Україна.

ПАСЄКА Станіслава Раймондівна, доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри туризму та готельно-ресторанної справи, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна.

ПРОЦАЛИКІНА Аліна Миколаївна, кандидат економічних наук, доцент, в.о. завідувача кафедри економіки та міжнародних економічних відносин, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна.

РУДЕНКО Микола Вікторович, доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри управління, інформаційних технологій та права, Львівський національний університет імені Івана Франка, Черкаське відділення, м. Черкаси, Україна.

СОЛОГУБ Мирослава Петрівна, старший викладач кафедри економіки підприємства, обліку і аудиту, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна.

СОЛОМЕЧУК Артем Анатолійович, магістрант кафедри економіки та міжнародних економічних відносин (ОП «Економіка та бізнес»), Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна.

СОТУЛА Оксана Віталіївна, кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри економіки та міжнародних економічних відносин, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна.

СПІЛЬНІЧЕНКО Максим Олександрович, аспірант кафедри менеджменту та державної служби, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна.

ТЕСЛИК Анастасія Володимирівна, студентка кафедри міжнародних економічних відносин, Сумський державний університет, м. Суми, Україна.

ТОБІЛЕВИЧ Юлія Євгеніївна, старший викладач кафедри моделювання економіки та бізнесу, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна.

ХОДАКІВСЬКА Ольга Василівна, доктор економічних наук, професор, заступник директора ННЦ «Інститут аграрної економіки», м. Київ, Україна.

ЩЕРБАЧЕНКО Вікторія Олексіївна, кандидат економічних наук, доцент, старший викладач кафедри міжнародних економічних відносин, Сумський державний університет, м. Суми, Україна.

ЗМІСТ

ГЛОБАЛІЗАЦІЙНІ ТА ІНТЕГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ

Shcherbachenko V., Artyukhov A., Teslyk A., Krmela J., Krmelova V., Artyukhova N. Prospects of mechanisms of international exchange in higher education during the war	4
Kovalenko Ye., Havrylenko O. Trend analysis of changes in the level of energy efficiency in the national economy	14
Пасєка С., Кочума І. Детінізація зайнятості в сфері гостинності в умовах воєнного стану: безпековий аспект	24
Zachosova N. Educational component of security-oriented economic behaviour formation under the risk of displacement in the conditions of digital world and BANI world	34
Сотула О., Тобілевич Ю. Рівень людського розвитку та економічна складність країни	46

ПІДПРИЄМНИЦТВО, МЕНЕДЖМЕНТ, МАРКЕТИНГ

Ostrovska H., Ostrovskyi O. Digital management in the innovative development of industrial enterprises	53
Носань Н., Спільніченко М. Підвищення ефективності й адаптивності бізнесу в кризових умовах за допомогою Agile-менеджменту	62

РОЗВИТОК РЕГІОНІВ, ГАЛУЗЕЙ ТА ВИДІВ ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Літовцева В., Бричко М. Ретроспективне дослідження динаміки змін суспільної недовіри до фінансового сектору в контексті основних подій	70
Майстренко О. Роль облікової ставки центрального банку в забезпеченні монетарної стабільності країни: теоретико-методологічний аспект	87
Кирилюк Є., Руденко М., Гаряга Л., Дзямуліч М. Суспільні ефекти цифрової трансформації економіки України	98
Сологуб М., Тобілевич Ю. Ступінь нерівності доходів як фактор оптимізації зростання ВВП	106
Grylitska A. Tourism industry as a driver of economic development of the state in crisis situations	115

Соломечук А., Прощаликіна А.

Особливості розвитку волонтерського руху України в умовах воєнного стану 122

Носань Н., Мусієнко Р.

Управління підприємницькою діяльністю інструментами мотивації персоналу 131

Авраменко Р.

Маркетингові засади розвитку ринку соняшнику та продукції його переробки
в Україні..... 139

Мастило А.

Маркетингова діяльність фермерських господарств..... 148

Khodakivska O., Zos-Kior M., Kyryliuk Ye., Kyryliuk I.

Adaptive land management in conditions of security risks 158

CONTENT

GLOBALIZATION AND INTEGRATION PROCESSES

Shcherbachenko V., Artyukhov A., Teslyk A., Krmela J., Krmelova V., Artyukhova N. Prospects of mechanisms of international exchange in higher education during the war	4
Kovalenko Ye., Havrylenko O. Trend analysis of changes in the level of energy efficiency in the national economy	14
Pasieka S., Kochuma I. Unshadowing of employment in the hospitality sphere under the state of war: a security aspect.....	24
Zachosova N. Educational component of security-oriented economic behaviour formation under the risk of displacement in the conditions of digital world and BANI world	34
Sotula O., Tobilevich Ju. Human development level and economic complexity of the country	46

ENTREPRENEURSHIP, MANAGEMENT, MARKETING

Ostrovska H., Ostrovskyi O. Digital management in the innovative development of industrial enterprises.....	53
Nosan N., Spilnichenko M. Increasing the efficiency and adaptability of business in crisis conditions by using Agile-management	62

DEVELOPMENT OF REGIONS, INDUSTRIES AND TYPES OF ECONOMIC ACTIVITY

Litovtseva V., Brychko M. Retrospective study of the dynamics of changes in public distrust in the financial sector in the context of major events	70
Maistrenko O. The role of the central bank's discount rate in ensuring monetary stability of the country: theoretical-methodological aspect.....	87
Kyryliuk Ye., Rudenko M., Garyaga L., Dziamulych M. Social effects of digital transformation of the Ukrainian economy	98
Sologub M., Tobilevich Ju. Income inequality level as a factor for optimizing GDP growth	106
Grylitska A. Tourism industry as a driver of economic development of the state in crisis situations	115

Solomechuk A., Proshchalykina A.

Features of the development of the volunteer movement in Ukraine under martial law 122

Nosan N., Musiienko R.

Business management by employee motivation tools 131

Avramenko R.

Marketing principles of market development of sunflower seeds and their processed products
in Ukraine..... 139

Mastylo A.

Marketing activities of farms 148

Khodakivska O., Zos-Kior M., Kyryliuk Ye., Kyryliuk I.

Adaptive land management in conditions of security risks 158

**ВІСНИК
ЧЕРКАСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО**

Серія
ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ

**BULLETIN
OF THE CHERKASY
BOHDAN KHMELNYTSKY
NATIONAL UNIVERSITY**

ECONOMIC SCIENCES

TOM 27
VOLUME 27

НОМЕР 1-2. 2023
NUMBER 1-2. 2023

Відповідальний за випуск – Кирилюк Є.М.

Відповідальні секретарі –
Зачосова Н.В., Прощаликіна А.М.

Підписано до друку 26.06.2023.
Формат 60х84/8. Папір офсет. Гарнітура Times.
Ум. др. арк 19,81. Наклад 300 прим.

Це видання надруковано на папері
із деревини відповідної нормам
екологічного лісовикористання

Надруковано ФОП Гордієнко Є.І.

Свідцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовників і
розповсюджувачів видавничої продукції

Серія ДК № 4518 від 04.04.2013 р.

Україна, 18000, м. Черкаси

тел./факс: (0472) 56-56-12, (067) 444-28-94

e-mail: book.druk@gmail.com